

iktisat

dergisi

AYLIK DERGİ

EKİM 1999 SAYI: 394 1.000.000TL.

Devlet-i Aliyye'nin Mirası

Yavuz Cezar • Sencer Divitçioğlu • Hüseyin Hatemi

• Ekmeleddin İhsanoğlu • Halil İnalçık • Gülten Kazgan

• Murat Özyüksel • Uğur Tanyeli • Ertuğrul Tokdemir

• Namık Sinan Turan

İFMC

İÜ İKTİSAT FAKÜLTESİ MEZUNLARI CEMİYETİ
YAYIN ORGANIDIR

Biz

Esnaf, sanatkar ve KOBİ'lere
açmış olduğumuz kredilerde verimlilik,
kaynak yaratma ve gelişmeyi,
ticarete ve sanayide büyümeyi,
yeni yatırım alanlarının açılmasını ve
reel ekonominin desteklenmesini hedef alan,

Bir Bankayız

HALKBANK

TÜRKİYE HALK BANKASI

Kredi kartı Akbank'tan alınır!

Hangisini isterdiniz?

AL KAZAN

KULLAN KAZAN

Dünyanın üç büyük kredi kartı American Express, MasterCard ve Visa sadece Akbank'ta!
Dilerseniz birine, dilerseniz hepsine sahip olun!
Alması kolay! Ödeme noktaları yaygın! Limiti yüksek!

Al Kazan!

31 Aralık 1999 tarihine kadar Akbank'tan kredi kartı alan herkes, kredi kartını alır almaz 10.000 hediye puanı kazanıyor! 400 milyon TL'lik harcama karşılığında elde edilebilen 10.000 puana, siz hiçbir harcama yapmadan sahip olacaksınız.

Kullan Kazan!

Akbank kredi kartı olan ya da 31 Aralık tarihine kadar Akbank'tan kredi kartı alan herkes, yıl sonuna kadar yapacakları her 100 milyon TL'lik alışverişte ekstra 500 hediye puanı kazanıyor!

Daha Çok Puan! Daha Çok Hediye!

Akbank kredi kartınızla yapacağınız her harcama size puan kazandıracak. Bu puanlarla, AkPuan veya AmexPuan kataloğunda yer alan yüzlerce hediyeden dilediklerinizi seçebilirsiniz. Televizyondan bilgisayara, yurtiçi-yurtdışı uçak biletlerinden seçkin mağazaların hediye çeklerine, müzik setinden buzdolabına kadar birbirinden cazip hediyeler sizi bekliyor.

AKBANK
Güveninizin Eseri

www.akbank.com.tr

Akbank kredi kartlarıyla ilgili sormak istediğiniz her şey için Akbank şubelerine danışabilirsiniz.

American Express için Müşteri Hizmetleri Merkezi: (0212) 283 22 00 Visa ve MasterCard için Müşteri Hizmetleri Merkezi: (0212) 282 44 44 Kredi kartı bilgilerinize ulaşmak için Akhizmet Hattı: (0212) 283 22 00

**KAYNAĞINDAN
MUTFAĞINIZA BEREKET,
SAĞLIK...**

**TRAKYA YAĞLI TOHUMLAR
TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**

1. Murat Mahallesi Zübeyde Hanım Caddesi No.: 2 22030 - Edirne
Tel.: (0.284) 212 54 10 - 212 54 11 - 225 37 37 - 225 38 85 - 225 48 11 (5Hat)
Fax: (0.284) 225 30 60 - 225 30 61 - 225 44 23 - 225 50 98
Telex: 37 116 Tytb. tr. Telgraf : Trakya Birlik / Edirne

YERLİ ÜRÜNLERİ İÇİN
KAYNAĞINDAN

Tarihi insanlık tarihi kadar eski olan Anadolu, Persler'den Moğollar'a kadar doğudan, İskender ve sonra da Roma ile batıdan sayısız fütihat yaşadı. Bütün bu halklar çok kısa sürede çekilerek anayurtlarına geri döndüler. Büyük bir göç hareketiyle yurtlarını değiştirerek yeni bir mekânı uzun süre yurt edinme başarısını yalnızca Osmanlılar gösterdi. Orta Asya'dan gelen panteist inançlı nomadik gruplar, bu topraklarda insan yetiştirme ve eğitime konusunda bugün bile örnek alacağımız bir sistem meydana getirdiler. Adını Osmanlı ailesinden alan devlet de, bu sivil sisteme dayanarak kuruldu ve yaşadı. "Devlet-i Aliyye"nin batı ve doğu kültürlerinin kesiştiği bir bölgede gerçekleştirilmiş olması, bu topluma hayat veren evrensel değerlerin anahtarını da vermektedir.

Aslında, "Osmanlılar" adının kullanılması Avrupa'dan kaynaklanan bir alışkanlık olarak dilimize yerleşti. "Osmanlılar" kendi devletlerini, bir hanedan adıyla değil, "Devlet-i Aliyye" olarak adlandırmışlardı. Vurgunun hanedan adından devlete kayması, doğu kültürünün devlete verdiği önemle yakından ilgilidir. Osmanlı tarihi de hiç bir zaman bir hanedan tarihi değil, sivil müesseseleri ve devletiyle beraber bir toplum tarihi olmuştur.

İktisat'tan

Bir yandan Avrupa'da kapitalizmin gelişmesiyle başlayan ve emperyalist-kolonyalist aşamaya kadar uzanan süreç, diğer yandan Osmanlılar'ın özellikle Orta Doğu'ya yayıldıktan sonra bu bölgedeki tarihî yapıdan etkilenmeleri, Osmanlı orijinal sisteminin çürümesine ve sonunda da yıkılmasına yol açtı. XVI. asırda başlayan bu süreçte, Avrupa'nın iktisadî gücüne paralel olarak, zaman zaman ırkçılığa kadar uzanan ideolojik hâkimiyeti de yerleşti ve bütün değer yargılarımızla beraber tarihe bakışımızı da olumsuz olarak etkiledi.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı ve inkâr etmeye çalıştığı Osmanlı, bütün müesseseleri ile, iktisadî ve kültürel hayatı ile çökmüş bir Osmanlı idi. Yeni Cumhuriyet, kurtuluşu eskinin ihyâ edilmesinde arayan zihniyete karşı milliyetçi ve lâik bir anlayışa dayandı; tek siyasi alternatifini, saltanat ve hilafeti kaldırarak tasfiye etti. Böylece Osmanlı devleti tarihteki yerini aldı ve artık ne Osmanlı'nın, ne de saltanat ve hilafetin canlandırılması mümkün. Ancak; eğer tarih bir bilim ise, tarihi yapanların subjektif niyetlerinin üstünde ve onları belirleyen kanunların olması gerekir. Bunların belki de birincisi, her sosyal olayın tarihî olarak belirlenmesidir. Bir "hipotez" olarak da değerlendirilebilecek olan bu iddia, bize tarihi dışlamanın imkânsızlığını hatırlatır. Günümüzde bile hâlâ yaşamakta olduğumuz iktisattan hukuka, kültürden sanata kadar bütün sorunların kökleri, doğrusu ve yanlışları ile tarihimizde yatmaktadır.

Türkiye bugün, Osmanlılar ile aynı mekânda, derin bir tarihî kutuplaşmanın ortasında bölünmeden varolma savaşı vermektedir. Bu açıdan, Anadolu'nun yurt edinilmesi süreci, Osmanlıların incelenmesini ve üzerinde hâlâ düşünülmesini zorunlu hale getirmeye yeterlidir. Artık insanlığa söyleyecek bir şeyi kalmamış olan hâkim Batı ideolojisine karşı evrensel bir alternatif düşüncenin ortaya çıkmasına, sivil bir toplum kurmayı başaran ecdadımızı anlamak ısk tutacaktır. "İktisat Dergisi" de bu nedenlerle ve kuruluşunun 700. yılı vesilesiyle bu sayısını "Osmanlılar"a ayırmayı uygun görmüştür.

Bu sayıda yer alan çalışmaları kronolojik bir sıra izlemeye çalışarak, Osmanlı'nın kuruluşundan devlet olarak örgütlenmesine, hukukî ve bilimsel gelişmelere, daha sonra gerileme dönemi-ne ve nihayet, bu kültürü bütünüyle kapsamak amacıyla güzel sanatlara doğru sıralamaya çalıştık. Katkıda bulunan değerli hocalarımıza minnettarız.

Osman Çetinkaya

iktisat

dergisi

AYLIK DERGİ

Sayı: 394 Ekim 1999 Fiyatı: 1.000.000.-TL

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti yayın organıdır.

İktisat Dergisi, aylık olarak yayımlanır

Kurucuları:

Nibat Batur, Oktay Emed, Reşad Umur.

Sabibi: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti adına Yönetim Kurulu Başkanı Alpay Biber

Genel Yayın Yönetmeni:

Osman Çetinkaya

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:

Hikmet Akçiçek

Özel Sayı Editörü:

Osman Çetinkaya

Yayın Kurulu:

İlker Aktükin, Kaya Ardicı,
Fuat Ercan, Eser Karakaş, Oğuz Oyan,
Metin Sarfati, Ümit Şenesen

Danışma Kurulu:

Öztin Akgüç
Erdoğan Alkin
Nibat Falay
Tamer İsgüden
Naci Kepkep
Murat Özyüksel

Yayın Kurulu Sekreteri:

İsmail Azgıt

Reklam Sorumlusu:

Ümmü Uluçay

Yönetim Yeri:

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6
80090 Taksim / İSTANBUL

Tel: (0212) 250 50 34 - 235 61 55

Fax: (0212) 255 17 73

Dizgi - Baskı:

Yenilik Basımevi - 243 55 72

Dağıtım:

Dünya Süper Dağıtım

Abone Koşulları: Yıllık: 10 milyon TL.

Altı aylık: 5 milyon TL.

Üye, Öğrenci, Arş.-Gör. ve

Öğretim Üyesi: (Yıllık) 8 milyon TL.

Yurtdışı: 50\$

Abone Hesap No:

Akbank Taksim 7097-DHU

Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz; görüşler yazarlarına aittir. Yayımlamak amacıyla gönderilen yazıların iki nüsha olarak mümkünse bilgisayar disketiyle birlikte ulaştırılmasını rica ederiz.

İÇİNDEKİLER

5

Osmanlı Devleti'nin Doğuşu

Halil İnalıcık

10

Batı Çoğulcu Devleti -versus-
Osmanlı Bütüncül Devleti
(XIV. - XV.)

Sencer Divitçioğlu

18

Osmanlı Mirası

Hüseyin Hatemi

22

Osmanlılarda Bilimle İlgili
Faaliyetler

Ekmeleddin İhsanoğlu

25

Küreselleşen Kapitalizm ve
Osmanlı Ekonomisinin Yarı
Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl
Sonundan Birinci Dünya Savaşı'na
Gülten Kazgan

36

Dağılma Sürecinde Osmanlı
İmparatorluğu'nda Kriz ve Tepki
Ertuğrul Tokdemir

47

Osmanlı Vergi Sistemindeki
Darboğazlar ve Sistemi
Yenileştirme Yönünde Ortaya
Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine

Yavuz Cezar

52

Emperyalizm, Doğu Sorunu ve
Osmanlı Demiryolları

Murat Özyüksel

70

Bir Modernleşme Süreci:
Osmanlı Mimarlığı Tarihi

Uğur Tanyeli

74

Osmanlı Kültüründe Müziğin
Kaynakları

Namık Sinan Turan

83

Osmanlı Ekonomisi:
Vergileme mi, Borçlanma mı?
Emine Kıray

Ertuğrul Tokdemir

Osmanlı Devleti'nin Doğuşu*

Halil İnalçık*

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu modern tarih biliminin (historiography) temel araştırma konularından biri olmuştur. Selçuk-Bizans sınırındaki küçük bir beyliğin modern zamanların en güçlü imparatorluklarından biri haline gelmesi tarihçileri hâlâ hayrete düşürmektedir. İslam ve Bizans mirasına sahip bu devlet, Küçük Asya ve Balkanlar'da hüküm süren uzun ömürlü bir imparatorluğa nasıl dönüştü? Herbert Adam Gibbons, Osmanlı Devleti'nin demografik, kültürel ve kurumsal temellerini dinî dönüşüm teorisi ile açıklamaktadır.¹ Teori, disiplin içinde kabul görmesine rağmen, M. Fuad Köprülü, Paul Wittek ve Friedrich Giese gibi filolojik yaklaşımı benimseyen tarihçilerin eleştirileri karşısında yetersiz kalmaktadır.²

Bu tarihçiler, Osmanlılara ilişkin ilk kaynakları inceleyerek Osmanlı Devleti'nin nüfus, kültür ve devlet geleneklerinin Türk-Selçuklu temelinden kaynaklandığını ileri sürdüler ancak ilk Osmanlı toplumunun temel yapısı konusunda fikir ayrılığına düştüler. Köprülü, Osmanlı toplumunu bir kabile toplumu olarak nitelendirirken, Wittek askeri sınır toplumu ifadesini kullandı. Wittek'e göre, İslamî askerî sınır organizasyonu, Osmanlı Devleti'nin sosyo-politik temelini oluşturmuş; İslami Cihad geleneği de genişleme için dinamizm sağlamıştı. İki bilimadamı da göçebe Türkmenlerin merkezî rolünü vurgulamış, ancak devletin oluşumu aşamasında toplum yapısını ve toplumdaki değişiklikleri araştırmamışlardır. Köprülü'nün 13. ve 14. yüzyılda Türkmenler'in içinde bulunduğu sosyal ve dini koşulları açıklayan araştırması, birçok önemli konuya değinmesine rağmen, bu toplumun nasıl devlete dönüştüğü ya da Osman Gazi'nin nasıl askeri ve politik bir lider ve yeni bir devlet ile hanedanın kurucusu olduğu sorularına yanıt vermemektedir.

İlk Osmanlı gelenekleri, bu bakış açısıyla kapsamlı eleştirel bir incelemeye tâbi tutulmamıştır. Bu makalede ben, ilk, göç ve nüfus baskısı sonucu sınırda meydana gelen sosyal değişimin temel nedenini, ikinci olarak da 13. yüzyıl başında bu sınır toplumunda devlet oluşumuna yol açan ana faktörleri incelemeye çalışacağım.

Moğol İstilasıyla Birlikte Türkler'in Batı'ya Göçü ve Osman Gazi'nin Ortaya Çıkışı

Türkler'in Batı Anadolu'ya göçü, 13. yüzyılda Ortadoğu'daki Moğol istilası ve egemenliğinden kaynaklanmıştır. Bu istilanın hem Türkmen aşiretlerinin hem de İran ve Azerbaycan'daki yerleşmiş nüfusun Küçük Asya'ya göçüne neden olduğuna dair inandırıcı kanıtlar mevcuttur. Moğol kontrolünün Küçük Asya'da yayılması ile birlikte (1235'te Moğol egemenliğinin tanınması, 1243'te Orta Anadolu'nun Baycu komutasında Moğollar tarafından istila edilmesi ve 1277'den sonra Moğol yönetiminin kurulması) Anadolu Selçuklu Devleti'nin batı sınırına doğru büyük bir nüfus hareketi başladı ve 13. yüzyıl boyunca devam etti.

Bu hareketin önemli aşamaları bilinmektedir. 1230'larda Moğollar, bazı Türkmen kabilelerini Marağa ve Arran'dan ve İran'daki Moğol güçlerinin kış ikametgâhı olarak bilinen Azerbaycan'daki Mugan Ovası'ndan sürdüler.³ Moğol baskısı ile birlikte, hayvanları için uygun otlak arayışı ve komşu Hristiyan ülkelere sefer yapabilme imkânı, Türkmen kabilelerini 'uç' bölgelerdeki dağlık bölgelere yönlendirdi. Türkmenler'in 'yurt' talepleri ve tarım arazilerine verdikleri zarar karşısında, Selçuklu yönetimi onları sınır bölgelere göndermek için harekete geçti. Böylece Türkmenler, Küçük Asya'nın kuzey, güney ve batısındaki dağlık arazilere yerleştiler. Ancak 1240'ta büyük bir Türkmen ayaklanması, Selçuklu Devleti'ni temelinden sarstı.⁴

1256'da Moğol komutan Baycu, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'tan ordusu için Anadolu'da yazlık ve kışlık yerleşim bölgesi istedi. Bu talep, Hulagu Han'ın Moğol ordusunun yolunu açmak için Arran ve Mugan Ovası'nın boşaltılmasını emretmesinden sonra geldi. Sultan reddetti. Bunun sonucunda çıkan savaşta Selçuklu Ordusu yenilerek Tokat-Amasya bölgesinde, verimli Kazova da dahil olmak üzere, en iyi otlak arazileri boşalttı. Bu olay, batı sınır bölgelerine yeni bir Türkmen göçmen akımı yarattı. Keykavus, Bizans'a kaçtı (1261), ama Türkmenler, onu ve oğullarını Moğollar'a karşı desteklemeye devam ettiler. Bundan sonraki otuz yıl, daha fazla göçe neden olan bir mücadele dönemi oldu. Arap coğrafya uzmanı İbn Sa-

* *International Journal of Turkish Studies* II., Madison, Wisc. 1980'den Alev Söğüt tarafından çevrilmiştir.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi

id'in rakamları (1274 ya da 1286), Türkmenlerin sınırlardaki dağılımı ile ilgili genel bir fikir verebilir: Tonguzlu'da (ya da Ladik, Laodicaea) 200,000 çadır, Kastamonu'da (Paphlagonia) 100,000 çadır ve Kütahya'da (Cotyaenum) 30,000 çadır.⁵

Küçük Asya'daki bir sonraki büyük göç hareketi, 1277'de Selçuklu aristokrasisi ve Türkmenler'in Mısırlı Memlûkler ile birleşerek Moğollar'a Cihad ilan etmesiyle başladı. Mısır Sultanı Baybars tarafından canlandırılan Cihad'ın saldırgan ruhu, Anadolu'da, özellikle sınırda yerleşmiş olan Türkmenler arasında büyük heyecana yol açtı.⁶ Moğollar tarafından sıkıştırılan Türkmenler'den savaşa yatkın olanlar, Bizans'ın Batı Anadolu'da yeterince korunmayan bölgelerine (Kilikya) saldırılar (gazâ) düzenlediler. Moğol kontrolünü sağlayabilmek için, 1277'den sonra başta Amasya-Tokat bölgesi olmak üzere Anadolu'ya yeni Moğol güçleri yerleştirildi.⁷ 13. yüzyılın sonunda bu güçler beş tümene (50,000 asker) ve birçok minge (bir ming 1,000 askerden oluşuyordu) ulaşmıştı.⁸

İlhanlı İmparatorluğu'ndaki iç savaş (1291-1295), Moğol askeri valilerin çıkardığı ayaklanmalar (1297'de Tughachar ve Baltu, 1298-1299'da Sulemiş) ve ayaklanmaların bastırılması, daha çok Türkmen'in ve bazı Moğol aşiretlerinin sınırlara göç etmesine neden oldu.⁹ Bu dönemde tarihçi Pachymeres, Türkmen aşiretlerinin aşağı Sakarya Nehri'ne doğru genişlediğini ve Bizans ili Mesothynion'a (İzmit yarımadası) saldırılarını kaydetmiş; Moğol müdahalesine yol açan bu olayı, Sakarya Nehri ve Kastamonu arasındaki sınır bölgesinde meydana gelen kargaşaya bağlamıştır.¹⁰ Böylece Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, Bizans kaynaklarında ilk kez, 14. yüzyılda Bizans topraklarına bu saldırıları düzenleyen Türkmenler'in lideri olarak yer almıştır.

İran'da Abu Said komutasındaki (1317-1335) Moğol güçlerinin zayıflaması, Küçük Asya'daki mücadeleyi azaltmadı. Bilakis, Orta Anadolu'da güçlü birliklere sahip olan Moğol Valisi Timurtaş'ın (1318-1327) sınır bölgelerdeki kontrolünü artırarak bağımsızlık için savaşmasına yol açtı.¹¹ Ayrıca Timurtaş, İslami Cihad ideolojisini benimseyerek Bizanslılar'a karşı düzenledikleri saldırılarla Küçük Asya'da büyük prestij kazanmış olan Türkmen 'gazi' liderlerini safdışı etmek için Memlûkler ile yakınlaştı. Timurtaş, eski Selçuklu sınır bölgesindeki beylere karşı acımasızdı. Batı Anadolu'da yeni kurulan 'gazi' beylikleri ise Timurtaş'ın hükümlanlık alanı dışında idi. Onlar, Ege kıyılarındaki Bizans topraklarına yöneldiler. 1291-1330 dönemi, Türkler'in Ege Bölgesi'nde genişlemesi açısından büyük önem taşıyordu.

1330 yılında, o tarihe kadar kurulmuş olan on altı Türkmen Beyliği, Balaban'a göre beşyüz bin, Haydar al-Uryan'a göre ikiyüzelli bin süvariye ve yüksek sayıda piyadeye sahipti.¹² Bu rakamların abartıldığı açıktır. Ancak, bu kuvvetlerin çoğunluğunun Türkmenler'den oluştuğunu düşünürsek, her beylik için verilen rakam tek bir beyin emrindeki asker sayısı olarak yorumlanabilir. En yüksek rakamlar, 1260 ve 1330 yılları arasında Bizanslılar'dan alınan topraklarda yerleşmiş olan Menteşeoğlu (100,000), Aydınolu (70,000), Osmanolu (40,000), Karesioğlu (40,000'den fazla) ve Saruhanolu (18,000) Beylikleri için verilmiştir.

Özetle, Dalaman Nehri'den Sakarya Nehri'ne kadar uzanan sınır şeridinin doğusundaki eski Selçuklu bölgesinde yüksek nüfus potansiyeli ve kuvvetli bir Cihad ideolojisine sahip yeni bir Türkiye doğuyordu. Bu dinamik sınır toplumunun Batı Anadolu'daki Bizans topraklarına ve Balkanlar'a yönelmesi kaçınılmazdı. Genişleme şu aşamalardan oluştu: (1) Türkmen göçmen gruplarının deniz kıyısındaki Bizans topraklarına mevsimsel hareketiyle başladı; (2) 'Gazi' liderlerinin komutasında hem ganimet amaçlı hem de paralı asker olarak iş bulabilme kaygısıyla oluşturulan istilacı gruplara ile yoğunlaştı; (3) Yerel aşiret liderlerini biraraya getirerek eski Selçuklu sınır bölgesinde kurulmuş olan beyliklere benzeyen beylikler kurma kabiliyetini gösteren başarılı liderlerin ortaya çıkmasıyla devam etti. Bu gazi beylikleri, belirli politik ve ekonomik amaçlarla Ege ve Balkanlar'da yerel üstünlük sağlama uğraşına girdiler. Böylece, daha önce dağınık dolaşan savaşçı gruplar, yeni hedeflere odaklandılar.

'Gazi' Paralı Askeri Birliklerinin Kuruluşu

Sınır bölgesinde ekonomik baskı altında bulunan göçebe toplum, büyük ölçekte bir yerleşim gerçekleşmeden önce hayvancılıkla birlikte başka ekonomik aktivitelere de yöneldi. Kerestecilik ve halıcılık, Mısır'da pazar genişledikçe bölgenin güney ve batısında yaygın iş kolları haline geldi. Halı, kereste ve diğer orman ürünleri, daha sonra Türkmen Beylikleri'nin yönetimi altındaki Antalya, Alaiye, Finike, Balat, ve Ayasuluk'un başlıca ihracat kalemleri oldu.¹³

Küçük Asya, İran ve Arap illerinde talebin ve bu dönemde esir fiyatlarının artmasıyla, esir ticareti bu sınır toplumu için önemli sonuçlar doğurdu. Komşu bölgelerdeki 'dinsiz'lerin esaret altına alınması, hem çok kârlı bir iş hem de dini bir hareket haline geldi. 13. ve 16. yüzyılda hem Türk tarihi kaynakları ve

Türk edebiyatı hem de Hristiyan kaynakları 'gazi'lerin esaret faaliyetlerinin önemini vurguladılar.¹⁴ Esir ticareti ve paralı asker olarak iş bulma imkânı, Türkmen sınır toplumuna uzmanlaşma ve sosyal farklılaşma getirdi.

Gerçek tarihi bir saptama olarak kabul edilmese bile, Osman Gazi'nin ortaya çıkışı ve yükselişinde gözlenen Osmanlı geleneği ilgi çekicidir: Göçebelerden oluşan bir Türkmen klanında, bir 'gazi'nin sürekli 'dinsiz'lerin topraklarına saldırılar düzenleyen, asker ve yoldaşlardan oluşan bir grup kurarak nasıl ortaya çıktığını gösterir.¹⁵ Klandaki savaş liderinin üstün pozisyonu, artan sayıda 'garip'in (birçok farklı kökenden gelen başıboş insan) bayrağı altında toplanmasıyla perçinlendi. Lider, bu insanları kendi tebâsı olarak kabul etti ve kendi ismini verdi: Aydınlı, Saruhanlı, Osmanlı ve Mihallu. Bu esnada aşiret bağları kopmaya başladı, ancak liderin aile fertleri, konumlarından kaynaklanan ayrıcalıkları korumaya devam ettiler.¹⁶ Cihad ideolojisi ve istilalardaki başarı, liderin etrafında birbirine kenetlenmiş bir sosyal grup oluşmasını sağladı. Sonuç olarak, 'gaza' ideolojini yaratan ve İslami uygulamaları lidere tahsis eden dervişlerin sınır toplumunda hep var olduğu görülmektedir.¹⁷ Bu değişikliğin geçirdiği evreler, Orta Asya Türk toplumunda da görülmüştü.¹⁸ Nüfus baskısı, merkezi yönetimin Türkmenler üzerindeki kontrolünü kaybetmesi ve Batı Anadolu'da Bizans savunmasının çökmesi ile 13. yüzyılda değişimin etki alanı önceden görülmemiş biçimde genişledi. Türkmen savaşçı birlikleri, paralı asker olarak Balkanlar'da Hristiyan yönetimlerin hizmetine girdiler.

Uç bölgelerde at yetiştiriciliğindeki artış, bu değişikliğin hem sebebi hem de sonucu olarak yorumlanabilir.¹⁹ Türkmenlerin 'yurt'larını kurdukları bölge, at yetiştiriciliğine uygundu. Bu dönemde at yetiştiriciliği, önemli bir gelişme gösterdi. At fiyatları önceleri oldukça düşüktü. Anadolu Türkmen atlarının ünü arttıkça komşu ülkelerden büyük bir talep gelmeye başladı.²⁰ 16. yüzyılın ortalarına kadar Türk-Moğol taktikleriyle birlikte at biniciliği, batı ordularıyla çarpışan Türkmen ve Osmanlı birliklerinin temel askeri avantajı oldu.²¹ Piyadeler varlıklarını sürdürdüler. Piyade birlikleri, hem Türkmen beyliklerinde hem de Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Müslüman 'reaya'dan (vergi ödeyen teba) oluşturuldu. Askeri elitin temeli olan süvariler (sipahi) ise hâkim sınıfın üyesiydiler. Binicilik, onlar için sıradan reayadan esirgenen bir ayrıcalıktı.

'Bölük' olarak nitelendirilen paralı askerlerin bu dönemdeki rolü üzerinde özellikle durulmalıdır. Türk

paralı askerleri, Batı Akdeniz'deki Almogavarlar gibi genellikle Doğu Akdeniz kökenliydi. 1300 yılına gelindiğinde feodal süvari, Akdeniz'de önemini yitirmeye başlamıştı. İtalya ve Balkanlar'daki yönetimler, tecrübeleri doğrultusunda en cazip seçeneğin Türk paralı askerleri olduğunu düşünüyorlardı.²² Balkanlar'da, yönetimler, verdikleri hizmet karşılığında esir talep eden Türkmen paralı askerleri için yarış ediyorlardı. Bu askerlerin başarılı bulunmasının tek sebebi silahları, 'Türk yayı' değil, aynı zamanda organizasyon yetenekleri, profesyonellikleri ve savaş tecrübeleriydi.²³ Bu dönemde II. Andronicus yönetimindeki Bizanslılar, Alan, Kıpçak, Türk ve Katalan-Almogavarlar'dan oluşan paralı askerleri çalıştırabilmek için askeri açıdan verimini yitirmiş taşra aristokrasisinde toplanan devlet gelirlerini geri almaya çalışıyordu.²⁴

'Gaza' saldırılarına bir alternatif olarak, deniz aşırı yerlerde büyük ganimet elde etme şansı, sınır Türkmenleri'ni daha çok sayıda bölük oluşturmaya teşvik etti. Hristiyan ülkelerde yaşanan kötü tecrübeler, iyi bir lider komutasında büyük birlikler oluşturma avantajını öğretti. Bu evrim, sınır beyliklerinin kurucusu olan beylerin ortaya çıkışını sağladı. Umur Gazi'nin yaptıkları, bu süreci gayet iyi açıklar. 1305 ve 1311 yılları arasında Türk bölüklerinin Trakya ve Yunanistan'da Katalan askerleriyle yaptığı işbirliği, yukarıda bahsedilen sürecin sonucu olarak nitelendirilebilir.²⁵ Ancak, birlikler genişledikçe savaşılan sınırlı bölgelerde yeterli ganimet elde etmek zorlaşıyordu.²⁶

14. yüzyılın ilk yarısında paralı askerler, onları çalıştıran yönetimler için vazgeçilmezdi. Ancak talana olan eğilimleri ve daha iyi koşullar vaadedildiğinde taraf değiştirmeleri, istikrarsızlığı Balkanlar'daki uluslararası politikanın temel özelliği haline getirdi. Aynı dönemde (1320-1380) İtalya'da da benzer bir durum yaşanıyordu. Paralı askerlere karşı feodal güç kullanma girişimi yenilgiyle sonuçlandı. Örneğin, Michael Palaeologus, Morea'lı Franklar'a karşı savaşmak üzere kiraladığı 5.000 kişilik Türk ordusu ile ilk önce galip geldi. Fakat, askerler 1264'te taraf değiştirdi, Franklar Palaeologus'u yendi.²⁷ Aynı dönemde Türkler Bizans donanmasında da görev almışlardı.²⁸

Bizanslılar, Batı Anadolu'da Türkler'in ilerleyişi esnasında Nogay'ın 1299'da öldürülmesinden sonra²⁹ iş arayan 7.000 Alan askerini kiralamak için harekete geçtiler. Böylece meşhur Katalan askerlerini 1304'te kendi saflarına aldılar. Farklı dinler uğruna savaşmalarına rağmen Katalan ve Türk askerler ortak çıkarları için aralarında anlaştılar. Merkez karşıtı güçler tara-

findan zayıflatılan Bizans yönetimi, paralı askerleri tatmin etmek için onları, Bulgaristan, Sırbistan ve isyancı olarak bilinen Yunan illeri gibi düşman ülkelere talana yolladılar. Cantacuzenus, Anadolu'dan gelen Türk askerlerinin verdiği desteği, Balkanlar'da yerleşmeyi düşünmedikleri sürece Bizans Devleti için bir ayrıcalık olarak gördü.³⁰

Bu dönemde gazi birliklerinde ya da paralı asker olarak çalışan Türk grupları, Aydın Hanedanı'ndan Umur Gazi, Osmanlı Orhan ve oğlu Süleyman Paşa gibi liderlerin komutası altına girdiler. Bu liderler sayesinde Bizanslılar, Anadolu'dan paralı asker temin etmeye devam ettiler. Bizans kaynaklarının ifadesiyle Bizanslılar'ın sadık dostları olarak verdikleri hizmetten faydalanan yine Türk Beyleri oldu. Bizanslılar ile kurdukları işbirliği sayesinde Türkmen Beyleri, Balkanlar'da savaşmak üzere bayrakları altında toplanan 'gazi'ler için iş ve ganimet edinme imkânı sağladılar. Umur, denizaşırı toprakları fethedip yerleşmeyi düşünmüyordu. Ama Süleyman Paşa mevcut şartları böyle bir politika için uygun buldu ve 1352'de yeni bir dönemi başlatan Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasına geçme kararını açıkladı.

Dipnotlar

¹ *The Foundation of the Ottoman Empire*, (Oxford, 1916).

² Bkz. Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman* (Paris, 1935); Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London, 1938); ve Giese, "Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* 2 (1924): 246-71.

³ Bununla beraber Türkmenlerin büyük bir kısmı Azerbaycan'da kaldılar, bkz. Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2. Baskı (İstanbul, 1970). s.255. Arran ve Mughan'da yerleşen ilk Moğol alaylarının, aileleri hariç 30,000 veya 40,000 olduğu bildirilmektedir; bkz. B.Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin, 1955). s.403-404; İran'dan, çoğunluğu Türkmen olan 5,000-6,000 kişilik Harezmi askerlerinin göçü, bkz. *İslâm Ansiklopedisi* "II. Keyhüsrev" maddesi (Yazan O.Turan, 4. Cilt, s.624-27). Malatya-Amasya bölgesinde 1240'daki dehşetli Türkmen ayaklanması bu göçlerin dolaysız akisleridir. Bkz. C.Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (London, 1968), s.136-37; O.Turan, *Selçuklu Tarihî* (Ankara, 1965), s.211; ve F.Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c.1 (Ankara, 1969), s. 8-9.

⁴ Bu olayın en son analizi ve isyanın kahramanının *gesta et vitae*(hayatı ve davranışları) için bakınız, Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı* (İstanbul, 1980); Aşık Paşazade'nin erken Osmanlı geleneklerini telifi *Osmanlı Tarihleri* içinde, ed. N.Atsiz (İstanbul, 1949), ve R. Kreutel tarafından çevrilen *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte* (Graz ve Vienna, 1959) (Bölüm 1 ve 2) içinde. Osman'ın aşiretinin gezgincili-

ğini ve bir yurt edinmesini detaylarıyla anlatmakta ve böyle çoban nomad grupların gerçek deneylerini yansıtmaktadır.

Selçuklu Devletinin nomad gruplara yönelik siyaseti için, bkz. F.Sümer, *Oğuzlar* (Türkmenler), *Tarihleri*, Boy Tekilâtı-Destanları (Ankara, 1967, s.155-97)

⁵ Bkz. P.Witteck, *Das Fürstentum Mentesche* (İstanbul, 1934), s.2; Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 1964), s.3; ve S.Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971) s.191-94, 260-87, 444-97. İlk zamanlardan beri batı Anadolu büyük Türkmen grupları tarafından iskân edilmiş bir bölgeydi; Salimbene'ye göre (Vryonis *Decline*, s.191'de zikrediyor) 1189'da bu bölgede 120,000 çadır vardı.

⁶ *Cihad* ruhunun Baybars yönetimi altında yükselişi için, bkz. E.Sivan, *L'Islam et la Croisade, Idéologie et Propagande dans les Reactions Musulmanes aux Croisades* (Paris, 1968), s.165, ("La prééminence accordée a gihad anti-mongol a cette époque").

⁷ Orta Anadolu'daki ayaklanmalar, Karaman Türkmenlerinin 1277'de Konya'yı ele gecirmeleri ve Gaikhathu'nun misillemesi için bkz. B.Spuler, *Die Mongolen*, s.84-91; C.Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s.284-300; F.Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.33-63. Bu dönem için temel kaynak *Musamarat al-Akhbar*, Osman Turan tarafından yayınlanmıştır (Ankara, 1944).

⁸ 1320'de Moğol yönetici Timurtaş'ın emri altında "dokuz tümen Moğol ve Türkmen" vardı; bkz. *Al-Umari's Bericht über Anatolien*, ed. F.Taeschner (Leipzig, 1929), s.32. Daha sonra bu Moğollar, Türkmen aşiretleriyle beraber Amasya-Sivas bölgesinde İlhanlılar'ın varisi olduklarını iddia eden Eretna ve Kadı Burhaneddin (1330-1397) tarafından ardarda kurulan ve Küçük Asya'da belirleyici bir konuma olan beyliklerin yükselişinde en çok rolü oynamışlardır. Eretna için, bkz. Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2. baskı (İstanbul 1970); ve Burhaneddin için bkz. Y.Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti* (Ankara 1970).Timur bu Moğol aşiretlerinin zorla Türkistan'a geri gönderdiği zaman, sayılarının 30,000 veya 40,000 olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede kalan Moğol aşiretleri için, bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.132-47.

⁹ Erken Osmanlı geleneği Eskişehir bölgesinin arkalarından Osmanlılara Çavdar-Tatar saldırılarını belirtir; bunlar görünürde Germiyanogullarının güney bölgesinde yerleşmişlerdir. Çavdar-Tatar'lar için bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.118, ve Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.242-488; genel olarak Moğol yerleşmeleri için bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.44, 115-47.

¹⁰ *Cambridge History of Islam*, c.1, ed. P.M.Hold, A.K.S. Lambton ve B.Lewis (Cambridge, 1970), s.266-67; ve Elizabeth Zachariadou, "Pachymeres on the Amouroi", *Byzantine and Modern Greek Studies*, (1977): s.57-71.

¹¹ Mesela, Konya, Niğde ve Aksaray bölgesinde yerleşik Moğol aşiretlerinin Karaman Türkmenlerine baskı yaptıklarını biliyoruz; bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s.91-92; Timurtaş hakkında bkz. *Al Umari's Bericht*, s.51-52.

¹² Al Umari's Bericht, s.34-46.

¹³ Bkz. W.Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age*, c.1, ed. F.Raynaud (Leipzig, 1936), s.534-54; Elizabeth A. Zachariadou, "Sept Traités Inédits entre Venise et les Emirats d'Aydın et de Menteşe, 1331-1407", *Studi Preottomani e Ottomani, Atti del Convegno di Napoli* (Naples, 1976) s.229-40; ve C.Foss, *Ephesus After Antiquity* (Cambridge, 1979), s.141-67.

¹⁴ Bkz. H.İnalçık, "Servile Labour in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo Christian Worlds* (New York, 1978) içinde. Tursun Bey tarihinde (1490) dahi seferin başarısı sadece elde edilen siyasi sonuçlarıyla değil, ele geçirilen kölelerin sayısı ile de ölçülmüştür. *The History of Mehmed The Conqueror*, ed. H.İnalçık ve R.Murphy (Minneapolis and Chicago, 1978).

¹⁵ Bkz. *Osmanlı Tarihleri*, s.97-107. ("Osman Gazi'nin yanında yarar nökerler oldular"); nökerlik için bkz. H.İnalçık, "The Khanand the Tribal Aristocracy", *Harvard Ukrainian Studies* 34 (1979-80), s.447-58.

¹⁶ Fethedilen ülkelerin bey ailesinin üyeleri arasında bölüşülmesi, bağımsız faaliyetleri için uç bölgeleri en büyük oğlun alması kuralıyla beraber, Türk ve Moğolların geleneksel kanunlarını izlemiştir: bkz. L.Krader, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads* (The Hague, 1963), s.250-52. Türkmenlerin doğalarından gelen kurumları için bkz. W.Irons, "Nomadism as a Political Adaptation: The Case of the Yomut Turkmen", *American Ethnologist* 1 (1974)

¹⁷ Dervişlerin rolü hakkında F.Köprülü'nün çalışmaları esastır. Bibliyografi için bkz. *Fuad Köprülü Armağanı* (Ankara, 1953); fakat "Anadolu'da İslamiyet", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 4-6 (H.1338-1340), ve "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul, 1935), s. 23-56, özellikle zikredilmelidir.

¹⁸ Gaza ve Orta Asya'da paralı asker takımı için bkz. V.Barthhold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 2.baskı (London, 1968), s.209-254. 11. asırdan itibaren Anadolu Hristiyan dünyasına karşı en önemli cephelerden biri olduktan sonra, burası ganimet elde etmek ve ücretli asker olarak istihdam edilmek fırsatı nedeniyle pek çok savaşçı Türk aşiretini cezbedi: bkz. Vryonis, *Decline*, bölüm 2 ve 3. Selçuklu iç bölgesinde dahi 1250'ler kadar erken tarihlerde bazı paralı asker şefleri dikkati çeker hale geldiler. 1256'da Selçuklu ordusunda ücretli Türkmen grupların belirli bir liderlik Shihna mücadelesi ortaya çıktı; bkz. Flemming, *Landschaftsgeschichte*, s.39.

¹⁹ Bkz. D.Sinor, "Horse and Pasture in Inner Asian History", *Oriens Extremus* 19 (1972); s.171-84. Mihailovic'in *Memoirs of a Janissary*'de (ed. B.Stolz ve S.Soucek, Ann Arbor, 1975, s.177-234) gözlediği gibi her binici için iki at gerekiyordu. Binicilik uçlarda temel meşguliyet haline geldikçe, Türkmen güçlerindeki süvarilerin sayıları arttı. İbn Bibi bize, erken zamanlarda yaya olarak savaşan Karaman Türkmenlerinin nasıl süvari olduklarını anlatmaktadır; bkz. Flemming, *Landschaftsgeschichte*, s.38.

²⁰ Bkz. *Al-Umari's Bericht*, s.23,35,42, Anadolu'dan at ihracı için bkz. Zachariadou, "Sept Traités Inédits", s.231;

ayrıca F.Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise*. C.1 (Paris, 1958), s.107. Anadolu'dan at ihracı yavaşladığı zaman, Suriye'de at fiyatları hızla arttı; bkz. İbn Tagribirdi, *Nujum al Zahira*, ed. W.Popper, c.7 (Berkeley, 1929), s.201.

²¹ Bkz., mesela Nicopolis savaşının A.S.Atiya'daki tasviri, *The Crusade in the Latter Middle Ages* (London, 1938), s.446-55; ve K.U.Köhalmi, "Der Pfeil bei den innerasiatischen Reiternomaden und ihren Nachbarn", *Acta Orientalia* (Acad. Scient. Hung.) 6 (1956): s.109-161.

²² Paralı askerler ilk defa İtalya'da bireysel olarak askere alındılar, 13. yüzyılın sonlarında böyle bir paralı askerler grubu yükseldi; bkz. M.Mallett, *Metrenaries and their Masters* (Totowa, N.J., 1974), s.18.

²³ Kendilerine has organizasyonları açısından, Moğol ve Haçlı tehditlerine karşı ortaya çıkmış olan iki Müslüman devlette, Osmanlı Devleti ve Mısır Memluk'larında görülen sürekli orduların prototipi olarak bile değerlendirilebilir. Fransa'da ilk sürekli ordunun paralı askerlerin yeniden organizasyonu ile biçimlendiği de hatırlanmalıdır.

²⁴ Angeliki E.Laiou, *Constantinople and the Latins* (Cambridge, 1972), s.89-93, 117-20, 187-88.

²⁵ K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388* (Cambridge, Mass., 1948), bölüm 1; D.Jacoby, "Catalans, Turcs et Vénitiens en Roumanie (1305-1332)", *Studi Medievali*, c.3, 15 (1947): s.217-61; Umur'un askeri teşkilatı için, bkz. H.İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades".

²⁶ Beylerin ordularına kaydedilmelerinden önceki aşamada, Türkmenler ailelerini genellikle kendileriyle birlikte uzak bölgelerde tuttular.

²⁷ D.Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée* (Paris, 1932), s. 39-40, ayrıca bkz. G.Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, terc. Joan Hussey (Oxford, 1956), s.403.

²⁸ H.Ahrweiler, *Byzance et la Mer* (Paris, 1966), s.231.

²⁹ Başta Kıpçaklar (Kumanlar) olmak üzere, Nogay'a intisap eden diğer nomad grupları Tokta Han Moğolları tarafından Danubian bölgesinin aşağılarına sürüklendiler. Bu nispi olarak küçük fakat askeri bakımdan güçlü gruplar 14. yüzyılda Balkanların siyasi gelişmesinde kesin bir rol oynamışlardır. Bulgaristan'da Şişman'ların yükselmesi, Moldovya ve Dobroviç (Dobruja) bölgelerinin düzeni, Kumanların bu bölgeye nüfuzu ile yakından alakalıdır. Kumanlar sıkça yerli hükümetler tarafından paralı güçler olarak istihdam edilmişlerdir. Anadolu'daki Kumanlar için, bkz. Wittek, *Mentesche*, s.13. Romanya devletlerinin biçimlenmesindeki rolleri için, bkz. I.Rasonyi, "Contributions a l'histoire des premières Cristialisations d'état des Roumaines", *Archivum Europae Centro Orientalis*, c.1 (Budapest, 1935), s.221-53.

³⁰ John Cantacuzenus, kendinden önceki pek çok Bizans imparator ve generallerinin yaptığı gibi, bunların istihdam edilmelerinin askeri bir gereklilik olduğunu belirtmektedir; bkz. *Historiarum Libri*, IV, c. 3 (Bonn,1832), s.36

Batı Çoğulcu Devleti versus Osmanlı Bütüncül Devleti* (XIV. - XV.)

*"Toplum hem bir yapı,
hem de bu yapıyla yönelen eylemin,
tarihsel bir yapılanma sürecidir."*

C. Lloyn
The Structure of History

Sencer Divitçioğlu

XIV.-XV. yüzyıllar Fransız ve İngiliz devlet yapılarıyla Osmanlı devlet yapısı hakkında yapılacak mukayeseli bir çalışmada araştırmacının ne denli bir allame olması gerektiğinin bilincindeyim. Buna rağmen cürret gösterip konuya, bir taslak düzeyinde, yeniden eğiliyorum. Eğer eski yazdıklarımı (1994,1996) bir çiziktirme olarak nitelemiş ve eğer bu makaleyi taslak niyetiyle algılamışsam, okur bu seferki çalışmayı bir gelişme olarak addedebilir.

A- Şimdi konuya genel bir bakaçtan giriyorum. Grup, cemaat (dinî), katman, zümre, sınıf, ne tür bir topluluk olursa olsun, kendi içinde / arasında kolektif eylemde bulunup, sürekli ve kalıcı bir uzlaşmayı talep ediyorsa, topluluklar arasında ilişkileri belirleyecek kurallar konulmalı, bunlar sürgit denetlenmeli ve böylece onların kurumsallaşmasına özen gösterilmelidir. Toplum ancak bu yoldan kendi kalımını sağlayacak sistemi yerleştirebilir. Aslında, bu sürecin amacı topluluklar arasında bir kaynaşma olmayıp, amaç ittifak ve işbirliğini gerçekleştirmektir (Reynaud 1997). Ne var ki, işbirliği olgusunda, ister istemez, öncel ve öncel kolektif eylemlerin yarattığı olumsuz ihtilafları silen, toplumda ortak kural koyma ve denetleme işlevlerini aparan daima üstün statüdeki başat zümreler olmuştur. Bu demek değildir ki, uzun sürede, sosyal dizgeliğin alt kademesinde bulunan topluluklar da silkinip bir gün kendi varlıklarını kanıtlayarak kolektif

eylemlerle yeni ittifaklar kuramazlar. Aksine, kurarlar ve böylece mevcut kuralları törpülerler, değiştirirler, iyileştirirler ve hatta ortadan kaldırırılar. Oysa, ihtilafların sürüp gittiği, ittifak ve işbirliği imkânlarının kurnalsızlık ve normsuzluk illetiyle yitirildiği durağan toplumlarda çözümsüzlükler çıkı gibi artarken, ittifak arayışları hasır altı edilir.

B- Bu giriş makalenin hedefini aydınlatıyor. Hipotetik olarak, toplumdaki zümreler aralarında işbirliğine giderek, hep birlikte inşa ettikleri devlet ile işbirliğini yadsıyarak, bazı zümrelere karşı bir kısım zümrelerin kurduğu katı koalisyonlarla yürütülen devlet arasında asal fark nedir? Çoğulcu ve bütüncül denilen bu devlet yapıları nasıl belirlenir? Neden, ilkinde "herkesi ilgilendiren kararların, herkesçe alınması" geçerli iken, ikincide "herkesi ilgilendiren kararların, bir kişiye alınması" ilkesi başatır? Daha somut bir ifadeyle Fransız ve İngiliz Devletlerini çoğulcu, Osmanlı Devletini bütüncül olarak değerlendirmenin teorik dayanağı nedir? Bu sorunsalın türeği¹ belki de bulunamaz. Ama, hiç olmazsa, her iki devlet tarzının türeyişiyle başlayan iki ayrı süreci, tarihin belli bir anında kesip (diyelim XIV.-XV.yüzyıllar), dondurabilir ve böylece çoğulcu devletle bütüncül devlet arasında ortaya çıkan farklılıkların özünü yakalayabiliriz.

Bu sonuca erişmek için *Merkezi Yönetimin Beş Ayağı* diye andığım bir çizelge çizeceğim (Çizelge 1:

* Prof. İdris Küçükömer'in anısına

Bir imparatorluğun çöküşünü gördük.

Güçlü bir Cumhuriyet'in doğuşuna ve yükselişine tanık olduk.

Türkiye'nin 136 yıldır yaşayan tek bankasıyız.

Tecrübenin değerini ona sahip olanlar bilir.

OSMANLI BANKASI

İktisat

dergisi

"OKUNUR"

- ESKİ SAYILARI DA OKUNUR -

EDİNEBİLECEĞİNİZ SAYILAR

SAYI	TARİH	KONU
333	1992 - Aralık	Üçüncü Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi
340	1993 - Tem.-Ağu.	Keynes
341	1993 - Eylül	Sosyal Demokrasi Krizde
347	1994 - Mart	Globalleşme Kıskaçında Türkiye
348	1994 - Nisan	Krizden Çıkış İçin Son Hamle: Özelleştirme
353-354	1994 - Ekim-Kasım	Solun Yeni Ekonomi Politikaları
355	1995 - Ocak	Ekonominin Gerçekleri (94'ten 95'e)
360-361	1996 - Ekim-Kasım	Sosyal Güvenlik Sistemi: Sorunlar ve Çözümleri
359	1996 - Eylül	Gümrük Birliği mi, İslam Ortak Pazarı mı?
362	1996 - Aralık	Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Kimlik
364	1997 - Şubat	Eğitim Politikaları
366-367	1997 - Nisan-Mayıs	Kapitalizm ve Azgelişmişlik, Kalkınma İktisadının Sonu mu?
369	1997 - Temmuz	Sendikalar ve Küreselleşme
370-371	1997 - Ağu.-Eylül	İşgücü, Esneklik ve Sermaye
375	1998 - Ocak	Uluslararası Sistemdeki Değişimler ve Türkiye
376	1998 - Şubat	Üniversiteler, Bilim ve İktisat
377	1998 - Mart	Kadınlar ve Çalışma Yaşamı
378	1998 - Nisan	Finans, Rant ve Küresel İlişkiler Ağında Türkiye
379	1998 - Mayıs	Enflasyon Eşitsizlikler ve Engeller
380	1998 - Haz.-Tem.	Türkiye'nin Dinamikleri (23.İktisatçılar Haftası Özel Sayısı)
381	1998 - Ağustos	Küreselleşmenin Anayasası : MAİ
382	1998 - Eylül	Kız Çocuklar ve İşçilik, Globalleşme ve Devlet
383	1998 - Ekim	75. Yılında Cumhuriyet
384	1998 - Kasım	Kriz
385	1998 - Aralık	Konsolide Bütçe, Durum ve Beklentiler
385	1999 - Ocak	Yeni Dünya Düzeninde Türkiye
386	1999 - Şubat-Mart	Sermaye Piyasaları ve Bankalar
387	1999 - Nisan	Türkiye'de Siyasetin Boyutları
389	1999 - Mayıs	İktisat Metodolojisi
390-391	1999 - Haz.-Tem.	Yüzyıl Biterken Geleceğe Bakış (24. İktisatçılar Haftası Özel sayısı)
392	1999 - Ağu.-Eylül	Sosyal Demokrasi

Sürekli izlemek istiyorsanız ABONE olun.

İ.Ü.İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti
Cumhuriyet Cd. Ceylan Apt. 27/6 80090 Taksim İstanbul
Tel: (0212) 2505034 - 2356155 Faks: (0212) 2551773

ilerde F). Öyle ki, arada, devletin merkezi erkinin vücut bulmasını sağlayan beş ögenin herbiri, ayrı ayrı, Fransız, İngiliz ve Osmanlı tarihlerince kendi devlet yapılarında tanıklanmış olsun. Sanırım bu yoldan her üç devletin arasında bulunan benzerlikler ve aykırılıklar önümüze serilecektir.

Dönem olarak, XIV.-XV.yüzyıllarını seçmem bir rastlantı değil. Bu yüzyıllar, hem iki yüz yıldır feodal üretim tarzını arkalarında bırakan Fransız ve İngiliz toplumlarını yeni bir devlet yapısına geçmeyi hazırlayan bir dönemdir, hem de Osmanlı toplumunun Selçuklu'dan aktardığı devlet aygıtını kendi toplumuna uyarlamaya çalıştığı bir dönemdir.

Fransız ve İngiliz devlet yapılarını incelerken meramımızı, ister istemez, o dildeki kavram ve terimlerle ifade ederiz. Bunların Türkçe karşılıkları olmadığı gibi, yerlerine bir şeyler de yakıştırılmaz. İngilizce *Commun plea* terimiyle, Türkçe "kadıasker" teriminin aynı adalet kategorisine sokulması makuldur ama, ayrıntılara girince her ikisi arasında farklar uçurumlar yaratır.

C- Fransız ve İngiliz toplumlarında, gördükleri sosyal işlevler bakımından üç meslek ya da üç zümre vardır: Din adamları (*oratori*), soylu savaşçılar (*bellatori*), köylüler ya da halk (*laborati*). Toplumdaki üçlü işlevi apan bu üç zümreye Fransızlar *trois ordres* (ya da *trois états*), İngilizler *three estates* derler. Türkçesi üç zümredir. Din adamları dua eder, soylular savaşır, köylüler ise üretimleriyle her iki zümreyi beslerler.

Üçlü zümre teriminin ilk kullanılışı IX.yüzyılda başlıyor.² İngiltere'de Wessex kralı Alfred, Latince'den çevrilen bir kitabı okurken sayfalarından birine şu notu derkenar etmiş (Loyn 1985): "Hristiyan toplumu üç direk üzerine oturur: *oratori*, *bellatori* ve *laborati*", o kadar. Kavramın kullanılışı XI.yüzyılda daha da yaygınlaşıyor. İngiltere'de iki kral; Aelfric ile Wufstan, Fransa'da iki rahip; Atelbaron de Leon ile Gerar de Cambrai (Duby 1978) aynı konuya eğiliyorlar: Hristiyan toplumunda "doğal düzenin" gerçekleşmesi için her üç zümre birlik olmalıdır. Cambrai'den alıyorum: "Bazıları dua eder, bazıları vuruşur, bazıları da çalışır... İşlev olarak biri öbür ikisinin işine dayanır. Böylece, birbirlerine yardım ederler." Öyle ise, bu üç zümre arasında asla ihtilaf çıkmaz; toplum uyum

ve denge içinde (doğal ya da ilahî düzen) varlığını sürdürür.

Türk toplumuna gelince: Karahanlılar, XI.yüzyılda, toplumda üçlü işlevi yürütmekle görevli üç zümrenin olduğunu ve aralarında ortaya çıkacak ihtilafların, birbirlerini tamamlayan bir işbirliğiyle nasıl giderileceğini biliyorlardı. Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig'de (Arat 1947) şöyle diyor:

(2057) "bu il tutguka kö per at sü kerek
er at tutguka neng tavar tü kerek

(2058) bu neng alguka bir kerek bay budun
budun baylıkına törü tüz budun."

1. İl tutmak için çok asker, at ve ordu gerek
2. Asker için bir sürü nesne ve mal gerek
3. Nesneleri almaya gerekli zengin halk,
4. Halkın zenginliği için gerek doğruluğu düzgün halk"

Beyitlerin anlamı şu: Ordu (1) için mal (2,3) gerekir; mal için düzgün töre (4), yani adalet gerekir.

İşte üç zümre: ordu (er, at, sü), ekonomi (tavar, tü, baylık) ve adalet (tüz, tö-rü).

Osmanlı düşünürleri de bu ideal paradigmayı kullanmışlar ve adına *daire-i adliye* demişlerdir. Bunun *Kutadgu Bilig* geleneğinin

mi, yoksa XIV.yüzyılda İbn Haldun tarafından yazılmış *Mukkaddime* (1984) geleneğinin bir ürünü olduğu bilinmez (pek olasıdır ki, etki *İbn Haldun*'dan gelmiştir (Bak: Fleischer 1983).

Ve de gelenek devam etmiştir. Kınalızade'den esinlenen Naimâ'ya göre (Naimâ Tarihi c.I s.40. XVII.yüzyıl) daireyi adliye şöyle özetlenir:

"Mülk ve Devlet asker ve rical ile dir

Rical mal ile bulunur.

Mal reayadan husule gelir

Reaya adl ile muntazam-ül hal olur."

Naimâ, biraz geç kalmış olsa da, bize şunu anlatıyor: İncelenen ardışık dönemlerde gerek Fransız ve İngiliz, gerekse Karahanlı ve Osmanlı toplumlarında yetişen düşünürler, toplumlarını faaliyet halinde tutan ve dolayısıyla kalımlarını sağlayan belli başlı meslek-

**Fransız ve İngiliz toplumlarında,
gördükleri sosyal işlevler bakımından
üç meslek ya da üç zümre vardır:
Din adamları, soylu savaşçılar,
köylüler ya da halk.**

lerden haberdardırlar ve hatta bu meslek (işlev) sahiplerinin kendi aralarında işbirliğine giderek toplumu düze çıkaracaklarına inançları tamdı.

D- Ama asıl olan bu değildir. Çünkü, üçlü zümrenin birlikte yürüttüğü sosyal süreçte işbirliğinin bozulmasının temel nedeni, gerek Batı'da, gerek Doğu'da, din adamlarıyla soylu askerlerin, hükümdarların gölgesi altında birleşip, kendilerini besleyen köylüye karşı yüzyıllar boyunca sürdürmüş oldukları efendiler koalisyonudur. Ol koalisyondur ki, ortaklar birbirlerine tanıdıkları otorite ve cebir kullanma hakkının zerresini bile, toplumda tek başına kalan köylü sınıfından esirgemmiştir.

E- Üç zümre ya da daire-i adliye denilen paradigmadan hareket ederek eriştiğimiz sonuçlara göre, geç Ortaçağ Fransız, İngiliz ve Osmanlı toplumlarında üç bölümlü işlev arasındaki işbölümü ülkede üç sosyal zümre vücuda getirirse de, bu tahlil kendiliğinden merkezî erki elinde tutan devletin çoğulcu mu, yoksa bütüncül mü olduğunu açıklamaz. Sorunu irdelemek için ek bir aksiyoma ihtiyacımız vardır. Onu şöyle formülleştiriyorum: "Üçlü zümre içinde/arasında, via hükümdar, işbirlikçi (ittifakçı) kolektif eylem benimsendiği taktirde çoğulcu devlete yakınsanır, aksine via hükümdar, işbirliksiz (ihtilafı) kolektif eylem benimsendiği taktirde bütüncül devlete yakınsanır."

Şimdi, bu aksiyomun ışığı altında XIV.-XV.yüzyıllar Fransız, İngiliz ve Osmanlı Devletlerinin formel yapılarını saptayıp irdeleyebiliriz.

F- Yukarda (B), çoğulcu devletle bütüncül devlet arasında ortaya çıkan farklılıklardaki "katı özü"ü yakalayabilmek için *Merkezi Yönetimin Beş Ayağı* dediğim bir çizelgeyi Fransız Devleti için Fransızca, İngiliz Devleti için İngilizce ve Osmanlı Devleti için Türkçe yazacağımı söylemişim. Örnek vereyim: (Çizelge 1): Sütunda: Fransa; satırda: parlement, öyle ki, bu kategori içinde hem İngilizce King's bench & commun plea, hem de Osmanlıca kadiasker kurumları yer alır ve herbiri aslen "hukuku" imler.

Şimdi, (Çizelge-1)'i izleyerek bu üç dilden satırları okuyalım:

1. *Roi, King, Sultan*: Herbiri hükümdar demektir. Merkezî otorite ve erki; yani devleti temsil eder.

2. *Conseil du Roi*: Fransa kralının danışmanlarından oluşan bir kuruldur. Kral, önceleri bunları vassal'ları arasından seçerken, incelediğimiz dönemlerde hukukçular ve burjuvalar arasından seçer olmuştur. (Lemarignier 1970 s.327). *King's Council*: İngiliz kralı da danışmanlarını değişik katmanlar arasından seçerdi. Bazen *chancellor* (baş sekreter), bazen *exchequer* (maliye bakanı), bazen *knight* (şövalye), hatta bazen burjuvaları kurula davet edilirdi (Ormrod 1995 s.26). *Mukarrebân* Osmanlı sultanlarının danışmanlarına verilen addır. "Yakınlar" demektir. Örneğin nedim, sultanın sırdaşıdır. Ayrıca sultan, muhasibini (muhasibeci) danışma kuruluna çağırabilir. (İnalçık 1998 s.117).

3. Fransa'da *parlement*, "yüksek hakimler kurulu" demektir. İngiltere'de ise bu kurulun adı *King's bench* (ağır ceza) ve *Commun plea* (sulh mahkemesi)'dir. Osmanlı Devleti'nde bu görev kadiaskere verilmiştir. Makamı gereği, eğitim ve yargı örgütünün yönetimi ile askeri ihtilafların çözümü ona bırakılmıştır (İpşirli 1994 s.267).

4. Fransa'da *chambre des Contes*, İngiltere'de *exchequer*, Osmanlı'da *defterdar*, her üçü de devletin mali işlerini üstlenmiştir.

5. Fransa'da merkezî meclisin adı *états généraux*, İngiltere'de *parliament* ve Osmanlı'da *Divan-ı Hümayun*'dur. Doğrudur, gerek Fransa'daki, gerek İngiltere'deki merkezî meclisler, temsili meclisler olup, Osmanlı'nın atanmışlar meclisinden çok farklıdır (ilerde). Fakat, her üç meclis de devlet otorite ve erkini cisimlendirdiklerinden şimdilik aynı kategoriye dahil edilebilir. Çizelgeye bir gözetilince görülür ki, her üç devlette; i) yüksek mahkeme ve maliye örgütü teknik bir kurum olduklarından; ii) danışma üyeleri hükümdar tarafından seçildiğinden ve; iii) hüküm-

Çizelge - 1: Merkezi Yönetimin Beş Ayağı

	Fransa	İngiltere	Osmanlı
1	Roi	King	Sultan
2	Conseil de Roi	King's Council	Mukarrebân
3	Parlement	King's Bench & Com.	Kadiasker
4	Chambre de Contes	Exchequer	Defterdar
5	Etats généraux	Parliament (Lord & .com.)	Divan-ı Hümayun

darla meclisler arasında ideolojik ve organik bir özdeşlik bulunduğundan dolayı, sadece merkezî meclislerin kuruluş, oluşum ve işleyiş tarzı, devletin "katı özünün" çoğulcu mu yoksa bütüncül mü olduğunu belirler. Şimdi, Fransız, İngiliz ve Osmanlı meclislerini anlamak üzere Tarih Kitaplığında bir gezintiye çıkalım.

G- İlkın, Prof. Guenée, Fransa konusunda bize kılavuzluk edecek.

"XIV.-XV.yüzyıllar Batı Avrupasında kralın karşısına çıkanlar sınıflar değil, sadece yerel erklerdi. Gerçekten, bu dönemde Batı'da derin bir bölgecilik eğilimi gözlenir. Feodal - vassal bağlarının etkinliğini yitirdiği bu ülkelerde kral ancak din adamları, savaşçı soylular, burjuvalar ve hatta köylü zümreleriyle diyalog kurmaya çalışıyordu. Bu olgu, adı geçen zümrelerin de örgütlenmesine önayak oldu... Toplumdaki üç zümrenin örgütlenmesine bazıları assemblée d'états (zümreler meclisi) derken, bazıları ona sadece *assemblée representative* (temsili meclis) diyorlardı. Ne denilirse denilsin, bu meclislerin XIV.-XV.yüzyıllarda Batı devletlerinin hayatında belirleyici bir rol oynadıkları açıktır." (1983 s.80-81)

XI.-XIII.yüzyıllarda, Fransız düşünürlerinin ileri sürdükleri, üçlü zümrenin gökyüzündeki ilahî düzeni, yeryüzüne indireceğine değin fikirler, Fransız krallarını çok ilgilendirmiş olmalı ki, özellikle hazine ve maliye bağlamında kararlar alınırken kralın yakınları olan, dinî ya da laik vassallar arasından bazı kişileri toplantılara çağırması adet olmuştu. Bu toplantılara o vakit assemblée denilmiştir. Hatta XIV.yüzyılın başlangıcında bazı şehirlerde, halkın kendi aralarında meclis kurmaları bile olağandır. Önceleri, bu meclislere üç zümrenin temsilcilerinin birlikte davet edildikleri pek görülmez. Ancak, 1362 tarihinden itibaren üçlü zümre temsilcileri, ilk kez, hem *états généraux*'ya (genel yönetim) hem de *états provinciaux*'ya (taşra, yerel yönetimi) devlet edilmişlerdir. Anlaşılacağı gibi, *Etats* (lar) malî ve ticarî konularda kararla yardım amacıyla kurulmuşlar, fakat son bir buçuk yüzyıl içinde güçlerini öyle arttırmışlardır ki, kralların meşru hakları olarak talep ettikleri munzam vergilere bile müdahale etmişler, masrafları denetlemişler ve kralın seferberlik ilân etme hakkını kısıtlamışlardır. Zamanla bu meclisin "temsili hükümet" şekline büründüğü anlaşılıyor. Öyle ki, XV. Yüzyılda köylüler dahi *Etats généraux*'e seçilebiliyorlardı. Maalesef, XVI.yüzyılda lağvedilmişler, terim olarak tarihten silinmişlerdir (Guenée ibid).

Fransa'da halkın toplumsal örgütlere katılma

imkânlarını gösteren iki örnek daha var. Bunların ikisi de taşra örgütleriyle ilgili. Derkenar ediyorum.

Commune: İstisnâî durumlarda, şehir dolayındaki yeni yerleşmelerde oturanlar birbirlerine Commune adına yemin ederler ve böylece yörenin yönetiminde söz sahibi olurlardı. Aynı durum köylerde de ortaya çıkmıştır. Senyör bazen köylüye franchise denilen imtiyazlar tanırdı. Bu hakkı elde eden köylü birçok yükümlülüktan kurtulur ve hür köylü olurdu.

Bonne Ville (de Roi): Bunlar surlarla çevrilmiş, kalabalık ve zengin şehirlerde yaşayan halkın, kralın himayesine girip, şehri zengin ve bayındır kılmak üzere birlikte çalışmasını sağlayan özgül birleşmelerdir. Şehri, halkın öz temsilcileri yönettiği gibi, ayrıca, şehir, merkezî yönetime delege gönderiliyordu (Fedou 1995)

H- Şimdi, W.H.Ormrod bize İngiltere'de kılavuzluk edecek (1995 s.30-31).

"Kral fırsat buldukça danışma kuruluna sadece kendi *tenant*'ları (kiracıları) olan din adamlarını ve laikleri değil, *knight*'leri ve 1212'den sonra da *kasabalıları* davet ederdi. Amacı, ülkede temsili hükümeti kurmaktır... Gerçekten, Ortaçağların sonuna doğru parlamento sadece devlete hizmet eden bir araç olmaktan çıkmış, taht ile uyrukları arasında siyasi teması sağlayan bir kurul olmuştur."

İngiltere kırsalında (taşrasında) mülkiyeti lordlara ait olan manor (malikthane) üzerinde toprağı işleyen hür köylülerin (*free holders*) XII.-XIII.yüzyıllardan beri uyguladıkları şerit (*strip*) tarla kullanımı, ekip biçme ve hasat çalışmalarının *commun field* (ortak tarla; imece?) sistemiyle yürütülmesini gerektiriyordu. Bu sistemin, ara sıra köylü toplantılarının yapılmasına vesile olacağı bellidir. Nitekim, toplantılar hep yapılıyor orada, köylü yıllık üretim sürecini, köyün yatırım ve onarım planlarını (yol, köprü) ve yoksullara yapılacak yardım şeklini tartışıyor ve bu konularda kararlar alıyordu. Toplantılar töre (*by-law*) olarak kabul edildiğinden dolayı lordlar tarafından da uygun bulunuyordu. (Keen 1990). Fakat, köylünün sosyal konumundaki bu aynı kararlılık hali XIV.yüzyılın yarısında patlak veren veba salgınıyla ansızın değişti. İktisadî olay-çatıklarının sonucunda vahim bir hal alan köylünün yakınmaları dayanılmaz bir kerteğe gelince (köylü isyanları), bu feryatlara kulağını tıkayamayan taht, *commun law court*'u (halk hukuku mahkemeleri) vaaz ederek, köylüyü kayırmış oldu. Aslında, bu mahkemenin kuruluşu geçen yüzyılların bir bi-

rikimiydi. Daha XII-XIII.yüzyıllardan beri hür köylülere belli başlı haklar zaten tanınmıştı. Onlar, jüri üyesi olabiliyorlar, vergi tahsildarlığı yapıyorlar ve hatta manor içindeki idarî (vills) işlerde çalışabiliyor ve adlî (hundred) yargıda görev alabiliyorlardı. Bütün bu gelişmelere özne olan bireyin, XIV-XV.yüzyıllarda talihî daha da açıldı. Artık, köylü shire'deki mahkemelerde bile görev alabilirdi. Ve köylünün bu konumu onu yarın parlamentoya taşıyacaktı.

Taşradakine benzer, fakat ivmesi daha fazla olan bir hareket kasabalarda da kızışıyordu, bireysel burglunun (burjuva) hakları daha da geliyordu. Neydi bu haklar? Halk kendi communal hükümetini seçer. Bu demektir ki, Borough'daki yerel mahkemelerde görev alabilir, jüriye dahil olabilir ve kasabanın güvenlik amiri olan sheriff'i seçer. Daha da önemlisi, parlamentoya delege seçilebilir.

İmdi, İngiltere kralının gelir kaynağı şunlardır: Kraliyet toprakları, mahkeme harçlarının yüzdesi, yün üzerine konulan ihracat gümrüğü resminin yüzdesi. Pek doğaldır ki, savaş dönemlerinde krallığın masrafları arttığından kral her vakit ek vergi talep edebilirdi. Oysa, yeni vergilerin onaylanması sadece parlamentoya verilmiş bir haktı. Ancak, Yüz Yıl Savaşları sırasında kralın bu konudaki istekleri öyle artmıştı ki, her yeni talebe oy vermeye mecbur kalan lordlar bu işten bezmiş, oylama işlerini kasabaları temsilen gelen commun delegelerine devretmişlerdir. İşte o gün bu gün, parlamento içinde lordlardan ayrı olarak bir commons doğmuştur. Lordlar ve commons'den oluşan bir parlamento: Chambre of Lords ve Chambre of Commons (Keen op. cit.)

İ- Bitirirken Prof. H. İnalcık, Osmanlı konusunda bize yol gösterecek (1998 p.115).

"Osmanlı'da... padişah kavramı tüm erkin ve erki kullanma araçlarının elinde toplandığı bir otokratı hatırlatır. Onun Allah ve sadece Allah tarafından seçildiği ve korunduğu düşünülür. Bu kavram, hükümetin iyeliğinde bulunan bütün işlevleri kapsar. Hükümet kararları, alâmalar ve ünvan tevdipleri hep sultan adına yapılır. Emri altındaki bürokratlar hazırladıkları ya da karara bağladıkları bütün belgeleri 'baki emir Sultanındır' ibaresiyle noktalar. Sultanın iradesi ve izni berat, mensur, mülknâme ve benzeri emirlerle mühürlenir; böylece iradesi meşruluk kazanır."

Bu ifadeler, Osmanlı ülkesinde merkezî ve yerel yönetimlerde sultanın "tek" karar birimi olduğunu söyler (yalnız şer'i hukuk onun yetkisi dışındadır).

Böylece, sultan devletle özdeşleşir. Her ne kadar o, nihâî karar birimi ise de devlet işlerini divan-ı hümayun'la yürütür. *Fatih Kanunnamesi*'ne (1990) göre, devlet yönetiminde divanın ulusu vezir-i azamdır. Bütün vezirlerin (o dönemde üç vezir) ve beylerin başı odur. Vekillerden sonra sırasıyla, kadıasker, defterdar ve nişancı gelir. Gerekirse yeniçeri ağası ile beylerbeyleri de divana katılabilir.

Fatih Kanunnamesi bu konuda ayrıca şu bilgileri veriyor: Vezir-i azamdan sonra en önemli mevkilerden biri kadıaskerlik, öteki defterdarlıktır. İlki, divan-ı hümayun'da makamı bulunmayan şeyhülislâm yerine ulemayı temsil eder, şer'i hukuku ilgilendiren yorumlar yapar, ikincisi sultanın, mallarının vekilidir. Dolayısıyla, maliyeyle ilgili görevleri üstüne alır. Bu mevkilere atananların hepsi ya ilmiye ya da seyfiye zümrelerinden seçilir. Vargisal olarak, divan-ı hümayun asla "halkın seçtiği temsilciler meclisi" olamaz. Olsa olsa o, "mülk sultanındır" ilkesine göre algılanmış, "devletçe atananların meclisi" olarak tanımlanmalıdır.

XIV-XV.yüzyıllarda, Osmanlı taşrasında oturan köy ve kasaba³ kırsalında tarımla uğraşan, yaylak ve kışlak arasında konup göçerek hayvancılık yapan halka reaya denir. Devletin uyruğu olan reayanın hukukî - içtimâî statüsünü anlamak için onu hemen Osmanlı yerel yönetimleri merceği altına yatırmak gerekir. Onun hukukî statüsü nedir?

Osmanlı yerel yönetimleri merkezî yönetimin küçük bir kopyası gibi kurulmuştur. Onlar da tıpkı divan-ı hümayun ayarında üze çalışırlar. Eyaletlerde, sancakbeyi divanı yönetim ve askerlik işlerine, kadı divanı adalet işlerine, defterdar malî işlere; sancaklarda beylerbeyi ve askerlik işlerine, kadı divanı adalet işlerine, defterdar malî işlere; kazalarda subaşı yönetim ve askerlik işlerine, kadı adalet işlerine; köylerde tımar sahibi yönetim, askerlik ve hatta adalet işlerine bakar. Dikkat edilirse, Osmanlı taşrasının askeri ve sivil yönetimi *ehl-i örfün*, adalet ve maliye işlevleri *ehl-i şer'in* iyeliği altındadır. (Belediye hizmetlerinin de bu sonuncuların denetiminde olduğunu hatırlatalım.)

Anlaşıldığı gibi, Osmanlı toplumunda devlet, divan-ı hümayun ile reaya (halk) arasında siyasal temas kurmadığı gibi, taşra yönetimi dahi bu teması sağlayamamıştır. Bundan dolayıdır ki, gerek merkezî, gerek yerel yönetimlerin nezdinde reayanın tepkisi daima yansız kalmıştır. Oysa, Osmanlı yönetiminin reaya üzerindeki etkisi hep dönesizdir.⁴

J- Makaleyi bağlıyorum: Ele aldığım Fransız, İngiliz ve Osmanlı toplumlarında, *pari passu* bulunan

ruhban, asker ve tarımcı zümreler hakkında kurulmuş olan ve ideal olanı telkin eden üçlü zümre ya da daire-i adliye paradigmalarında, toplum düzeyinde erişilen uyum (suzluk) ve denge (sizlik) hallerinin zümreler arasındaki kolektif eylem şekillerinden kaynaklandığını gösterdik. Eylemin Fransa'da ve İngiltere'de işbirlikçi, Osmanlı toplumunda ise işbiriksiz (çünkü, reaya zümresi kolektif eyleme katılamaz) bir ortamda gelişmesi, merkezî ve yerel meclislerin, Fransız ve İngiliz toplumlarında "üç zümreden seçilmişler meclisini" yaratırken, Osmanlı toplumunda, "sultanın gölgesi altında oluşan, ilmiye-seyfiye koalisyonundan atananlar meclisini" meydana getirmiştir. Bu haliyle, XIV.-XV.yüzyıllar Fransız ve İngiliz toplumlarını "üç zümreli", Osmanlı toplumunu da üç zümreli, fakat askere-ulema koalisyonunun karşısında reayanın Osmanlı yönetim sisteminden dışlanılışından ötürü "iki sınıflı" toplumlar olduklarını düşünebilir miyiz? Evetse, o vakit, Fransız ve İngiliz devletlerinin çoğulcu, Osmanlı Devleti'nin bütüncül olduğunu, haydi haydi iddia edebiliriz.

Kaynakça

- Divitçioğlu, S. (1994), Oğuz'dan Selçuklu'ya, Eren
- Divitçioğlu, S. (1996), Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu, Eren
- Duby, G. (1958), *Economie rurale et la vie des campagnes médiéval*, Flammarion
- Dumézil, G. (1958), *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*
- Dumézil, G. (1977), *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Gallimard
- Fatih Devri Kanunnameleri (1990), Osmanlı Kanunnameleri, Fey Vakfı cilt.1
- Fedou, R. (1995), *Lexique historique du Moyen Age*, Armand Colin
- Fléischer, C. (1983) "Royal Authority, Dynastic cyclicalism and Ibn Khaldun in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18. Nos.3-4.
- Guenée, B. (1993) *L'occident aux XIV. et XV. siècles*, PUF.
- Ibn Haldun (1988) *Mukaddime*, (haz. S. Uludağ), Derghay Yayınları
- İnalçık, H. (1998) *Essays in Ottoman History*, Eren, İstanbul
- İpşirli, M. (1994) "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", içinde (yay. E. İhsanoğlu),

Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi; İstanbul, cilt 1

Keen, M. (1990) *English Society in the Later, Middle Ages: 1348-1500*. Penguin Books.

Learignier, J.F. (1970) *Le France Médiéval*, Armand Colin

Loyn, H.R. (1984) *The Governance of Anglo - Saxon England: 500-1087*, Edward Arnold

Naimâ Tarihi cilt 1

Ormrod, W.M. (1995) *Political Life in Medieval England: 1300-1450*

Reynaud, B. (ed. 1997) *Les limites de la rationalité. Le Découvert*

Yusuf Has Hacib (1947-1974-1979) *Kutadgu Bilig*, Çev. R.R. Arat, T.D.K.

Dipnotlar

- ¹ Tür-ek ≈ genesis. Neoloji benim.
- ² Üçlü işlev ve ona ulanan üçlü zümre kavramları, hemen hemen, bütün ilköğretim Hint-Avrupa toplumlarında bulunur. Konuyu ilk işleyen Dumezil'dir (1958, 1977, 1982, 1992 etal).
- ³ Osmanlı taşrasında şehirler kasaba niteliğinde olduklarından onların da kasaba gibi olduklarını düşünüyorum.
- ⁴ Dönesiz ≈ irrevocable. Neoloji benim.

Osmanlı Mirası

Hüseyin Hatemi*

1- Genel Giriş

İnsanlar her şeyden önce Yeryüzü'ne ahlâki sorumluluk ilkesini tebliğ eden, "Güçlünün Kanunu" yerine insanlık onurunu, insanlık onurunda eşitlik ve insan ilişkilerinde adalet ve hakkaniyeti geçirenin varisi, mirasçısı, halefi olmalıdırlar. Felsefî anlamda, olması geren anlamda, ilahî - tabîî Hukuk insanlığın ortak mirasıdır.

Bir de nasıl "biyolojik kalıtım" varsa, toplum bilim anlamında da daha "değiştirilebilir" nitelikte bir kalıtım vardır: Bir toplumda yüzyılların birikimiyle bazı baskın alışkanlıklar ve uzlaşmalar yerleşebilir. Bunları biyolojik kalıtım ile karıştırmamak, meselâ Türk toplumunun yarından fazlasını "şifa bulmaz aptallar" saymamak gerekir. Ne var ki, toplumu susturma ve mutlak itaate mecbur etme eğilimleri yüzyıllar boyu baskın çıkmış ise, tabîî bir savunma içgüdüsü ile, o toplumda "gözlerimi kaparım / vazifemi yaparım" ilkesi toplum bilim anlamında "miras"a dahil olmuştur olabilir. Bu gibi "Biz atalarımızdan böyle gördük, Türk milleti başa bağlıdır, Ömer Seyfettin de bir hikayesinde sorgusuz sualsiz, yargısız fetvâsız kelle teslimi erdem olarak göstermiyor mu? Mezhebimizde de Şia'nın isyankâr ruhu yoktur. İbn Teymiyye Hazretleri de İmam Hüseyin'i dahi hatalı görmektedir. İbn Haldun Hazretleri de mücessem akıl olarak İmam Hüseyin'i pragmatik açıdan hatalı görmüştür. Osmanlı pratik ve pragmatisttir." gibi kazanılmış ahmaklıklar mirasını reddetmemiz, tasfiye etmemiz gerekir. Esasen Osmanlı yönetimi tarih sahnesinde ilk görüldüğünde bu zevzeklikleri siyasi programına alsaydı halktan kabul görmez, yedi yüz yıla yakın yaşayacak olan bir düzenin temelini atamaz, Atillâ, Cengiz, Hulâgû, Timur kasırgaları gibi ortalığı kasıp kavurur, sinmeye ve dinmeye mecbur kalırdı.

Demek oluyor ki, "Osmanlı mirasının bugünkü adı küreselleşmedir, hâkim güç hangisi ise ona mutlak boyun eğerek dediğini yapmaktır, gerisi Şi'îlik veya Katolikliktir. Osmanlı ise daimâ, pragmatist kalmış, Kanunî, Luther'i gizli bir Osmanlı ajanı olarak görevlendirmiştir, biz de şimdi Sovyetler düzeninin yıkılmasında sonra hâkim güçler için Adriyatik'ten Çin

Denizi'ne kadar çöpçatanlık vazifesi üstleneceğiz. Tarihî vazifemiz budur." iddiası şeametli bir iddiadır. Üstelik hâkim güçler artık bu iddiayı telkin etmekten de vazgeçmişlerdir. Bu görüş, Sovyet rejiminin çatırtılarının duyulmaya başlamasından, Bosna'da İzzet Begoviç Hareketi'ne kadar Türkiye'de resmî görüş olması istenen, "Alın işte tarihî mirasınız budur!" diye Türk toplumuna sürülen, şimdi sakıncaları anlaşılarak piyasadan toplanan görüştür. Bu görüşü sosyal psikoloji laboratuvarlarında imal ederek İran Devrimi'nden ve Sovyetler'in çökmesinden sonra piyasaya sürenler Bosna-Hersek'te beliren: "Gerçek ve ilk dönem Osmanlısına gerçekten vâris olma" hareketi karşısında, Osmanlı adının bile sakıncalı olacağını anladılar. Derhal, ilk piyasaya sürdükleri bu ürünü toplatmak için harekete geçtiler ve "Abramovitz ve benzer markalı ürünlerde imalat hatası varmış, bunları getirin, bedava olarak değiştirelim." dediler. İtaati başlıca erdem bilen sözde aydınların büyük çoğunluğu derhal 1987 - 1995 arası Anavatan ve Aydınlar Ocağı'nda kullanılan bu mamülleri götürerek yeni aldıkları ürünün prospektüsünü huşu ile okumaya başladılar: Osmanlı'da, Endülüste'ki Musevîler'in Osmanlı beldelerine yerleşmesine razı olma dışında hiç bir erdem yoktur. Bu erdemi de abartmamak gerekir: Musevîler'in Avrupa merkezlerine kadar uzanan bankerlik ilişkilerinden ve sermayelerinden yararlanmak istediler. Şimdi Türkiye Cumhuriyeti, kendisini Osmanlı'nın varisi olarak görürse, en iyi ihtimâl ile Fethullah Hocacı anlamında gerici sayılmak gerekir. İlerici olmanın tek çaresi ise: Yedi yüz yıllık mirası filan bir kenara bırakıp yetmiş beş yıllık bir küçük devlet olduğunun bilincine varmak, bağımsızlığın lafından bile yavaş yavaş vazgeçmek, Osmanlı mirası ile Türkiye Cumhuriyeti arasında manevî köprü olan İstiklâl Marşı'ndan bile yüz çevirmek, hakim gücün mutlak egemenliği altına girmek-tir."

Bu şartlar altında düşünmek bile zor, yazmak ve konuşmak nerede ise imkânsız! Yine de bir şeyler söylemeye çalışalım:

2- Osmanlı Mirası'ndan almak zorunda olduğumuz değer ve ilkeler:

a) **Şekli açıdan:** İngiltere Birleşik Krallığı'nda İngilizce resmî ve birleştirici, iletişim sağlayıcı dildir.

* Prof. Dr., İ.Ü. Hukuk Fakültesi

Osmanlı'nın resmî dili de Türkçedir. Böyle de kalmalıdır. İran'ın birliği için Farsçanın önemi ne ise Türkiye'nin birliği için de Türkçenin önemi odur. Ancak; yine "Osmanlı Mirası"na uygun olarak, halk topluluklarının ana dillerinden hiç birisine düşmanlık gösterilmemelidir. Nitekim İngiltere - İskoçya - İrlanda'da da böyledir.

b) **Din ve mezhepler açısından:** Her ülke tarihî birikim ve toplumsal yapı şartlarından gelen bir kurumlaşma yöntemine sahip olabilir. Nasıl Türkçenin resmî dil olması ana dili başka olanların insan hak ve hürriyetlerine bir tecavüz olarak yorumlanamazsa, Diyanet İşleri Başkanlığı makamı da başka din ve mezhepten olanlara saygı gösterilmediği anlamında yorumlanamaz. Kral veya kraliçenin aynı zamanda Anglikan Kilisesi'nin başı sayılmakta olduğu İngiltere'de, Anayasalarında resmî mezhebe yer veren İskandinav ülkelerinde, Katolik ve Protestan Kiliseleri'ne "kamu tüzel kişiliği" sıfatı tanıyan Almanya'da nasıl başka din mensuplarına vicdan hürriyeti tanınıyorsa, Türkiye'de tarihî birikim ve gelişim şartlarına uygun olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, gerçek anlamda özerk bir kamu kurumu tüzel kişiliğine kavuşturulmalı ve Caferî (Oniki İmam) mezhebi de bu tüzel kişilik içinde temsil edilmelidir. Buna karşılık, Şî'î, Alevî veya Sünnî hiç bir "tarikat" bu kamu kurumu içinde temsil edilmemeli, kamu düzenini bozmayan veya diğer bir deyişle başkalarının insan haklarına, akıl, ruh ve beden sağlığına zarar vermeyen tarikat faaliyetleri de sadece "sivil toplum örgütlenmeleri" olarak serbest bırakılmalıdır. Bugün bu alanda da tam bir ilgisizlik ve kaos, anarşi hüküm sürmektedir.

c) **Diğer örgütlenme ilkeleri açısından:** Osmanlı'da, bireyin örgütlenme hürriyetine, hiç bir şekilde fırsat tanımayan mutlak ve totaliter bir merkeziyetçilik, değişmez bir özellik değildir. İlk kuruluş döneminde Osmanlı yönetimi Moğol baskısı altında çöken Anadolu Selçuklu Devleti'nin bıraktığı güç boşluğunu dolduran ahî örgütlerinden, tarikat - meslek kuruluşlarından yararlanmıştır. Ne var ki, özellikle kuruluş döneminden XV. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu'da da baskın bir manevî nüfuzu olan Erdebil Ocağı Osmanlı'ya rakip bir siyasî güç haline dönüşünce, meslek ve tarikat topluluklarından kuşkulanılmaya başlanmış ve yine özellikle bağımsızlığını korumak isteyen Bayramî Melâmîleri'ne zulmedilmiş, meslek teşekküllerinin bağımsızlığına son verilmiştir. Osmanlı'nın son döneminde, Fransız Devrimi'ne yol açan güç odağı, Fransa'da nasıl kendisine rakip hiç bir tüzel kişiliğe tahammül etmemiş ise, Tanzimat Fermanı ilkelerinden sapılarak ve *kuruluş dönemi sonrası Osmanlı'sının*

merkeziyetçiliği ile de yanlış kıyaslar yapılarak aynı dış odağın Osmanlı Ülkesi'ndeki gücü ile, katı bir merkeziyetçiliğe varılmıştır. Oysa bu katı merkeziyetçilik ve kamu kurumlarının özerkliğine dahi tahammül edememe tutumu; korunması gereken Osmanlı Mirası'na dahil sayılamaz.

d) **Esasen Tanzimat Dönemine kadar tasfiye edilmiş ve Osmanlı Mirası ile intikal etmesine imkân olmayan Tabii Hukuk'a aykırı yönetim ve örgütlenme ilkeleri:** Osmanlı Yönetimi; kuruluş döneminde, Anadolu Selçuklu yönetimiminin aczi ve çöküntüsü, Moğol gücüne dayananların zulmü, Bizans düzeninin de çökerek feodal kudret sahiplerinin halkı ezmesi karşısında, müslüman ve Hristiyan halka "adalet" ümidi veriyordu. XIII. yüzyılda tahammül edilemez hale gelmiş olan zulüm ve kargaşa "Babalılar İsyanı"na yol açmış, bu isyanın bastırılıp Baba İlyas idam edildikten sonra (1240), bu tarihlerde muhtemelen Hacı Bektaş'tan da genç olan ve onun gibi ayaklanmaya fiilen katılmamış olan *Edebali*, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı yörelerde Ahî Şeyhi konumuna gelmişti. Osmanlı'nın adil bir toprak ve ticaret düzeni sağlayacağı ümid ediliyor, Erdebil Ocağı gibi güçlü tarikat merkezleri tarafından da destekleniyordu. Ne var ki Mehmet Çelebi döneminde, Moğol kasırgası Timur vasıtası ile Anadolu'da tekrar çevreyi kasıp kavurduktan sonra, güçlü devlet özlemi ile adalet ilkesinden sapıldığı sezinince, Babalılar isyanından iki asra yakın bir zaman sonra Şeyh Bedreddin isyanı patlak verdi. Bu da bastırıldı. Özellikle XVI. yüzyılda Safevî-Osmanlı çatışması dolayısı ile daha güçlü bir baskı hisseden ve hoşnut olmayan halk, Babalılar hareketi mensuplarını da, Şeyh Bedreddin'i de sonradan "Batnî-Alevî" bir kimliğe büründürcektir.

Fatih Sultan Mehmed, yetenekli ve akıllı bir hükümdardı. Onun vefatından sonra, İstanbul'da 1494 yılında Molla Lütüfî'nin idam edilmesi, artık Osmanlı Düzeni'nden adalet umanların ümitlerini derinden sarsıyordu. Fatih Sultan Mehmed'in büyük ümitlerle kurduğu Üniversite (medrese)'nin de artık ümitsiz bir konuma düştüğünün göstergesi idi. Artık "Lâle Devri" sonrasına kadar Üniversite'de hayır kalmayacak, özgür düşünce Tekke'ye ve tasavvuf rûmuzlarına sığınacaktır. Hele Safevî-Osmanlı rekabetinden sonra Hacı Bayram-ı Veli'ye dayanan Bayramî Melâmîleri'nin izlenmesi ve şehit edilmeleri, İran ile ilişkisi olduğu söylenenlerin ocaklarının söndürülmesi, zulümden bunalıp da "Celâlî" olmaktan başka çaresi kalmayanlara aman verilmemesi gibi uygulamalar "adalete acıkıp susayanları" içten yaralıyordu. Yıldırım Bayezid Dö-

nemi'nde Bursa'yı ziyaret eden Seyyit Şerif-i Curcanî: "İlim (İslâm öğretisi) güneşi Hicaz'da doğdu, buna dayanan İslâm düşüncesi Acem diyarında gelişti, yükseldi, Rum (Anadolu) ülkesinde ise, örflerin çokluğu yüzünden, ışıktan yoksun bir cisim haline geldi, tutuldu, yakında da (bu ülkede) tamamen batacak ve cehlin karanlığı her yanı saracaktır" diyordu (Z.V. Togan, Türk Tarihi'ne Giriş).

Osmanlı'nın Yükselme Dönemi sayılan XVI.yüzyılda, Seyyid Şerif-i Cürçânî'nin tahmini gerçekleşmiş idi. Ordu'da Tabîî Hukuk'a aykırı bir "devşirme" sistemi kabul edilmiş idi. Böylesine aykırı bir düzende, Kuruluş Dönemi'nin "gazi erenleri"ni yetiştirmeye imkân yoktu. Yöneticiler de soyları ile, aileleri ile bağları kesilmiş, "kapıkulu" haline getirilmiş kimse-lerdi. Kendisinin can ve mal güvenliği olmayan yöneticilerinden, kendisinin aşağısında yer alan yönetilenler için adalet göstermesi nasıl beklenebilirdi? Müstakbel padişahlar, şehzadeler bile, cariyeden doğmuş, "kardeş katli" kuralı karşısında can emniyeti olmayan, celâttan kurtulup tahta çıkabildikleri takdirde huzur ve öz saygısı içinde hükmetmeye takatleri kalmamış olan kimseler değil mi idiler?

İşte XVI.yüzyıl sonlarında, imparatorluğun merkezinde, Seyyid Şerif-i Cürçânî'nin tahmininin gerçekleştiğini: "Âlem harabe oldu, yıkıldı Al-i Osman / Kan ağlasın reâyâ çâk eyleyüp girîban" ve "Gitti hürmet kalmadı âlimlere / Şer'a gaalib geldi örf hâkimleri" diyerek yakınan Seyyid Nizam oğlu Seyyid Seyfullah söylemiş oluyordu.

XVI.yüzyıl sona erdikten sonra Sultan Murad ve Kuyucu Murad Paşa, Köprülü Mehmed Paşa gibi zevatın; Tabîî Hukuk'a aykırı temelsiz bir yapı haline gelmiş Kuruluş Dönemi sonrası Osmanlı kurumlarını Devlet terörü ile destekleme, payanda vurma tedbirleri de uzun ömürlü olamadı. Üstelik bu yüzyılda, Babalılar isyanı veya Şeyh Bedreddin isyanı gibi ne de olsa yöresel kalacak değil, Osmanlı sınırları ötesinde ve gelecek yüzyıllar boyunca sonuç ve yankıları olacak "Sabetay Sevi - Mesih Hareketi" ortaya çıktı. Bu hareket de başarısız kalınca, bir süre hayâl kırıklığı döneminden sonra o sırada Dünya'nın en güçlü yönetiminin merkezi olan Londra'da kurulan bir odak, kısa bir süre sonra Fransız Devrimi'ne yol açacak, ardından, bu odak ile işbirliği yaptığı düşünülen ve geleneksel ordu ile ilişkileri olan Bektaşî tarikatı ve Yeniçeri Ordusu ilga edilerek, esasen ikinci Viyana kuşatması başarısızlığından sonra sorgulanmaya ve tasfiye edilmeye başlanan yönetim ilkelerinden vaz geçilerek; yine de "tekçi" olamayan ve "ikici" kalan bir ıslahat ve tan-

zimat dönemi açılacaktır. Padişah; "batılı bir reformist hükümdar", meselâ Çar Pedro veya II. Fredrik, yahut daha sonraki, Viyana Kongresi sonrası Avrupası'nda Belçike Kralı örneğine uygun olarak, başta yeni ordu kurumu olmak üzere Mekteb'i ve bütün batıcı kurumları temsil edecek, diğer yandan da "halife" sıfatı ile Şeyhülislâmlık, Vakıf, Camî ve Medrese gibi geleneksel kurumları temsil edecektir. Oysa Batı ve Japonya türü yenileşme hareketleri, "tekçi" olan, "kökü mazîde olan âti" hareketleri idi. İkinci yapıtlı ıslahatta, kurulduktan elli yıl sonra Sultan Aziz'i tahttan indirecek olan yeni Ordu Kurumu'nun Batıcı kefedeki yer alması; geleneksel kurumların bulunduğu kefe aleyhine dengeyi gitgide daha çok bozacak, Sultan Hamîd bu son derece güç denge oyununda otuz üç yıl maharet gösterdikten sonra, güç tamamen Hükümdar'ın elinden çıkacak, dengenin bozulması Saltanat'ın, Hilafet'in ve Tevhid-i Tedrisat ile ve Hilafet ile birlikte medresenin, daha sonra tekkenin tasfiyesi ile sonuçlanacaktır.

Ayrıntıya girmeksizin şunu söyleyebiliriz: Osmanlı'nın, Kuruluş Dönemi'nden sonra izlenen ve Tabîî Hukuk'ta temel bulamadığı için esasen iflasa mahkûm olan "devşirme ve harem usûlü" gibi kurumlarına mirasçılık iddia edecek değildir. Kuruluş döneminin adalet özlem ve beklentileri ile girişimlerine, Edebalı'ya, Hacı Bayram-ı Velî'ye, Molla Lütî'ye, Sinan Paşa'ya, Hamza Bali'ye, Kethudazade Ârif Efendi'ye mirasçı olacağız. Nitekim 1995-1996 yıllarında maalesef taraftar görüntüsü altında bastırılan ve söndürülen İzzetbegoviç Hareketi, son yıllarda Kosova'da beliren uyanış, Hamza Bali'ye -XVI.yüzyıl sonlarında şehit edilmiştir- ve Beşir Ağa'ya -bir yüzyıl sonra şehit edilmiştir- varis olma hareketidir. Özetlemek gerekirse: Osmanlı'nın daha sonraları bağladığı sağlıklı kabuğa değil kuruluşundaki özüne mirasçılık hareketleri, çağımızda hâkim olan güç odağı tarafından elbette bastırılmak istenecek ve bastırılacaktır.

e) **Üniversite örneği:** Osmanlı'nın sağlıklı oluşmuş ve esasen daha sonra terkedilmiş, Seyyid Şerif-i Cürçânî tarafında eleştirilen "örf" kabuğu değil, sağlıklı özü, bilim hürriyetine ve özerkliğine karşı değildir. Ne var ki bugün Osmanlı'nın ne özünü, ne kabuğunu, ne kuruluş dönemini, ne tanzimat dönemini içten sevmesine imkân olmayan, Milli Mücadele'den sonra İstanbul ve Anadolu'da Türk Milleti'ne yaşama hakkı tanımak istemeyen güç odakları, işlerine gelince bir zamanlar kökünden tasfiye etmek istedikleri vakıf kurumundan yanlış ve bâtıl kıyaslar yapıp Osmanlı'yı "Kutsal Amerika kurucularına" özdeş kılarak, Üniversite'yi de özel çıkar gruplarına teslim etmek istemek-

tedirler. Türk kamuoyu aklını başına toplamaz ise, ikinci bir ıslahat akımının tabii sonucu olan ilk Tevhid-i Tedrisat'tan sonra, belki de on veya yirmi yıl içinde, bir ikinci Tevhid-i Tedrisat gelecek, bu kez de 1980 sonrası ikinci sözde-ıslahatının tabii sonucu olarak Devlet Üniversiteleri tasfiye edilecek, ancak ondan sonra bir "tasfiye masası" gibi çalışması sağlanmak istenen YÖK paradoksuna da son verilerek "yorgan gitmiş, kavga bitmiş" olacaktır. Gidiş maalesef bunu göstermektedir.

3- Ne Yapmalıyız?

Osmanlı, öyle görünüyor ki, Kuruluş Dönemi'nde yedi yüzüncü yılını kutladığı Medine (Hukuk Devleti) örneğine mi, yoksa Emevî veya Abbasi, yahut Sasani, Bizans, Selçuklu örneğine mi mirasçı olması gerektiğinin tam bir muhasebesini yapmadan, envanterini çıkarmadan kendisini bir yandan Bizans (Roma) İmparatorluğu'nun, diğer yandan Hilafet'in varisi görmeye başladı. Bu sırada "örf" de anlam kaymasına uğramış, rasyonalist Tabii Hukuk düşüncesinin yüklediği anlam ile "ortak ve evrensel aklî düşüncenin uzlaşmaları" demek iken, Ebu Hanife rasyonalizminin özü boşaltılarak "güçlünün borusu" anlamına gelmeye başlamış idi. İşte Seyyid Şerif-i Cürcanî'nin yakındığı örf budur ve Seyyid Seyfullah "*şer'a gaalip geldi örf hâkimleri*" derken aslında üç asır önce Tanzimat'ın başlangıcındaki Gülhane Hattı'nın doğrularını özetlemiş olmaktadır. Bu örf hakimleri; Osmanlı mirasını, Cengiz Han varislerinden Argun Han'ın mirasına döndürdüler. İstişare edilenler arasında Seyyid Seyfullah'ın adı dahi geçmez iken, Argun Han'ın Sa'd-ud-Devle'sini andıran Nasi, Devlet'in dış siyasetini belirleyebiliyordu.

Şu halde Tanzimat Dönemi'nin başlangıç noktası, söylemi ve içeriği ile, rahatlıkla mirasçı olabileceğimiz bir metindir. Ne var ki bu reçeteyi ilân edenler, iş icraata gelince bu çizgiye tam sadık kalamamışlar, II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte ise güç tamamen yurtdışına kaymıştır. Millî Mücadele'den sonra Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi, gücün ve bağımsızlığın tekrar elden gitmemesi için yazılan bir vasiyetnâmedir. Yazık ki İstiklâl Marşı'na, Millî Mücadele'ye, dolayısıyla Osmanlı'nın da kabuğuna değil özüne mirasçı olacak, Adalet Devleti, Hukuk Devleti düzenini bu topraklarda nihayet kuracak yerde ya boş kabuk dedikoduları ile oyalanıyor, yahut daha beteri: gaflet, dalâlet, hatta hıyanet içine gark olarak, egemenlik ve bağımsızlığımıza sahip olmamızı aslâ istemeyen, birliğimizi bozmak isteyen, davarlaştırılmamızdan başka amacı ol-

mayan, davarlaştırılmayı "küreselleşme" olarak gösteren *Leviathan*'ın elinde oyuncak oluyoruz.

Gülhane Hattı'nı, İstiklâl Marşı'nı, Namık Kemal'i, Hacı Bayram-ı Veli'yi okuyamaz ve anlayamaz bir derekeye düşmüş olsak bile, hiç değilse "*Gençliğe Hitabe*"'yi de mi okuyup anlayamıyoruz? Heyhat! Anlayabilse idik, Atatürkçülük perdesi altında bunca oyun çevirenler, meydanı böylesine boş bulamazlardı.

Seyyid Seyfullah'dan dört asır sonra, Osmanlı Mirası'nın bilimsel ve rasyonel bir envanterini yapacak yerde, yoksa bana da mı kalemi bırakarak ağlamak düşecek?

Kabuk bir yana bırakılır da öze bakılırsa, elimizde kalmamış olsa dahî "Miras Sebebiyle İstihkak Davası" açarak mutlaka elde etmemiz, geri almamız gereken "Osmanlı Mirası", "güçlü ve bağımsız Tabii Hukuk'un evrensel ilkelerine dayanan Hukuk Devleti" olarak özetlenebilir. Bu arada, tabiatıyla, "Sosyal Devlet ilkesi"nin ve "Sosyal adalet"in de Adalet'in ayrılmaz niteliklerinden olduğu bilinci; Kuruluş Dönemi mirasıdır, halkın Kurucular'a hitaben dile getirdiği "Zulmeyleme rencberlere / Her ne istersen var yap" ilkesine dayanır. "Liberalizm", insan hakları ve düşünce hürriyeti anlamında, Locke anlamında ancak Osmanlı mirasıdır, yoksa "vahşî kapitalizm"i liberalizm gibi göstermek Osmanlı Mirası'ndan değildir. Envanteri bu şekilde özetliyorum, ne var ki "İstihkak Davası"nı açacak ve davayı sürdürecekt güç bende yok. Benimle beraber mirasta pay sahibi olan "ehl-i vatan"ın da davayı benimle birlikte açması, hiç değilse davaya müdahale etmesi lâzım! Oysa "*Söyleyenler kendisin bilmez, bilenler söylemez*", bana gelince "*Söylesem tesiri yok, sussam gönül râzî değil!*" Şu halde "*Ben bu derde nice derman bulayım? / Meğer dost elinden ola çaresi!*".

Osmanlılarda Bilimle İlgili Faaliyetler

Ekmeleddin İhsanoğlu*

Osmanlı Devletinin kuruluşunun 700. yıldönümünü kutladığımız bu günler bizlere büyük bir fırsatı da getirmiştir. Bizim neslimize tarihimizin ne kadar önemli ve uzun olduğunu hatırlatmaları gibi, bu tarihin bugünkü durumumuzu belirlemede insanımızın ve toplumumuzun ferdi ve sosyal şuurunu oluşturmada ne kadar etkili olduğunu ve bu etkinin mahiyetini anlamak için de bir fırsat sağlamaktadırlar. Yetmiş altı yıl önce tarih sahnesinden resmen çekilen Osmanlı Devleti yerini, isteyerek veya istemeyerek, bir çok yeni devlete terk etmiştir. Bu devletlerden Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'yle ilgisi bakımından ayrı bir yere sahiptir. Çünkü Balkanlar'da veya Orta Doğu'da Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız devlet haline dönuşen veya İngiltere, Fransa veya İtalya'nın işgali ya da mandası altına giren eski vilayetlerden hiç birisi Osmanlı'nın devamı sayılabilecek durumda değildir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti ise bu mirasa sahip çıkan tek devlet olarak tarihten gelen bir sorumluluk görevini de yerine getirmektedir.

Yetmiş altı yıl öncesine dönerek hatırlayabiliriz ki, genç cumhuriyetin kurucuları da diğer vilayetlerdeki gibi birer Osmanlı idarecisi, devletin birer memuru idiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, Osmanlı Devleti'ni anayasal şekil olarak ortadan kaldırırken, bütün devlet müesseseleri ile ona sahip çıktılar. Yeni dünya görüşleri ve inkılaplarıyla ona yeni bir yön verdiler. Ancak başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan bütün Balkan ve Orta Doğu devletlerinin temelinde Osmanlı haricinin bulunduğu muhakkaktır.

Bu "tabii" mirasın içinde, devlet cihazı, bürokratik kuruluşlar, eğitim sistkemi ve birçok müessesesinin yanında, çeşitli teamül ve gelenekler, en azından son Osmanlı neslinden yeni nesillere intikal etmiştir. Bunlar, üzerinde durulması ve araştırılması gereken birçok konuları akla getirmektedir. Bizim bu yazıda üzerinde duracağımız konu sadece bilim ve eğitim konusunda Osmanlılardan bize intikal edenlerdir. Birçok okuyucu için belki de cevaplandırılması gereken ilk soru, Osmanlılarda gerçekten "bilim" denilen şeyin var olup olmadığıdır. Yani bugün "fen bilimleri"

olarak adlandırılan ve bazılarımızın yanlışlıkla modern Yunanca hariç hiçbir dilde bulunmayan "müspet ilim" terimiyle adlandırdıkları tıp matematik, astronomi, botanik, vb. ilimlerin Osmanlılarda var olup olmadığı sorusudur.

Bu soruya muhatap olanlardan bir kısmı, "Osmanlılarda bilim mi, bu da nereden çıktı?" diye bir karşı soru sorabilir. Bir kısmı ise bilmediğini söyleyebilir. Bazıları da "Osmanlılarda bilimi aramak çölde su aramak gibi beyhude bir gayrettir, çünkü Osmanlılarda bilim olmadığı gibi, bilimi geriletken karşı bir tavır da vardı" diye kesin ve menfi bir cevap verebilir. Ancak bu sorunun gerçek cevabını objektif olarak, herhangi bir yargı, ön kabul veya ön red tavırlarına kapılmadan aramak ve araştırmak gerekir. Bu da iki seviyede yapılabilir: Osmanlı medeniyetinin bütünü içinde araştırılabilir, ya da her bir bilim dalının kendi tarihinin, yani Osmanlı döneminde geçirdiği gelişmenin çerçevesi içinde araştırılabilir. Biz bu kısa yazıda bu işi çok özlü ve özet bir halde yapmaya çalışacağız.

Gelişmiş bir medeniyette bilimin ve onunla ilgili faaliyetlerin gelişmesi bilim tarihin realiteleri arasındadır. Bu, beşerî tarihin kayda geçmiş ilk devirlerinden günümüze kadar uzanan bir dizisidir. Nil, Mezopotamya ve İndüs gibi nehirlerin vadilerinde başlayan ilk medeniyetlerde, Çin, İslam ve Avrupa medeniyetlerinde bilimin değişik dalları gelişmiştir. Osmanlılar ise medeniyetlerinin gelişmesi içinde İslam biliminin hem mirasçısı oldular, hem de onu daha da ileriye götüren bir çizgi sağladılar. Başta İstanbul olmak üzere Balkanlarda, Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da bütün ihtişam ve zarafetleri ile duran Osmanlı mimarî abidelerini, bugün bulundukları Avrupa ve Amerika müzelerinde dünya kamuoyunda hayranlık uyandıran sanat eserlerini, edebiyat şaheserlerini, günümüze canlı şekilde intikal eden müzik güzelliklerini hep görüyor ve büyük zevk alıyoruz.

Osmanlı eğitim müesseselerinin kurulması ve bilimle ilgili faaliyetlerin oluşması ve gelişmesi, Osmanlı öncesindeki Selçuklu döneminde Anadolu şehirlerinde bulunan eski ilim müesseselerini yerleşik gelenekleriyle, dönemin en mühim ilim ve kültür merkezleri sayılan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'dan gelen alimlerin sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlılar İslam dünyasının kültürel ve ilmi hayatına yeni bir di-

* İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü, Türk Bilim Tarihi Kurumu Başkanı

namizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece İslam bilim geleneği 16. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. İslam medeniyetinin eski merkezlerinin yanında Bursa, Edirne, İstanbul, Üsküp, Saraybosna gibi yeni kültür ve bilim merkezleri kurulmuştur. Bu dönemde oluşan kültürel ve ilmî miras bugün Türkiye'nin yanında birçok Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkan ülkesinin kültürel kimliğini ve ilmî mirasını oluşturmaktadır. Burada, Osmanlı biliminin Anadolu'daki teşekkül ve ilk gelişme safhalarıyla, daha sonra imparatorluğun merkezi olan İstanbul'un etrafında yayılarak devam eden bilim faaliyetlerinin ana hatları üzerinde duracağız.

Osmanlılar, karşılaştıkları entelektüel ve pratik problemlerin çözümünü önceleri hep İslam kültür ve biliminde ararken, ihtiyaç duydukları bazı teknolojik gelişmeleri de Avrupa'dan almışlardır. Ancak, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da bilim ve sanayide meydana gelen hızlı gelişmeler neticesinde Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki güç dengesi Osmanlıların aleyhine bozulmuştur. Bunun üzerinde Osmanlılar, Batı biliminden seçici bir yaklaşımla bazı aktarmalar yapmaya başlamışlardır. Böylece zamanla bilim ve eğitim kurumlarında, İslam geleneğinden Batı geleneğine doğru bir geçiş başlamıştır. Bu sebeple Osmanlı bilimi ve eğitimi, birincisi klasik dönemdeki İslam geleneği, ikincisi ise modernleşme dönemindeki Batı geleneği olmak üzere iki başlık altında incelenmelidir. Geçiş döneminde iki geleneği birbirinden kesin çizgilerle ayırmak kolay olmamakla beraber, Batı bilimiyle temasların ve Avrupa dillerinden tercümelerin artmasıyla iki dönemin birbirinden ayrılması daha kolay hale gelmiştir.

Klasik dönemde Osmanlı bilim literatürü medrese çevrelerinde oluşturulmuştur. Osmanlı bilim adamları, hazırladıkları ders kitaplarının yanında İslamî ilimlerde olduğu gibi matematik, astronomi ve tıp konularında da birçok orjinal telif ve tercümeler meydana getirmişlerdir. Bu eserler, Osmanlı bilim adamlarının bildiklerine üç dilde, yani *elsine-i selase* adını verdikleri Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde yazılmışlardır. Başlangıçta bu eserlerin büyük bir kısmı Arapça olarak yazılmış, ancak Türkçe'nin kullanımı 15. yüzyıldan itibaren artarak 18. yüzyıldan sonra ilmî eserlerin çoğu bu dilde yazılmaya başlanmıştır. 1727 yılında İstanbul'da ilk matbaanın kurulmasıyla Osmanlı Türkçesi, modern bilimlerin aktarılmasında en çok kullanılan dil haline gelmiştir. Modernleşme döneminde ise Mühendishane, Tıbbiye ve diğer yeni eğitim müesseseleri etrafında oluşan "modern" bilim çevreleri, yeni bir bilim anlayışıyla çok sayıda telif ve tercüme eserler üretmişlerdir.

16. yüzyılda bilimde ulaşılan düzeyi tarif etmek için III. Murad (1574-1595) döneminde yaşayan ve münecimbaşılık görevine getirilen Takıyeddin'in çalışmaları örnek gösterilebilir. Bu dönem aynı zamanda, astronomi sahasında birçok orjinal eserin yazıldığı bir dönemdir. Bu dönemde Mısır-Şam astronomi ve matematik okulunun temsilcileri önemli eserler telif etmişlerdir. Osmanlı bilim tarihinin en büyük astronomu olan ve Mısır-Şam ve Semerkand astronomi-matematik okullarını şahsında birleştiren Takıyeddin el-Rasid (öl. 1585) bu dönemde yetişmiş, matematik, astronomi, mekanik ve tıp konularında Arapça olarak otuzdan fazla eser yazmıştır. 1570 yılında Mısır'dan İstanbul'a gelen Takıyeddin, 1571'de II. Selim (1566-1574) tarafından münecimbaşı tayin edilmiştir. III. Murad'ın tahta geçişinden kısa bir zaman sonra İstanbul rasathanesini inşa etmeye başlamıştır. Bu rasathanede Takıyeddin'in dışında on beş kişi çalışıyordu. *Sidrat Muta-ha'l-Afkar* adlı zicinden, Takıyeddin'in 1573 yılında rasatlar yaptığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, rasathanenin 22 Ocak 1573 yılına tekabül eden 4 Zilhicce 987'de yıkıldığı hakkında araştırmacılar arasında görüş birliği bulunduğuna göre, kendisinin 1573 yılından 1580'e kadar rasat yapmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Takıyeddin, kendi zamanına kadar kullanılan rasat aletlerinin yanında *Müşebbehü bi'l Mataik* denilen sekstant ve ekinoksları tayin etmek için yeni rasat aletleri icat etmiş, ayrıca yapmış olduğu rasatlar esnasında mekanik saatlerden istifade etmiştir. Dönemin ünlü Avrupalı astronomlarından Tycho Brahe'nin (1546-1601) kullandığı aletlerle Takıyeddin'in kullandığı bu aletler arasında mukayese yapıldığında büyük bir benzerlik olduğu görülmüştür. Takıyeddin, yıldızların enlem ve boylamlarının belirlenmesinde Venüs'ü ve ekliptiğe yakın yıldızlardan Aldeberan ve Spica Virgini's'i kullanarak farklı bir hesaplama usulü geliştirmiştir. Kendisi, güneşin apojesinin yıllık hareket miktarını 63° olarak tesbit etmişti. Bugün bilinen değerin 61° olduğu göz önüne alınarak, onun kullandığı yöntemin Kopernik (24°) ve Tycho Brahe (45°) tarafından kullanılan yöntemlerden daha dakik olduğu anlaşılmıştır.

Bu örnek bize, Osmanlı biliminin klasik dönemdeki seviyesinin ulaştığı seviyeyi açıkça göstermektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki Osmanlılar sonraları, modernleşme döneminde, aynı ileri seviyeyi yakalama imkânını bulamadılar. Bilim ve teknolojiye Batı karşındaki yenilgileri, "telaşlı" bir modernleşme hamlesini başlatmalarına yol açmıştır. Bu "telaşlı" hamleler sırasında Batı'nın bilim kurumları Osmanlı'ya aktarılsan, bilim üretmeye yönelik araştırma gelenekleri tam olarak yerleştirilemedi. Osmanlı'nın bilim sahasında Türkiye Cumhuriyetine bıraktığı en önemli menfi mi-

ras bu olsa gerektir. Ancak bunun dışında, Osmanlı döneminde kurulan İslam dünyasının ilk fen fakültele-ri, meydana getirilen zengin bir bilim literatürü, labo- ratuar ve rasathane gibi uygulamaya dönük kuruluşlar ve modern bilimin oluşturulduğu yaygın orta ve yük- sek eğitim müesseseleri, modern Türkiye'de bilimin te- meli olmuştur.

Özellikle bu konuya ilgi duyanlar için belirtmek isterim ki Osmanlı döneminde yetişen bilim adamları- nı, büyük astronom ve matematikçilerin biyografileri ve eserleri bugün artık elimizde bulunmaktadır. Bu, uzun araştırmaların neticesinde sağlanabilmiştir. Bu araştırmalardan bir kısmı, Türkiye'de bilim tarihi saha- sında çalışan üniversiteler dışındaki kurumlardan biri olan İstanbul'daki İslam Tarih, Sanat ve Kültür Merke- zi (IRCICA- "İRSİKA" okunur) tarafından yürütül- mektedir. Bu merkez, Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi adlı uzun dönemli bir proje çerçevesinde aynı adı taşı- yan bir dizi biyografik ve bibliyografik eser yayınlamaktadır. Bu dizi içinde 1997-1999 yılları arasında basılmış bulunan astronomi ve matematik tarihiyle ilgili ilk dört cilt, Osmanlı dönemi bilim faaliyetlerinin kap- samını ortaya koymakta ve ulaştığı boyutlar hakkında fikir vermektedir. Birkaç rakam verecek olursak, me- sela 1997'de yayınlanan *Osmanlı Astronomi Literatü- rü Tarihi* isimli ilk iki ciltte 1400-1923 arasında yaşa- mış 582 bilim adamı ve bunların yazdığı 2438 eserle beraber ayrıca aynı dönemde yazılmış fakat yazarı bi- linmeyen astronomi kitapları hakkında bilgiler yer al- maktadır. 1999'da yayınlanan *Osmanlı Matematik Li- teratürü Tarihi* adlı ikinci iki ciltlik eserde ise aynı dönem boyunca 491 matematikçinin yazmış olduğu 963 eser ve yazarlarıyla beraber yazarı bilinmeyen ma- tematik kitapları hakkında bilgiler verilmektedir. Diğer bilim dallarıyla ve yabancı dillerden tercüme edilen bi- lim kitaplarıyla ilgili ciltler hazırlanmaktadır. Bu dizi- nin hazırlanması için IRCICA yıllarca süren bir araş- tırma ve bilgi toplama çalışması yapmıştır. Türkiye kütüphaneleri, Balkan ve Arap ülkelerinde yazma ve basma kitap ihtiva eden kütüphaneler, Avrupa, Ameri- ka, Rusya ve eski Sovyet ülkeleri kütüphaneleriyle be- raber, İstanbul ve Anadolu'da 135 civarında yazma eser koleksiyonu taranmış, Türkiye kütüphanelerinde- ki yazmalar hakkındaki kataloglar, bu yazmalardan bahseden referanslar ve Türkiye dışındaki 41 ülkede bulunan koleksiyonlara ait 320'den fazla katalog ince- lenmiştir. Bunlardan aritmetik, cebir, geometri, astro- nomi, astroloji, fizik, kimya, tıp, veterinerlik, coğraf- ya, mineroloji, harp sanatı, botanik ve zooloji konula- rındaki eserlere ait bilgiler toplanmıştır. Bu çalışmalar neticesinde yayınlanan kitaplar bir bakıma Türk bilim tarihinin ve Osmanlı Devletine dahil olan komşu ülke-

lerin bilim tarihinin bu dallarıyla ilgili bir envanterini teşkil etmektedir. Aynı zamanda Osmanlı döneminde- ki bilim faaliyetinin hacmi ve mahiyeti hakkında fikir vermekte ve bu konulardaki araştırmalar için kaynak ve temel eser niteliğini taşımaktadır.

Yazının başında Osmanlılardan bize intikal eden- lerden bahsederken değindiğimiz, Osmanlı döneminde gerçekten "bilim" denilen şeyin var olup olmadığı so- rusuna en iyi cevabı bu kitaplarda ve başka benzer ça- lışmalarda arayabiliriz. Bu objektif çalışmalar ve sağ- ladıkları istatistik bilgiler, Türk bilim tarihi içinde Os- manlı biliminin ve bilim eğitiminin hem yurt içinde, hem de yurt dışındaki imajını doğru yönde değiştirebi- lir, başarılarını ve eksikliklerini ortaya koyabilir. Nite- kim bunun bir örneğini, Avrupa'nın önde gelen bilim dergilerinden *Nature*'de yayınlanan bir yazıda (18 Ağustos 1998) görebiliyoruz. Bu yazıda IRCICA'nın astronomi literatürüyle ilgili kitabı sayesinde Osmanlı biliminin artık gölgede kalmayacağı, bugüne kadar tam olarak bilinmeyen Osmanlı dönemi bilim faaliyet- lerinin artık herkesin gözünde hak ettiği yeri kazanaca- ğı belirtilmiştir. Konunun üniversite çevrelerindeki yankıları da bunu doğrulamaktadır. Bunlar arasında Harvard Üniversitesi'nden Prof. A. Sabra, bu eserde ilk defa bir araya getirilen geniş kapsamlı bilgiler sa- yesinde şimdiye kadar üzerinde yeterince çalışılmamış olan bu konuda tarihçilerin ilerlemesini sağlanacağını belirtmiş, Frankfurt Üniversitesi'nden Prof. D. King, İslam astronomisi için bir anahtar olduğunu, Oklaho- ma Üniversitesi'nden Prof. J. Ragep ise eserin Giriş kısmının biliminin Hellenistik-İslamî arka planından modern Avrupa bilimine geçişin yapıldığı zaman çer- çevsinde analitik bir çalışma olduğuna işaret ederek kitabın bilim tarihinde önemli bir adım olduğunu ifade etmiştir. Henüz üç ay önce yayınlanan matematikle il- gili ciltlerin de şimdiden benzer bir ilgi uyandırmış ol- ması, Türk bilim tarihinin ve Osmanlı Devletinde ya- şamış diğer ülkelerin bilim tarihinin içinde Osmanlı dönemi bilimi hakkında bilgiye ve araştırmalara duyul- an ihtiyacı göstermektedir.

Osmanlı mirası içinde bilim ve eğitim konusunu bu kısa yazı çerçevesinde örneklerle açıklamaya çalış- tık. Osmanlı Devletinin kuruluşunun 700. yıldönümü aynı zamanda birçok başka alanda da Osmanlı tarihinden miras alınan unsurları hatırlamak, bunların hem Türkiye Cumhuriyeti için, hem de Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve hatta Afrika'da bugün bu mirası paylaşan ülkeler için taşıdığı önemi ve yapmış olduğu etkileri düşünmek ve araştırmak için vesile oldu. Osmanlı'nın bilim ve eğitim mirası konusunda var olan değişik ka- naatler ve araştırmalara duyulan ihtiyaç, sanırım ki baş- ka birçok konu için de geçerlidir.

Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşı'na*

"(Mustafa) Reşit paşa ülkesinde giriştiği hareketin başarıya ulaşması için en gerekli niteliklerden birinden yoksundu. Türkiye'de güçlü bir reformcu olamayacak kadar az Türk'tü... özellikle bir Avrupa diplomatı oldu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek devamlı hakim düşüncesiydi."

François Guizot
Tarihçi ve Devlet Adamı

Gülten Kazgan**

I. Avrupa'da Ticari Kapitalizmin Kapitülasyonlarıyla*** Osmanlı Pazarına Girişi

Avrupa kapitalizmi gelişmesinin her aşamasında Osmanlı topraklarından tavizler kopararak yaşamını zenginleştirmeyi bildi, ama Osmanlı hiçbir döneminde tek bir devletin sömürgesi olmadı. Ne var ki, İngiltere ve Fransa gibi ortaçağ sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar gücünü sürdüren büyük devletlerden, daha sonra güçlenen Almanya ve Rusya'ya; başkenti Viyana'yı kuşatıp kendi topraklarına katmak isterken yenilip yeni tavizler verdiği Avusturya-Macaristan'a ya da İtalya'nın tüccar site devletlerine kadar, her dönemde Osmanlı'dan artarak karşılıksız tavizler koparan bir Avrupa devleti sahneden hiç eksik olmadı. Avrupa'nın zamanla çevreleştirdiği Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sermayenin küreselleşme sürecinde giderek büyük devletlerin ekonomilerine, onların istediği yoldan eklemlendi ama kendi iç dinamiklerinin kabul ettiği ölçüde ve biçimde her alanda bir dönüşüm de yaşadı.

Osmanlı'nın çevreleşme sürecinde güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürdü.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa'nın yaşadığı, önce coğrafi keşiflerle yayılmasını sağlayan ticari kapitalizm aşamasında, Osmanlı'nın eklemlenme süreci "kapitülasyonlar"la başladı. Merkantilizm, yani ticari kapitalizm, Avrupa devletlerinin zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermelerini, denizasıırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmelerini savunan bir öğretiydi. Devlet desteğini askeri, siyasal ve ekonomik yollardan alan tüccarlar, dünyanın dört bir yanında, öğretiye uygun biçimde, serbestçe yabancı pazarlara malını sokup koloniler kurabiliyordu. Osmanlılar, başlangıçta mali,

yani transit ticaretten vergi geliri kazanmak ve siyasal, yani küçük büyük devletlerin birini diğerine karşı oynamak amacıyla kapitülasyonları vermişti (Bağış 1983. s.12). Ne var ki, Osmanlı giderek gerilerken tavizler bu niteliğini koruyamadı. Çünkü Avrupa'nın güçlü devletlerinin ne bilimsel buluşmaları ve bunları üretim süreçlerine uygulayarak yaşadığı gelişmeyi, türeyen yeni girişimci sınıfla sermaye birikimi ve zenginleşmeyi; ne Rönesans ve Reformasyon gibi yeni anlayış ve düşünce biçimleriyle toplumsal-yönetmel

* Bu yazı Gülten Kazgan'ın "Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: I. Küreselleşmeden II. Küreselleşmeye" başlıklı yeni kitabının 1. Bahsi'dir. Kitabı yayınlayan Altın Kitaplar Yayınevi'ne, yazıyı yayınlamamız için izin vermesi dolayısıyla teşekkür ederiz. Kitap Kasım 1999'da piyasaya çıkacaktır.

** Prof. Dr. Bilgi Üniversitesi

*** Kapitülasyon kelimesinin sözlük anlamı "teslim olmak, silahları teslim etmek"tir.

dönüşümü; ne eğitim-kültür alanındaki büyük sıçramaları izleyebilmişti. Osmanlı, dolayısıyla, sermaye birikim sürecinin bu yeni aşamasına da katılamıyordu. Kendi katı ve dinsel şartlanmalarla biçimlenen toplum yapısı, yeni toprakların fethine dayanan gelir artırma biçimi, cehaletten kurtaramadığı halkı, varolandan payını artırma çabasındaki mütegalibe sınıfı ve yanıbaşındaki değişimi dönüşümü tam kavrayamayan yönetim zihniyetiyle gerilemesi ve giderek çevreleşmesi olağan sayılabilir.

Osmanlı'nın çevreleşme sürecinde güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürdü. Kendi tüccarı için Osmanlı'ya ihraç ettiği ya da Osmanlı'dan satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması; kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı yasalarının dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanda Avrupalı'ya tek taraflı verilmiş taviz adacılarıydı bunlar. Önce kişi olarak yabancı tüccarlara verilen bu tavizler daha sonra yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Osmanlı topraklarında Avrupa güçleriyle bütünleşen adacılar oluşurken, Osmanlı kendi içinde, üç kıtaya yayılan topraklarda hiçbir bütünleşme sağlayamamıştı (Moltke 1995, s.53). Yolların ve ulaştırma sisteminin yetersizliğiyle oluşan yerel üretim-yönetim bölgelerinin soyutlanmışlığı bunun başlıca nedeniydi; XVII.-XVIII. yüzyıllarda buna yerel güçlerin başına buyrukluğu eklendi. Oysa verdiği tek taraflı "kapitülasyon" tavizleriyle Avrupa'yla eklemlenen İstanbul, İzmir, Beyrut gibi kentlerde Avrupalı koloniler oluşuyor, artan ithalat yoluyla giderek onlara hammadde ihracatçısı olma yönünde dönüşüyor, ayrıca mali ve parasal açıdan da onlardan etkileniyordu. XVIII. yüzyılın sonunda Fransız elçisi Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'nın kolonisi sayıyordu artık (Bağış 1983, s.15)

XIX. yüzyıldan önce ulaştırma-haberleşmenin yüksek maliyeti ve güçlüğü, sanayi devriminin getirdiği mal çeşitlenmesi, nitelik iyileşmesi ve maliyet düşüşünün sınırlı kalması kapitülasyonların etkisini de görel olarak sınırlı tuttu. Ticaretin artışı bu dönemde bir hesaba göre 1650-1730 arası ancak yüzde 1; 1730-1780 arasındaysa yüzde 1.5 kadardı (Pamuk 1984, s.26). Ama "kapitülasyon" olgusu, kapitalizmin daha ticari kapitalizmin aşamasından itibaren küresel bir sistem olma yolunda geliştiğini, kendi gücünde ol-

mayanı aldığı tavizlerle eklemlendiğini ve kendine tabi kıldığını, kuşkusuz, en güçsüzleri de tam sömürgeleştirdiğini göstermek bakımından anlamlıdır. Avrupa açısından kapitülasyonların ne denli önemli olduğu, bunları düzenlemek isteyen III. Selim gibi, toptan kaldırmak isteyen İttihat ve Terakki'nin de sonuçta başarısız kalması, ancak Lozan Antlaşması'yla (1923) ve büyük mücadelelerden sonra bunların kaldırılabilmesinden bellidir (İnönü, cilt I, s. 127)

Kapitülasyonlar Tanzimat döneminde hız kazanacak olan birtakım eğilimlerin de başlatıcısı oldular; bir yandan Avrupalı'nın imtiyazlarından yararlanmak için gayrimüslim Osmanlı tüccarları Avrupa devletlerinin

himayesine girip topluma yabancılaştılar, sırtını Avrupa'ya dayamış güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturdular; bir yandan geleneksel el sanatları artan tavizli ithalat karşısında rekabet edemeyip çözülürken, öte

yandan da dışarda fiyatları artan hammaddelerin ihracatının yarattığı bunlardan yoksunluk yerli üretime darbe vurdu. Osmanlı'nın iç dinamikleri bu çöküşün sermaye birikimi ve teknoloji değişimi yoluyla daha ileri bir üretim örgütlenmesi aşamasına geçilerek önlenmesine olanak vermiyordu. Zaten finans kapitalin yüksek getirisi de bunu engelliyordu; yüksek faiz haddi, tarımda iltizam sistemi, para üzerinde spekülasyon oyunları bunun başlıca kaynağıydı. Örneğin; XIX. yüzyılın başında faiz haddinin yüksekliğini konu eden Moltke, "Reaya bir fabrika, bir değirmen ya da bir çiftlik kurmaktansa 100.000 kuruşa bir mücevher satın almayı tercih eder," diyordu (Moltke 1995, s.57).

II. Sanayi Devrimi Karşısında Osmanlı

i) XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de patlayan Sanayi Devrimi, iktisatçı-düşünür J. Schumpeter'in yeni teknolojik keşiflerin yarattığı etkiler bağlamında söylediği gerçeği doğruluyor, "yaratıcı yıkıcılık" yapıyordu. Gelişen sanayi kapitalizmi yeni mallar ile hizmetler, yeni üretim ilişkileri ve yaşama biçimlerini yaratırken, eskileri de yıkıp ortadan kaldırıyordu. Ne vak ki, bunu sadece kendi topraklarında değil tüm dünyada gerçekleştirebilmek için İngiltere'nin politik ilişkilerini kullanıyor, varolan güçsüz devletleri "nüfuz alanına" alıyor ya da yıkıp sömürgeleştiriyor ve "öldürücü yıkıcılık" yüzünü de gösteriyordu.

Sanayi kapitalizmi kıta Avrupa'sına yayılırken bu yıkım eylemi kervanına yeni yükselen diğer devletler

de katıldılar: Önce Fransa ve İngiltere'yi izleyerek Almanya ve ABD gibi güçlü devletler kendi topraklarında yeniden yapılanmayı sağlayacak oluşumları yarattılar. Bunu gerçekleştirirken diğer pazarları kendi mallarına ve hizmetlerine açarak kitlesel üretimin maliyeti düşürücü etkilerinden yararlandılar; bunun diğer yüzü ise ucuz hammadde kaynaklarını deniz aşırı topraklarda yaratmaktı. Daha sonraki evrede sermaye için güvenli yatırım-plasman alanları bulma dürtüsü devreye girdi; çünkü kendi topraklarındaki sermaye getirisi düşerken kendi geniş toprakları kapsayan güçsüz ülkelerde inanılmaz kârlar sağlamak mümkündü. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için eski yapıların bazen savaşılar, bazen de daha barışçı baskılarla ele geçirilmesi gerekiyordu.

Süreç devam ederken, Avrupa'nın içine kadar uzanan ve üç kıtayı kapsayan geniş toprakları, kapitülasyonlarla zaten delik deşik olmuş ortaçağ artığı ekonomisiyle Osmanlı'yı gözardı etmeleri söz konusu olamazdı. Değil sanayi kapitalizmi merkantil kapitalizmi dahi sermaye birikimi aracına dönüştürememiş ve başına buyruk olmuş ayanların yarattığı siyasal çalkantılar içinde yaşayan; cehalet içinde yüzdüğü için eski silah üstünlüğünü yitirip milliyetçi akımların etkisinde parçalanma sürecine giden Osmanlı kolay ve büyük bir lokmaydı. Önce Fransa ve İngiltere, ardından Almanya bu lokmayı parselleme sürecine girerken, Rusya Çarlığı gündemin en değişmeyen askeri gücü olarak hep sahnede kaldı. Teknoloji devriminin yapıcı etkileri Osmanlı topraklarına girmezken eski kurumların yıkım süreci başlatıldı. Yoğunlaşarak devam eden süreç siyasetten ekonomiye, hukuk düzeninden toplum düzenine giderek güçlenen kapitülasyonların etkisiyle bu yıkımı adım adım gerçekleştirdi. Yıkım dönemi XIX. yüzyılı katederek Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek sürdü. Batı sermayesi yıkım sürecinde "başat etken" rolünü oynarken, değişimin yönünü belirleyici tohumları da atmaktan uzak kalmadı.

ii) Karl Marx toplumların evrim şemasını incelerken bugün "gelişmekte olan ülkeler" dediğimiz alanları da ele almış, o dönemde henüz kapitalizmi geliştirmemiş toplumları "Asya Tipi Üretim Tarzı" diye ayrı bir sınıfa koymuştu. Bu topraklardaki halkların özelliği kendi içsel dinamikleriyle ileriye doğru evrim yaratma gücünden yoksun olmalarıydı; bular ancak kapitalizmle temasa geçtiğinde eski yapılar yıkılarak ya da dışsal etkenlerle bozularak, diğer bir evrim tarzına geçebildirdi. Osmanlı da kendi iç dinamikleriyle daha ileri bir üretim ilişkileri aşamasına geçemiyordu. Geçmişte ne zaman bir yenilik getirmek üzere "tepeden" başlatılan bir hareketle yola çıtıysa, bazen tabandan

bazen tavandan gelen "geriye dönüş" tepkisiyle karşılaşmış, hareket sonuçsuz kalmıştı. Örneğin, Nevşehirli Damat İbrahim paşa matbaayı getirerek toplumda bir biçimde Rönesans yapıp toplumu laikleştirme ve çağdaşlaştırma, ticaret oligarşisini vergilendirip maliyeyi güçlendirme, pamuklu ve ipekli dokuma tezgâhları, çini fabrikaları kurup sanayileşme ve sarrafların para oyunlarını engelleme girişimini başlatmıştı (Karakoyunlu 1997, s.34-40). Lale Devri (1718-1730) diye bilinen bu dönem, profesyonel bir "tahrikçi ajan" niteliğindeki patrona Halil'in "din elden gidiyor" başkaldırısıyla ve İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle son bulmuştu. Temeldeki nedense, ithalatı ve tüccar gelirlerini vergilendirmek, sarrafların oyunlarını engellemek istemesi, ithalatı ikame edecek sanayileri kurarak onların gelir kaynaklarını kurutacak olmasıydı. Tabii, çağdaşlaşmayla etkenliği yok olacak ulemanın sloganları ve desteği de gerçeği örtmek için iyi bir bahane oluyordu. Bu sürecin sonunda 1693 kapitülasyonlarını çok daha genişleten kapitülasyonların, Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşta desteklemesi için, 1740'ta Fransa'ya verilmesi izlemiştir (Yerasimos 1976, cilt 1, s. 508-514). Bir süre sonra da ilk borçlanma çabaları devreye girmişti (Cem 1970, s.170-172).

Bir diğer yenilik girişimi, Batılıların "Büyük Yenilikçi" diye tanımladığı III. Selim tarafından, yine "tepeden" başlatıldı, XVIII. yüzyılda yenilgi üzerine yenilgi alan yeniçeri teşkilatını çağdaş, düzenli bir orduya dönüştürmek, Osmanlı'nın kendi silahını üretmesi ve donanımını sağlaması için sanayileşmek, askeri eğitmek üzere teknik okullar kurmak olayın bir yönüydü; diğer yönü genel bir sanayileşme hareketiyle kapitülasyonları ve derebeylerine dönüşen ayanı düzene sokmaktı. Nizam-ı Cedit ordusu kurulup giderlerini karşılamak üzere vergiler devreye sokuldu. Ne vak ki, Arap topraklarının her tarafında başlayan ayaklanmalardan Napolyon ve Rusya ile savaşa kadar giden bir kargaşa ortamı, XVIII. yüzyılın son yıllarını ve XIX. yüzyılın ilk yıllarını tanımladı. "Tepeden" başlayan bu hareket de tabanda desteği olmayınca ve dış güçlerin olumsuz müdahaleleri araya girince sonuçsuz kaldı. Kabakçı Mustafa isyanıyla tahtını kaybeden III. Selim bir yıl sonra da (1807) başını kaybetti. Osmanlı kendi güçleriyle kendisinin yenileme olanağı bulamıyordu. (Yeniçeri teşkilatı ancak II. Mahmut tarafından "derele gibi kanın aktığı" (Moltke 1995, s.94) bir katliamla tasfiye edilip (1826) düzenli ordu kurulabilirdi.)

iii) Osmanlı'yı Avrupa'ya kolay lokma yapan durum da buydu. Bunun ispatı, "kapitülasyonların en büyüğü" olma anlamına gelen ve Osmanlı'yı sanayi kapitalizminin ve ardından finans kapitalin egemenliği

ne sokacak olan koşulları, Fransa'yla İngiltere'nin ve onları izleyerek diğer Avrupa devletlerinin kolayca kabul ettirmesidir. İlginçtir, İngiltere, Çin pazarını kayıtsız şartsız kendi mallarına, tüccarına ve sermayesine açabilmek için üç yıl (1839-1842) "Afyon Savaşları" diye bilinen savaşları yapmak zorunda kalmıştı. Sonuçta imzalanan Nankin (Nanjing) Antlaşması'ysa, Osmanlı'nın 1838'de sessiz sedasız kabul ettiği Baltalimanı Antlaşması kadar geniş kapsamlı değildi (Kasaba 1993, s.218-22). Ne var ki, Osmanlı bunun karşılığında, Avrupa devletler sisteminin bir üyesi sayılma, siyasal bütünlüğü İngiltere tarafından garanti edilme, Fransa'yla Rusya'nın genişlemeci eğilimlerinin sınırlandırılması sözünü alıyordu. Ancak bu anlaşmaya karşı içerde Gedik esnafının ve Galata esnafının direnişi başladı. Antlaşmanın uygulanması için İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır'dan yola çıkan Tepedelenli Mehmet Ali Paşa'nın yarattığı tehdit karşısında (1840) bu direniş de kırılmış oluyor; Avrupa sermayesine kapılar açılıyordu (H. Kazgan 1991, s. 6-38). Kapitalizmin baskısına direnmenin yüksek maliyeti böylece sergilenmiş oluyordu.

III. Küreselleşme Sürecine Osmanlı'nın "Reform"larla Eklemlenmesi

1) Mal Hareketlerinde serbestleşmenin Ekonomik ve Hukuksal Teminatı: Ticaret Anlaşmaları ve Tanzimat Fermanı

Sanayi Devrimi'nin getirdiği koşullarla dünya pazarlarına açılan ve bunları adım adım gerçekleştiren ya da sömürgeleştiren İngiltere'yle imzalanan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması tek başına kalmadı. 1838-1841 arasında Fransa, bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan anlaşmalar bunu izledi (Cem 1970, s.177). Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece eklemlenmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Anlaşma bir kere, eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu. Ayrıca gerek ihracat, gerek ithalat olanaklarını yabancılar için sınırlayan, yerli tüccarlara tanınan tekelin kaldırılmasını, iç ticareti yerli tüccara inhisar ettiren uygulamanın değiştirilip yabancı tüccarın da aynı imkânı kavuşturulmasını ve ruhsatların iptalini getiriyordu. Yani temelde (bugün tarife-dışı engeller denilen) miktar kısıtlamalarını ve yerel tekelleri ortadan kaldırdı. Buna ek olarak, anlaşma imparatorluğun bütün topraklarında uygulanacaktı. İşin vergi yönüne gelince: Yabancılar "en imtiyazlı yerli tüccardan daha fazla vergi ödemeyecek"ti; ithalat resmi %3, ek vergiyse %2 oranında alınacak, ithal malları Osmanlı topraklarının her yanına başka bir vergi ödemeden gidebilecekti. Aynı şekilde, ihracatta da yabancı tüccar, Osmanlı tüccarının ödediği %9 resim ve %3 ihracat vergisini ödeyecek, başka bir kısıtlamaya tâbi olmayacaktı. Başta bir deyişle, miktar kısıtlamaları-tarife dışı engeller ve yerel tekeller kaldırıldığı gibi, ithalat ve ihracat vergileri de indiriliyordu.

Aynı dönemde İngiliz ve Fransız emperyalizmi karşısında, oysa, yeni yükselen devletler olarak ABD ve Alman prenslikleri Osmanlı'nın tam tersini yaptılar; 1836-8 yılları arasında serbest dış ticaret denemesinde ABD'nin ekonomik bunalıma girmesi üzerine, 1842'de gümrük vergileri geri getirilmişti. XVIII. yüzyıl sonunda "sanayileşmeyle İngiltere'ye karşı bağımsızlık" iradesini açıklayan ABD'de H.C. Carey gibi düşünürler de dış ticarete koruma politikasının gerekliliğini ilan ediyordu. Alman prenslikleriye daha köklü önlemler alıyor, bir yandan kendi aralarında gümrük birliği (Zollverein) kurarak iç gümrükleri kaldırıyor, iç pazarı genişletiyor; bir yandan da dış gümrüklerle İngiliz rekabetinden kendilerini korumak için önlem alıyorlardı. Ve geleceğin Alman İmparatorluğu'nu hazırlıyorlardı (1870). İtalyan Birliği'nin kurulması da (1860) aynı yolda bir girişimdi.

Güçlü yabancılar kendilerini dış rekabetten korumak için önlem alırlarken, oysa Ticaret Anlaşması Osmanlı tüccarı aleyhinde bir durum yarattı; çünkü yerli tüccarlar kendi topraklarında bir yerden diğerine malları götürürken %12 oranında vergi ödemek zorunda kalıyorlardı (Avcioğlu 1968, s.52). Osmanlı halka dayalı bir hukuk devleti olmadığı için, bu eşitsizliğe karşı ortaya siyasal baskıların çıkması ve bu yolda önlem alınabilmesi söz konusu olmuyordu. Ortaya çıkan direniş de güçlü Avrupa devletlerinin oyunlarıyla yok edilebiliyordu.

1839'da ilan edilen "Tanzimat Fermanı", İnsan Hakları Bildirgesi rengini taşımaktaydı: Hristiyan te-

Tanzimat Fermanı Osmanlı'nın işlerine müdahaleyi, başta İngilizler ve Fransızlar, yabancılar için kolaylaştırdı, Ferman'ın Hristiyan azınlıklar yararına işlemesini sağladı.

baanın eşitliği, herkesin mülkü ve maddi gücüne göre vergi vermesi, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi, askeri harcamaların kanunlarla yürütülmesi Ferman'ın temel kabulleriydi. (Tıpkı bugün insan hakları için yapılan müdahaleler gibi) Tanzimat Fermanı Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi, başta İngilizler ve Fransızlar, yabancılar için kolaylaştırdı, Ferman'ın Hristiyan azınlıklar yararına işlemlerini sağladı (Yerasimos 1976, s.641). Avrupalı gözünde "tam bir din devleti" görüntüsü taşıyan (Ubicini 1977, cilt II, s. 87) ve onun hukuk anlayışına ters düşen Osmanlı'ya bu gibi müdahaleler olağan sayılabilirdi. Böylece pazar açıldıktan sonra yabancı tüccarın ve azınlıkların hukuksal garantisi de sağlanmış oluyordu. İlginçtir, İngiltere kendi tüccarı ve Avrupa'ya yamayan içerdeki azınlıklar için bu hukuk garantilerini Osmanlı'dan alırken, "insan hakları"na boşverip Çin'de Afyon Savaşları'nı başlatıyor; Fransa, Kuzey Afrika'da savaşarak kendisine yeni sömürgeler kurmuş bulunuyordu.

1838 ve 1839 Ticaret Anlaşması'yla İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı açık pazar olarak uluslararası ticaret ağına sokarken, 1839 Tanzimat Fermanı da kıyıda köşeden Avrupa kamu hukukuna sokmuş, böylece Fransa'yla İngiltere ve diğer büyük Avrupa devletlerinin baskısıyla sürdürülen küreselleşme hareketine onların kuralları çerçevesinde katılmıştı.

Bu anlaşmanın ilk etkisi, deniz ve kara ulaştırmasındaki ve haberleşmedeki büyük teknolojik dönüşümlerle birleşince, dış ticaret hacminde yıllık büyüme hızını fırlatmak oldu. 1838-41'den 1852-4'e kadar olan dönemde (cari fiyatlarla) dış ticaret hacminin yıllık artış hızı %1.5'den %5'in üstüne çıktı, ihracat %5.3, ithalat ise %5.5 oranında artmaya geçti (Pamuk 1984, s.27). Dış ticaret açığı henüz "acıtır boyutta" değildi. Osmanlı'nın asıl küreselleşme sürecine çekilişi dış borçlanma yoluyla "finans kapital"ın ağına Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda düşmesiyle başladı.

2) Finans Kapital'in Osmanlı'ya Yerleşmesinin Ekonomik ve Hukuksal Teminatı: Dış Borçlanma ve Islahat Fermanı

Osmanlı Devleti, Fatih'in İstanbul'u almasıyla birlikte, kendi içindeki azınlıklardan oluşan Galata Bankerleri'nden borç alarak yaşamasını sürdürmüştü.

Bunların etkileri de kapitülasyonlara ve Osmanlı'nın mali sorunlarına koşut biçimde artmıştı. (H. Kazgan 1990 s.16-19). Kırım Savaşı (1853-6) Rusya Çarlığıyla hesaplaşma içindeki İngiltere ve Fransa'yla Osmanlı'nın ittifakını, savaşın artırdığı askeri harcamaların karşılanması sorunuyla birlikte getirdi. Zaten hazine perişen durumda olan, para-maliye sorunlarını çözümleyememiş, Galata Bankerleri'nin ağına düşmüş

ve bu nedenle sürekli İngiltere ve Fransa tarafından dış borca yönelmesi baskısına giren Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısında direnecek gücü yoktu. Fransız bankerleri bu arada Osmanlı'nın ithalatı sürdürebilmesi için faiz getiren kâğıt para çıkarmasını tavsiye ediyorlardı.

Faizli "kaimeler"lerin (kâğıt para) çıkarılmasını faizsiz kaimeler izledi. Tabii bankerlerin elindeki faizli kaimeler prim yaptı ve faizsizlerin değeri dörtte bire düştü. Osmanlı Kırım Savaşı'yla birlikte 1854'te dış borca açıldı. Buna iç borç tahvillerinin dış pazarlarda satışı eklendi. Osmanlı finans kapitalin ağına bu süreçle düştü. 1840'ta çıkardığı %8 faizli kaimelerin tadını alan Avrupalı yatırımcı, yüksek rizikosuna kağıt Osmanlı'ya borç vermek istiyordu; nedeni kendi piyasasında %3'ün üzerinde faiz sağlayamamasıydı. Kırım Savaşı Rusya'nın yenilgisi ve müttefik güçlerin, Osmanlı dahil, yengisiyle sonuçlandı. Bunu, yeni bir "islahat" (reform) dalgası izledi.

1856 yılının Şubat ayında Osmanlı "Islahat Fermanı"nı ilan etti; izleyen ay içinde de savaşın bitişinin hesaplaşmasını yapan Paris Barış Antlaşması imzalandı. Diplomasi oyunları içinde Ferman, Fransa ve İngiltere'nin çıkarlarına uymak üzere kaleme alınmıştı. Ferman'ın "üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların imtiyazlarına ayrılmıştı... bu görüntü içinde... Türk-Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır" (Yerasimos 1976, s.697-8). Böylece Avrupa'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuzu bir hukuk temeline otururken, kurulan sömürü düzeninin yabancılar-yerli azınlık ortaklar biçiminde nasıl yürüyeceği de ortaya çıkmış oluyordu. Paris Barış Antlaşması, Osmanlı'yı "lafla" Avrupa devletleri ailesine dahil ederken, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstermeyi yine "lafta" ihmal etmiyordu. Osmanlı'ya, bankerleri güçlendiren iç borçları dış borca dönüştürüp parasal-mali dengesizliklerini düzeltmeyi, serbest ticarete bü-

tün engelleri ortadan kaldırmayı; Avrupa'nın kültür, bilim ve sermayesini koşulsuz kabul etmeyi; din-ırk farkı gözetmeden uyruklarının durumlarını düzeltmeyi taahhüt etmekteydi.

Bunu 1858 tarihli Arazi Kanunu izledi. Fermanın'da tartışmalı olan bir nokta (kapitülasyon rejiminin toprak mülkiyetinde nasıl uygulanacağı) açıklığa kavuşturularak Avrupalının uzun zamandır istediği bir imtiyaz daha verildi: yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak mülkiyeti hakkı. Böylece serbest ticaretin daha çok kentlerde ve kentsel kurumlarda yarattığı yıkım, Batı sermayesinin girişiyle köylerde de gerçekleşebilir hale geliyordu (Kurmuş 1970, s.76-122). Ancak yabancılar kapitülasyonlarla aldıkları ayrıcalıkları toprak mülkiyetinde kullanamayacaklardı.

Osmanlı 1854-75 arasındaki yirmi yılda 16 kez "istikraz" (borç alma) yaptı. Ve borcun koşulları giderek ağırlaştı. İhraç ettiği kâğıtların nominal değerinin ancak yarısı devletin eline geçiyor, bunun da önemli bölümü eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla dışarı transfer ediliyordu (Cem 1970, s.178-9). Osmanlı 1875'te bu borçlarını ödeyemez durumda kaldığı için moratoryum ilan etti. Bu kısa süre içinde Osmanlı'nın ne ölçüde küreselleştiğine, yani para-sermaye piyasalarının bütünleştiğine iyi bir gösterge dışardaki krizlere artan duyarlılığıydı. 1873 Mayıs'ında Viyana Borsası'ndaki mali panik bütün Avrupa ve New York borsalarını sarsmış, izleyen ekonomik bunalım 6 yıl sürmüştü (Galbraith 1990, s.53-69). İşte, Osmanlı'nın moratoryumu (1875) da bu mali krizlerin yayılma sürecinde patlak verdi. Ve borcunu ödeyemez duruma düşen Osmanlı çok yönden bunalıma girdi. Bir kere, Avrupa'daki durgunluk ve dışardan yeni kredi alamama dış ticareti gerilettiler: 1879-81'den 1897-99'a kadar geçen yirmi yıllık sürede ihracatın yıllık artışı %1.2'ye düşerken; ithalatınki yılda %0.6'ya inmişti (Pamuk 1984, s.27). Dipsiz kuyu zannedilen pahalı borçlanma, ülkeyi ihracat ve ithalat yapamaz duruma getirmişti. Osmanlı'nın Avrupa'dan silah ithal etme gücünün kalmadığını gören Rusya 1877-78 savaşını başlatıp İstanbul'un kapısına kadar gelmişti. Nihayet, 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde borçların ödenbilmesini sağlamak üzere önce "rüsümü sitte" idaresi (1877) kuruldu ve bazı gelirler alacaklı yerli bankerler ve Osmanlı Bankası'nı bırakıldı. Bunun iyi işlemesi üzerine, bu kez İdare, Avrupalı alacaklıların oluşturduğu bir "mali yönetim konsorsiyumuna", yani Düyunu Umumiye (Genel Devlet Borçları) İdaresi'ne dönüştürüldü (1881). Osmanlı böylece politik gücü olan alacaklı devletlerin temsil edildiği bu konsorsiyum karşısında tam bir mali tutsaklığa düşürüldü.

Bu mali tutsaklığın içerdeki kurumlarıysa aradaki sürede zaten oluşturulmuştu. 1850'de Rumların başlattığı bu girişimle İstanbul'da, kendi aralarında, Rum Ortodoks kilisesi'nin sahip olduğu özerklikten yararlanarak kurulan Borsa, daha sonra diğer azınlıkların da katılmasıyla gelişmişti. 1873'te kriz yoğunlaşırken Osmanlı bunu kendi yasal düzenine soktu (H. Kazgan 1995, s.16-19). Nedeni, Müslüman halkın borsa oyunlarından ciddi biçimde zarar görmesi yanında devlet kâğıtları üzerindeki oyunların da benzer bir zararı devlet için yaratıyor olmasıydı. Böylece Avrupa finans kapitaliyle bütünleşecek İstanbul Borsası devreye girmiş oluyordu.

Finans kapitalin diğer önemli kurumuysa İngiliz ve Fransız sermayesiyle (daha önce kurulmuş bunlara ait iki ayrı bankanın birleşmesiyle) kurulan (1863) Osmanlı Bankası oldu. Osmanlı'nın mali dengesizliklerinin ve kâğıt para basmasının yarattığı para değeri değişkenliği finans kapitali zarara soktuğu için, Osmanlı Bankası (Bankı Osmanii Şahane) emisyon yapma yetkisini devraldı. Osmanlı'nın bu yetkiyi devretmesinin temel nedeni Avrupa devletlerin aksi halde borç vermeyeceklerini bildirmeleriydi. Böylece Osmanlı fiilen altın standardına bağlanırken kendi "senyoraj", yani devletin yeni satınalma gücü yaratma hakkından da vazgeçmiş oluyor, kâğıt para basarak kaynak sağlama yerini, vergi gelirlerini artırmadaki kısıtlar dolayısıyla zorunlu biçimde iç-dış borçlanmaya bırakıyordu. Emisyon yapma tekeli elinde tutan Osmanlı Bankası'ysa Osmanlı-Rus Savaşı (1877-8) gibi istisnai durumlar dışında emisyon yapmıyor, bu da deflasyonist bir etki yaratıyordu (Eldem 1970, s.227-9). Osmanlı Bankası Avrupa finans kapitalinin bir aracı olarak çalıştı, devletin emrinde bir emisyon bankası işlevini yerine getirmedi. Böylece bütçe açıklarının yüksek tuttuğu faizler ve borçların anaparaları güven içinde Avrupa finans kapitaline akabildi. Bu temel finans kurumları, bir dizi yabancı bankalarla birlikte, Osmanlı'yı giderek dış kaynaklı finans kapitale eklemlenmişti.

Borçlanmanın başlamasından moratoryum ilanına kadar arada geçen yirmi yıllık sürede alınan borçlar, büyük ölçüde, değişen tüketim kalıplarına uygun mallarla silah alımı ve kışla, saray yapımı gibi işlerde çarçur edilmişti. Zaten ihraç fiyatının düşüklüğü, faiz haddinin ve aradaki komisyonların yüksekliği büyük çapta sabit yatırım yapılmasına olanak bırakmamıştı. Gelir artışı olmayınca, faizin dahi yeni borçla ödenmesi gereği doğmuş, Avrupa'daki krizle birleşince, bileşik faizle büyüyen borç ödenemez hale gelmişti. Ancak bu arada Osmanlı topraklarının değişik yörelerin-

de bir miktar demiryolları, tersaneler ve limanlar yapıldığı da görülüyordu. Başlıca hammeddeleri (pamuk gibi) üreten bölgeleri limanlara bağlarken ihracatı etken bir ulaştırmaya kavuşturmak, getirilen mamul malları da iç pazara sürmeyi kolaylaştırmak ve etkinleştirmek bu ağın kurulmasının gerisindeki ekonomik nedeni oluşturuyordu. Nedeni Osmanlı'da ulaştırmanın çok uzun zaman gerektirir biçimde deve kervanlarıyla yapılmasıydı. Bu yatırımlara koşut biçimde düzenleyici, önemli ölçüde Batı'dan esinlenen yasalama süreci de gündeme geldi: Ceza Kanunu, deniz Ticaret Kanunu ve Ticaret Mahkemeleri nizamnamesi bu yatırımlara koşut olarak gelişti. Tabii, bu yatırımların siyasal boyutu da vardı.

Emperyalist devletlerin biri yayılma, diğeri onu dizginleme amacı güderken, her yeni yatırım Osmanlı'dan neredeyse yeni bir imtiyaz koparmayla birlikte oluşturuluyordu. Demiryolları yanında, tıpkı sömürgelere olduğu gibi, çeşitli diğer altyapı yatırımları ve hizmetlere ilişkin yatırımlar da başta büyük kentler ve gelen büyük gücün siyasal amacıyla ilişkili yöreler olmak üzere, Osmanlı topraklarına girmeye başladı.

3) Düyunu Umumiye İdaresi ve Yarı-Sömürgeleşme Süreci

Osmanlı'yı 1875'te borç ödeyemez duruma getiren olaylar ve olgular dizisinde, yaşadığı küreselleşme süreci çok büyük rol oynadı. Bir kere, yukarıda değinildiği gibi, Batı borsalarında yayılan mali kriz ve durgunluk, finans yoluyla bu piyasalarla iç içe geçen Osmanlı'yı da etkisine almıştı. Özellikle 1874'te ihracat geliri 19 milyon sterlinken kısa vadeli borcun 16 milyona ulaşması, oysa hükümet gelirinin 22.5 milyon sterlinde kalması, moratoryumun en yakın nedeniydi (Kıray 1993, s.145). Ayrıca 1869-75 arasındaki 6 yılda alınan borç 1854-68 arasındaki iki katına varmıştı (Pamuk 1984, s.56).

Ancak sorunun daha derinde yatan etkenleri de vardı: Bir kere, borçlanmanın "altın kuralı" olan "borcun faiz haddinin, sağladığı gelir artış haddinin altında kalmasının yerine getirilmesi" sözkonusu olamazdı. Nedeni borçların gelirin artması yolunda kullanılmaması, zaten GSMH'de herhangi bir artış belirtisi olmaması, borçların cari harcamalarla çarçur edilmesi idi. Ancak kapitülasyonların etkisi de burada devreye giriyordu: Eğer bir gelir artışı oluyorsa, bu ancak artan dışticarete iştirak eden "tüccar taifesi'nin gelirinde

olabilirdi. Ne var ki, yabancı tüccarlar kapitülasyonlardan ötürü kişisel vergilerden muaf oldukları için vergi ödemiyorlardı; yerli azınlık da Avrupa tabiyetine girip bundan sıyrılmaktaydı. Dolayısıyla devlet gelir artışından yararlanan kesimi vergilendiremiyor. Vergi geliri artışı için, bu nedenle tarımdaki Aşar Vergisi'ne dayanmak zorundaydı. Bunun geliri de, iltizam sistemi içinde mültezim-mütegalibe takımının elinde dağılıyordu. Kaldı ki, tarımda üretim sıçraması olma-

dığı için Aşar geliri artmıyordu; devletin mültezimi dışlayarak vergiyi doğrudan toplama imkânı da, çabalara rağmen, birkaç ürün dışında, yaratılamamıştı. Bunların üstüne 1875'teki büyük kıtlık binmişti. Avrupalıların ve

Rusların Balkanları karıştırması ve milliyetçi hareketlerin artması bunlara eklendi. Vergi gelirinin artırılmadığı bu süreçte askeri harcamalar artmıştı.

Borçlanmanın hesapsız olması kadar dış mühadelenin, Osmanlı'nın yapısal zaafalarının ve kapitülasyonların yarattığı devlet güçsüzlüğünün ortaya çıkardığı bu tablo, yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecini pekiştirdi. 1875'te borç ödeyemeyecek duruma girmiş olmanın getirdiği "prestij" kaybını II. Abdülhamit kurnazca zekâsını kullanarak, 1876'da Meşrutiyet ilanı ile telafi etmek istedi. Ne de olsa, Avrupalılar Osmanlı'ya hep "hak-hukuk dersi" vermiş durmuştu. Ancak Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki (1877-78) yenilgi, bir yandan Rusya'ya ciddi bir tazminat ödenmesini getirirken, bir yandan büyük Avrupa devletleri arasındaki dengeyi Rusya lehine bozmuştu. Bu dengeyi düzeltten Berlin Anlaşması'ysa, getirdiği koşulların uygulanması için "hijerarşik bir merkezîyetçilik"e ihtiyaç duyuyor, bu da meşrutiyet rejimiyle hiç bağdaşmıyordu (Yerasimos 1975, cilt II, s.891). Yani Sultan'ın bu kurnazlığı işe yaramadı. İki yıl sonra Anayasa Sultan tarafından rafa kaldırıldı. Ne var ki, bir anayasal rejim özlemi Osmanlı aydınının kafasında iyice perçinlenmişti. İzleyen otuz yıllık "mutlakîyet" rejimi boyunca, buna tepkiler giderek yoğunlaştı.

1881 Aralık ayında Osmanlı tarafından Muharrem (aralık ayı) Kararnamesi ilan edildi. Berlin Antlaşması'nın kararı olan Osmanlı maliyesini düzene sokacak uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulması böylece yürürlüğe girmiş oluyor, Düyunu Umumiye İdaresi örgütleniyordu. Başlıca alacaklı devletler temsilcileri (İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı, İtalyan) ile birlikte Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti

de İdare'nin Meclisi'nde yer aldılar. Ünlü müzeci ve ressam Osman Hamdi Bey yirmi yıl süreyle (Dayınlar Vekili sıfatıyla) Osmanlı'yı bu kurumda temsil etti. Binlerce kişinin çalıştığı Düyunu Umumiye İdaresi memurlar, Osmanlı tarafından "tayin ya da azil" edilemediği halde, yabancılar dahil Osmanlı'dan emekli maaşı almaya hak kazanıyor, bunlara işlerin yürütülmesinde her türlü yardım yapılması devletçe üstleniliyordu (Avcioğlu 1968, s.62).

İdare Osmanlı Devlet gelirlerinin %20-32 arasında bir kısmına el koyma karşılığında Osmanlı borçlarının konsolidasyon işleminin yapılmasını sağladı. Ayrıca toplayacağı vergi gelirini artırabilmek için üretim artışını sağlayacak girişimleri gerçekleştirdi; kaçak ticaret ve vergi kaçakçılığını azaltacak önlemleri yürürlüğe koydu. İdare'nin işleri sıkı tutması sayesinde 1880'li yılların sonuna doğru bütçe açıkları yerini bütçe fazlalarına bıraktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir daha açık vermedi (Blaisdell 1979, s.112-113). Bu durum Avrupalı alacaklılarda güven artışı yarattı. Ancak tütün tekeli eline geçiren Fransız "Reji" şirketinin (Régie Co-Intéressée des tabacs Ottomans) kurduğu jandarma müfrezeleriyle estirdiği baskı havası ve çevirdiği "entrika"lar (Avcioğlu 1968, s.65-67) ilerki yıllarda güçlü tepkilerin kaynağı oldu.

Osmanlı'ya Düyunu Umumiye'nin varlığı sayesinde artan güven bir yandan, sermayenin kâr haddini artırmak için ortaya çıkan ekonomik baskılar diğer yandan, 1881 sonrası yıllardan itibaren önemli çapta yabancı dolaysız yatırımların altyapıya; banka-sigorta, iç-dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği, lotaryacılık, tiyatro, su sağlanması gibi bir dizi hizmetlere ve bir miktar da madencilikle basit sanai işlemlere ve tarıma akmasını sağladı. Gelen dolaysız yatırımlar içinde gerek 1890 (%37.3) gerek 1914'te (%52) en büyük pay Fransız şirketlerine aitti. Ancak bu iki tarih arasında sıralamada ikincilik yerini İngilizler (%26.9'dan %14.4'e) Almanlara (%11.5'ten %23.2'ye) bırakmışlardı. Bu oransal değişim, aynı zamanda, Alman Birliği'nin kurulmasıyla birlikte (1870) Almanya'nın Osmanlı tapraklarında artan etkinliğinin bir göstergesiydi. Fakat Fransız sermayesi her iki dönemde de her alanda birinci olma konumunu muhafaza etti (Pamuk 1978, s.143-144). Fransız sermayesi kadar

Fransız kültürü ve dili impataroluğun her yanında egemen oldu.

Gelen dolaysız yabancı yatırımların yarından çoğu, dönem boyunca, demiryollarına yapıldı. Düyunu Umumiye İdaresi'nin bunda küçümsenmeyecek bir rolü oldu. Vergi gelirlerinin artmasını isteyen İdare, demiryollarının tarımı pazara açırken üretimi ve bu yoldan Aşar'ı artıracaklarını hesaplamıştı. II. Abdülhamit'in şirketlere büyük imtiyazlar vermek ve çıkarlar sağlamak yoluyla bunları davet etmek için ikna etti.

Zaten Sultan da demiryollarını yapımının, impataroluğun dört bir yanında ikide bir patlak veren ayaklanmalara karşı merkezi devleti güçlendireceği,

asker-silah sevkini kolaylaştıracak kanısındaydı (Earle 1972, s.32-38). Nitekim demiryollarının uzunluğu 1861'den 1908'e kadar katlanarak artmıştı. İdare haklı çıktı; bütün ülkede toplanan Aşar %114 oranında yükselmişti (Yerasimos 1976, s.964). Ama bunun bedeli yüksek oldu; şirketler inanılmaz çapta

imtiyazlarla donatılmıştı. Almanlara verilen Bağdat demiryolu imtiyazıysa, finansmanına etken biçimde katılan Deutsche Bank'la birlikte, hem Avrupa'nın diğer bütün devletleri katında, hem Osmanlı toplumunda büyük tepkiler yarattı. Kimilerine göre de, Avrupa'nın büyük devletleri arasında yarattığı çekişmeyle Birinci Dünya Savaşı'na yol açan etkenler arasında yer aldı.

Fransız (Reji) Tütün Tekeli ve Alman Bağdat demiryolu imtiyazıyla birlikte yarattığı etkiler ve tepkiler açısından en dikkate değer üçüncü doğrudan yatırım ABD'nin kültür kurumları oldu: 1830'dan itibaren, 1829'da imzalanan ticaret anlaşmasını izleyerek başlayan ABD etkisi gittikçe yoğunlaşmıştı. 1914'e gelindiğinde (Altemur Kılıç'ın bir araştırmasına göre) impatarolukta 17 Amerikan dini misyonu, 200 misyon şubesi ve 60 Amerikan okuluyla 27 konsolosluk bulunuyordu (Cem 1970, s.181-2). Osmanlı azınlıklarında milliyetçi duyguları harekete geçirerek ve onları eğiterek ayrılıkçılığın bir ideoloji olarak benimsenmesinde bu kurumlar ön planda rol aldı. Bir döndüncüysen, İngilizlerin başta tarım, Batı Anadolu'daki yatırımları oldu; bunlar eski üretim ilişkilerini, üretim biçimini yarı-sömürgeleşme yolundaki dışa bağımlı tek yönlü gelişmeyi ve Hristiyan azınlıkların Osmanlı-karşıtı

eylemlerinin evrimini hazırlayan etkiler yarattı. Öyle ki, Batı Anadolu İngiltere'yle eklemelenme sürecini aynı devresel ekonomik hareketlerle yaşar duruma gelmiştir: İngiltere'deki GSMH'nin doruk ve dip noktaları 1-2 yıl gecikmeyle Batı Anadolu'da yaşanıyordu. (Kurmuş 1974, s.220-21). Herhalde, Kuvayi Milliye Hareketi'nin Batı Anadolu'dan başlaması bir rastlantı değildi. Nihayet, bütün bunların tepesinde, tepkilerin yoğunlaştığı Düyunun Umumiye, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank yer almıştı.

Kısacası Düyunu Umumiye'nin kurulmasını izleyen yıllarda Osmanlı küçümsenmeyecek çapta doğrudan yatırıma, siyasal ve ekonomik düzlemde yüksek bedeller ödeme pahasına tanık oldu. Eldeki tahminlere göre 1889-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarının her yöresinde, küçük oranlarda olsa da, milli gelir artışı olmuştu. Büyük kısmı yabancı sermayeden kaynaklanmak üzere, yatırımların GSMH'ye oranı 1900'lü yılların başında %8 civarında seyretti. Milli sermayeye dayalı bir yatırım etkinliği ancak İkinci Meşrutiyet (1908) dönemiyle başlayabildi. Bundan önce, bireysel tasarruflar altına akmayı, devlet bütçesinden yatırıma ayrılan pay da %3 civarında seyretmeyi sürdürmüştü (Eldem 1970, s.308-9).

Osmanlı'da yabancı sermayeyle ortaya çıkan bu gelişme, toplumdaki çelişkileri giderek derinleştirdi. Bir yanda büyük kentlerde yerleşen Avrupalı tüccarlar (levantenler), bir yanda onlarla işbirliği içindeki Avrupalılaşılmaya çalışan gayrimüslim azınlıklar "ticaret-finans" temeline dayalı merkantil (ticari) kapitalizm aşamasına geçiyor, iç sömürü yoluyla gelirlerini artırıyorlardı. Vergi ödemedikleri, büyük sayıda işçi kullanan sınai üretime geçmeyip ürünleri ithal ettikleri için, topluma doğrudan katkıları çok sınırlı kalıyordu. Devletin neredeyse bütün vergi gereksinimini fakir köylünün ödediği Aşar'ın karşılaması, bu durumda kaçınılmazdı; üstelik bunun önemli bölümü de iltizam sistemini yürüten mütegalibenin cebine girmekteydi.

Osmanlı'da yaşanan bu çelişik gelişme, içerde olduğu kadar Avrupalı sosyalist-sosyal demokrat kesimin de tepkisini çekti. Alman sosyal demokratlarından Rosa Luxemburg, Alman kapitalizminin işçilerden sağladığı artı-değeri Türkiye'de, demiryolları ve diğer yatırımlar biçimde değerlendirdiğini, Türk devletin de dış borçlarını köylüye Aşar Vergisi'yle ödettiğini, böylece bu yatırımları karşılayan Deutsche Bank'a kâr, temettü vb.yi ödeyen Osmanlı köylüsünün Alman sermaye birikiminin yükünü taşıdığını söylüyordu. Gerçekten de, Düyunu Umumiye Meclisi "kapitalizmin bir ileri karakolu", "emperyalizmin bir ara-

cı" olarak davranıyor (Blaisdell 1979, s.9-11), demiryollarına asgari bir gelir sağlamak için devlet gelirlerini Deutsche Bank hesabına topluyor, Osmanlı Bankası'na karşı doğrudan sorumlu oluyordu. Osmanlı topraklarında oluşan tepkilerse, sözde kalmayıp eyleme dönüşmeye başladı. Ve sonuç alınana dek sürdü.

IV. Gelişen Çelişkiler, Yenileşen Kurumlar ve Tepkiler

Osmanlı'nın Sanayi Devrimi'ni yaşayan ekonomilerle eklemelenme sürecinde oluşan yarı-sömürgeleşmiş yapı, Avrupa'nın büyük devletlerinin imparatorluğa bölüşme-paylaşma girişimlerine ivme vermişti. XX. yüzyıl başında bunu aşip, bir ulus ve ulus-devlet inşa etmek, ulusal pazar çerçevesinde ekonomi politikalarında bağımsızlık elde etmek hayâl dâhi edilemeyecek bir amaçtı. Eklemelenme sürecinin yarattığı finans-ticaret temelli merkantil kapitalizm ise, Batı'daki merkantilist dönemden çok farklıydı: Bir kere, kapitalistleşenler tümüyle dışa bağımlı, Avrupa uzantısı azınlıklar artı Avrupalılardan oluşan ve Osmanlı'ya karşı imtiyazlarla donatılmış bir sınıftı. Ayrıca bu ayrıcalıklı sınıf dış dünyadan içeri değil, içerden dışarıya kaynak transferi işlemini yerine getirmekteydi. Kapitülasyonlardan Düyunu Umumiye İdaresi'ne, yabancı bankalardan İstanbul Borsası'na, hatta Aşar Vergisi ve iltizam düzenine, imtiyazlı yabancı şirketlere uzanan kurumlar bu sömürü işlevini yerine getiriyordu.

Ancak eklemelenme süreci aynı zamanda Osmanlı'daki idari, siyasal, toplumsal düzlemlerde büyük dönüşümlerin de başlangıcı olmuştu; öyle ki, bu alanlarda eski kurumların yanında dışardan aktarma yeni kurumlar yaşama girmişti. Bir yandan din eğitime dayalı kurumlar yaşamalarını sürdürürken, bir yandan giderek yayılan yabancı okullar yanında Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye, İktisadi Ticari İlimler okulu vb. gibi laik ve çağdaş bilgi veren okullar kurulmuştu. Ve çok canlı bir basın-yayın olgusu fikir hayatını zenginleştirmişti. Aynı şekilde diğer alanlarda dinsel hukuk sürse de hukuk düzeninde ekonomiyi ilgilendiren alanlarda laik yasalar yerleşmişti. İdari yapı daha laik ve demokratik olma yolunda evrilirken II. Abdülhamit'in "istibdat" düzeni iyice çelişki yaratıyordu. Bu sonuca tepkinin birleştirdiği bir aydın kesimi, ekonomideki yarı-sömürge düzenine de çözüm aramaktaydı.

1) Çelişkiler ve Yeni Kurumlar

Marx'ın kapitalist üretim tarzını benimseyememiş toplumlar için söyledikleri, Osmanlı topraklarında bir açıdan doğrulandı. Eski kurumların bir kısmı, gelişmiş

Batı kapitalizmine eklemlenme biçiminde yaşanan bu süreçte ortadan kalkmıştı. Ne tımar-zeamet düzeni, ne yeniçeri ocağı, ne para basma yetkisi olan darphane, ne Ahilik ve esnaf loncaları vb. 1800-1908 arasındaki "imparatorluğun en uzun yüzyılı"nda (Ortaylı 1983, s.1) ayakta kalabilmişti. Buna karşılık, aynı ölçüde çağdışı olan diğer bir kısım eski kurumlar, sırf Batı sermayesine hizmet ettiği için dipdiri ayaktaydı: Kapitülasyonlar, Aşar Vergisi ve iltizam sistemi, hilafet ve mutlakiyet rejimi bunların en dikkate değer olanlarıydı. Ayrıca bunların etkenliğini pekiştiren Batı sermayesi kaynaklı kurumlar da eklenmiş bulunuyordu: Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, başta Deutsche Bank yabancı bankalar, Fransız Reji İdaresi'nin bütün tekeli bunların başlıcalarıydı. Yıkılan bazı eski kurumları daha çağdaş yenileri ikame ederken, yaşamını sürdüren diğerleri böylece pekişmiş oluyordu. Bu durum Osmanlı'nın derinleşen çelişkilerinden sadece birisiydi ve kalan "eskiyi tasfiye"ye dönük bir tepkinin de kaynağı oldu.

Öte yandan. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren salt dinsel eğitime dayalı kurumlar yanında çağın bilimlerini öğreten eğitim kurumlarının ortaya çıkmış olması; Batı'nın edebiyattan resime, klasik müzikten tiyatroya ve basına uzanan bir çizgide kültür etkinlikleriyle temasın getirdiği dönüşüm; ithalat yoluyla gelen yeni mallar ve dönüşen yeni kültür kalıplarıyla; bir azınlık için de olsa, "tepe"de yeni yaşam biçimi başlamıştı. İslam-Türk toplumunda başlayan bu değişim, Avrupalılar ve azınlıklar yanında ortaya çıkan yeni aydınlar katında yeni anlayışları da peşinden sürükliyordu. İktisat kitapları Türkçeye çevriliyor, aydınlar arasında "serbest dış ticaret mi korumacılık mı?" tartışmaları ortaya çıkıyordu. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın amaçladığı dönüşüm, 1-1.5 yüzyıllık bir gecikmeyle de olsa, bozkıra sonunda çekirdeği düşürüyordu. Osmanlı'nın gayrimüslimlerindeyse bu dönüşüm çok daha önceden ve çok daha köklü biçimde ortaya çıkmış, çağdaş bilgilerle donanmış yeni kuşaklar ve meslek sahipleri yetişmişti. Bu da, Müslüman-Türklerle gayrimüslim azınlıklar arasındaki uçurumun kültürel boyutunu oluşturdu; yani derinleşen uçurum sadece gelir değil, aynı zamanda eğitim-kültür boyutuyla da ortaya çıkmıştı. Osmanlı topraklarındaki Batılı eğitim kurumları kadar bunları örnek alarak azın-

lıkların kendilerinin kurdukları okullar da bu gelişimi sağlamıştı. Çünkü Müslüman-Türkler, başta köyde yaşayanları, büyük kısmı itibarıyla bu yenileşme etkilerinin dışında kalmıştı; bu olgu, olayın kültür boyutu kadar gelir boyutu açısından da geçerliydi. Gelişmenin iki yönden çelişik boyutu böylece oluştu: Bir yandan Müslüman-Türk toplum kendi içinde derin biçimde ayrılmış ikili bir gelişmeye girerken, bir yandan da Osmanlı'nın toplamında bu ikilik, levantenler ve azınlıklara müslüman halk arasında pekişiyordu.

Fransız Devrimi'nin yarattığı ulusçu hareketler, bir gecikmeyle de olsa Osmanlı'ya intikal etmiş, Balkanlar'dan başlayarak kopmalar sürüp gider olmuştu.

Öte yandan, Tanzimat reformları ve demiryolu ulaştırmacılığının sağladığı kolaylıklar Osmanlı'da "merkezi devlet" gücünü artıran olanaklardı. Oysa Fransız Devrimi'nin yarattığı ulusçu hareketler, bir gecikmeyle de olsa Osmanlı'ya intikal etmiş, Balkanlar'dan başlayarak kopmalar sürüp gider olmuştu. Merkezi devleti güçlendiren olanaklar taşradaki ayarı denetime almayı kolaylaştırırken, Rusya ve Batılıların tahrikleri de işe karışınca, bu kez yeni öğeler Osmanlı'nın dağılım sürecini hazırlar olmuştu.

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'nın el becerisine dayalı imalat sanayiye bakımından gözdardı edilemeyecek bir birikimi olduğu anlaşılıyor:

"İnce Musul dokumaları, Mezopotamya'nın cam işleri ve lambaları, Diyarbakır'ın bakırdan yapılmış malları, Erzurum çinileri ve Şam çelikleriyle minele-ri, yüzlere yıl dünya pazarlarında ün yapmış sanayi ürünleri olmuştu" (Earle 1972, s.24)

Yabancı malların ithalatı giderek artarken, bir ke-re makineyle üretilenler karşısında rekabete dayanamayıp bu emek yoğun zanaatlar giderek çökmüştü; örneğin, 1820-80 arasındaki yarım yüzyılı aşan sürede, ithalatın pamuklu dokuma tüketimindeki payı %80'e çıkmış, küçümsenmeyecek yerli üretim ve istihdam kapıları olmuştu (Pamuk 1984, s.114-8). Yerli üretimin canlanamadığı bu dönemde işsiz kalanlar için zamanla el becerilerinin yitirilmesi, yoksulluğa mahkûm olma; Avrupalılar ve azınlıklar zenginleşirken vasıfsız işçilik, hamallık yaparken giderek toplumun tabanına itilme gibi bir sonuç ortaya çıkıyordu. Eğitilebilenler de merkezileşirken genişleyen bürokrasinin memurları olabiliyordu.

Üretimin biraz canlanmaya başladığı 1881'i izleyen yıllardaysa artan yabancı yatırımlarla yabancı de-

netimin giderek olumsuzlaşan etkileri devreye girdi. Eylemli tepkiler aslında bu alanda yaygın biçimde gözlenir oldu.

2) İşçi Sınıfında Tepkiler

Gözlenen ilk tepkiler sınıfsal nitelikli oldu.

Fransız tütün tekeli Reji İdaresi bu alanda çarpıcı bir örnektir. 1895'te İstanbul softaları (bunlara atfedilen bir ifadeye göre) Reji'yi şöyle şikâyet ediyorlardı.

"Neden Düyun İdaresi ve Reji bizi mahvediyor? Reji tütünümüzü okkası 60 paradan (40 para eşit bir kuruş olduğuna göre 1.5 kuruş) alıp 30 kuruşa satıyor. Her devletin borcu vardır ama sadece bizde Düyun İdaresi var... Neden buraya her gün yüzlerce Avrupalı gelip bizim zararımıza servet yapmakta? Sanki bizim işçilerimiz yokmuş gibi bayındırlık işleri için bize işçi göndermekteler" (Quataert 1987, iç kapaktaki alıntı).

Tütün üreticilerinin buna tepkisi kaçak tütün üretimi ve satışı oldu. Reji İdaresi'ye buna hükümetten aldığı yetkiyle "jandarma müfrezesi" kurarak karşılık verdi. Bu etki-tepki süresince Reji tarafından binlerce kaçakçı vurularak öldürüldü. Ne var ki, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı hükümeti biraz daha borç alabilmek için Reji'nin imtiyaz süresini uzatmakla yetindi (Quataert 1987, s.23-43 ve Avcıoğlu 1968, s.65-8).

Bir diğer tepki yabancı yatırımların yoğunlaştığı ulaştırma şirketlerine karşı 1900'lü yılların başında patlayan grevler olarak ortaya çıktı. II. Abdülhamit'in mutlakiyet rejiminde sefil koşullarda yaşamaya sessiz kalan işçiler, İkinci Meşrutiyet'in gelmesiyle (1908) oluşan özgürlük ortamında hareketlenmişti. Ayrıca İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi emperyalist devletlerin, Osmanlı'nın paylaşılması ve mirasın bölüşülmesi için kendi aralarında bu dönemde iyice yoğunlaşan çekişmeler de, burada devreye girmiş olabildi. İstanbul ve İzmir'deki tramvay işçileri, Aydın Demiryolu işçileri, Şirketi Hayriye işçileri yanında Tütün Rejisi işçileri, Zonguldak maden işçileri grevleri Anadolu topraklarında patlarken, Rumeli'nin bu yatırımlara tanık olan kentleri de (Selanik, Manastır gibi) benzer grevleri değişik sanayi kollarında yaşıyordu. Fakat bu grevler arasında çok boyutlu etkileri dolayısıyla en dikkat çeken Anadolu ve Bağdat Demiryolu işçilerinin greviydi: çünkü şirketleri olduğu kadar Osmanlı hükümetini ve İttihat-Terakki Komitesi'ni, yatırım "finansörü" Deutsche Bank'ı da işin içine sokuyordu. (Özyüksel 1988, s. 222). Alman ve İngiliz hükümetleriyse Ortadoğu petrolleri için birbirleriyle

güç mücadelesinde olduklarından olayla doğrudan ilgiliydiler.

Yine 1908'de patlayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı "ithal malları boykotu"ysa, işçi grevleri gibi sınıfsal bir tepki olmaktan çok, ulusal tepki niteliğindedir. Nedeni, bir kere tepkinin, bu devletin Osmalı'dan toprak koparmasından ve dağılmasını harekete geçirmesinden kaynaklanmasındı; ayrıca her sınıftan (işçi, tüccar vb.) ve değişik etkin kökenlerden Osmanlı'nın boykota davet edilmesi ve buna katıldığı'nın gözlemlenmesiydi; nihayet boykot hem Anadolu'da (Trabzon, İzmir), hem Ortadoğu'da (Yafa, Beyrut), hem Balkan kentlerinde (Üsküp), yani imparatorluğun dört, bir yanında yayıldı. Ve başarılı oldu.

Bunların dışında Zonguldaklı çiftçi ve madencilerin Fransız Ereğli Kömür Şirketi'ne karşı yine 1908'de başlattıkları grevler, aynı şekilde Fransızlara verilen İstanbul'da liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazını kullanan Dersaadet Rıhtım Şirketi'ne karşı liman işçileri loncalarının yaptıkları grevler ve loncaların şirkete karşı 1890'lı yıllardan itibaren sürdürdükleri mücadele, yabancı yatırımlar ve kurulan sömürü düzenine karşı sınıfsal nitelikte tepkileri simgeledi.

Yabancı bir araştırmacı yukardaki olayları ayrıntılarıyla inceledikten sonra şöyle bir yargıya varıyor:

"Örnek olaylar hep birlikte devlet, halk ve Avrupa iktisadi çıkarlarının öğeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri tanımlar ve Osmanlı toplumunun Avrupa iktisadi sızmasının yıkıcı etkilerine karşı durmadaki yeteneğini gösterir. Osmanlı şehir ve kırsal hayatı üzerindeki bu örnek-olay çalışmaları yoluyla, ilk kez, Osmanlı'nın Avrupa'yla karşılaşmasından doğan kargaşa ve karışıklığın yanı sıra toplumsal yapıda sürdürülen istikrarı görmeye başlarız" (Quataert 1987, s.17).

Ancak Osmanlı toplumunun tabanına itilen Müslüman-Türk halkının tepkisi grev yapmaktan ibaret olmadı. Daha da önemlisi bir "ulus" olmak, bunun temel ögesi olarak "milli burjuva" yetiştirmek ve daha ilerde ulus-devlet olmak yolunda gelişen güçlü bir siyasal tepki hazırlanıyordu. Bu tepkinin doğmasındaysa kaynak sadece toplumsal çelişkiler, imtiyazlı yabancı yatırımlar, Düyun İdaresi ya da kapitülasyonlar değildi; Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmesi ve Avrupalı güçlerin imparatorluğu paylaşma girişimleri kadar bununla bağlantılı ya da bağlantısız olarak gelişen "dışsal" (egzojen) nitelikteki etkenler ve dünya olayları da değişim-dönüşüm sürecinde etken rol oynadılar.

Dağılma Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Kriz ve Tepki

Ertuğrul Tokdemir*

Giriş

Bu genel başlık altında Osmanlı İmparatorluğu'nun son birbuçuk yüzyılı boyunca karşı karşıya kaldığı mali bunalımlar ile bu bunalımları aşmak üzere aldığı tedbirler, bu tedbirlerin parasal alanla ilişkileri ve yine aynı süreçte uğradığı toprak kayıpları ve bunu nüfus hareketi ile telafi etme uygulamaları üzerinde duracağız. Mali krizlerle birlikte inceleyeceğimiz para sorunları ve parasal uygulamaların, toprak kayıpları ve nüfus hareketleri gibi ilk bakışta birincisiyle ilgisiz gibi görünen olgularla aynı çerçevede ele alınması tutarlı sayılmayabilir. Ancak İmparatorluğun yıkılış dönemindeki en somut belirtilerden biri yenilgilerle uğranılan toprak kayıpları ve savaşları finanse etmede içine düşülen mali bunalımlar ve devalüasyonlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz kavramını ve tepkileri bu nedenle bu iki sorun etrafında tahlil etmek yerinde olur. Bu arada maliye ve para sorunlarının, İmparatorluk ekonomisiyle etkileşim içinde bulunduğu kuşkusuzdur. Bununla birlikte ekonomi alanını inceleme çerçevemizin dışında bırakacak, başka bir deyişle krizlerin iktisadî nedenlerine, sefer harcamalarına ya da ağır savaş tazminatlarına yer vermeden sadece devlet maliyesi üzerindeki yansımaları ve çıkış yollarına değineceğiz. Öte yandan bu dönemin, geleneksel Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninde de önemli değişimlere sahne olduğunu, ordudan bürokrasiye kadar her alanda yenileşme hareketlerine girildiğini, kısaca üstyapıda büyük bir dönüşümü de beraberinde getirdiğini biliyoruz. Bütün bu olgular etrafında zaten geniş bir literatürün mevcut olduğunu dikkate alarak konumuzu, çözülüş döneminin mali bunalımları ve bu bunalımlar etrafında oluşturulmaya çalışılan tepkiler ve nüfus hareketlerinin anlamı ile sınırlı tutacağız.

Bu çalışmada ilkin kriz kavramının oluşturulması üzerinde durulacak, daha sonra da konunun analizinde kullanılabilecek verilerin güvenilirliği ve erişilebilirliği ile kriz görüntüleri incelenecektir. Krizlere tepkilerin ele alındığı izleyen bölümlerden ilki, parasal uygu-

lamalara ve ikincisi de toprak - nüfus ilişkilerine ayrılmıştır. Şimdi bu konulara sırayla değineceğiz.

Osmanlı'da Kriz Kavramı

Her şeyden önce Osmanlı İmparatorluk ekonomisi ve maliyesini inceleyerek olağan bir işleyiş veya kriz kavramına ulaşmanın kolay olmadığını belirtmek uygun olur. Zira özellikle gerileme döneminden itibaren İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı ağır siyasal, toplumsal, iktisadî ve mali bunalımlar dikkate alındığı zaman, bu siyasal birliğin 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar nasıl ayakta kaldığını ancak onun kendine özgü yapısı ve örgütlenme tarzıyla açıklayabiliriz. Bunun için de sadece ilk bakışta göze çarpan olaylarla ya da alışılmış tahlillerle bir yargıya varmadan, daha derinlerde ve zaman içinde birbiriyle çelişir görünen veya aynı ortamda birbirine zıt diye niteleyebileceğimiz birtakım *mekanizma ve uygulamaların, sistem açısından yerini ve önemini dikkatli bir şekilde tespit etmek* gerekir. Aksi takdirde gözlemlerimiz yetersiz, sonuçlarımız kısmi ve nihayet açıklamalarımız gerçeği yansıtmaktan uzak kalabilir. Oysa İmparatorluk ekonomisi içindeki her uygulamanın, onun varlığı çerçevesinde anlamlı bir rolü ve yeri vardır. Mesela Devletin, birtakım iktisadi faaliyetleri engelleyip bazılarını teşvik etmesi veya onların devamına müsaade etmesi, ilk bakışta iktisadi açıdan paradoksal görünebilir. Ancak bu hareketlerin arkasında vergi gelirlerinin artırılması, toplumun ihtiyaçlarının karşılanması yani *işçecilik* ya da sadece geleneksel uygulamaların devam ettirilmesi amacı bulunabilir.[1] Bu üç unsur bir arada dikkate alınmadığı takdirde, iktisat ve maliye politikalarında bir tutarsızlık veya çelişki olduğu sonucuna varılacaktır. Oysa bunların hepsi, bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi zaman içinde oluşmuş hareket tarzlarıdır. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işleyiş ve uygulamaların, yakın ilişki içerisinde olduğu gelişmiş veya bu ilk gelişen ülkeleri ya da izleyen Avrupa ülkelerindeki değişimle karşılaştırılması ya da aralarında birtakım paralelliklerin aranması her zaman anlamlı olmayabilir. Gerçi 1875 krizinde olduğu gibi bazı dış gelişmelerin Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli sonuçlar doğurması ve

* Prof. Dr., İTÜ, İşletme Fakültesi

Bu çalışmanın son şeklini almasında yardımcı olmak inceliğini gösteren Doç. Dr. Öner Günçavdı, Ar. Gör. Müh. Derya Karakaş ve Dr. Osman Çetinkaya'ya teşekkür ederim.

Mısır, Tunus ve bir dizi Latin Amerika ülkesinin de benzer bir süreci yaşamış olması mümkündür.² Ancak bu noktada paralelliklerden ziyade Batı müdahalelerinin ön planda olduğu saptaması yapılabilir. Yine de Batı kaynaklı gelişmelerin doğrudan ve dolaylı etkileriyle daha hızlı bir çözülüş sürecine giren İmparatorluğun, yenileşme hareketlerini de aynı ilişkiler ve zorunluluklar çerçevesi içerisinde gerçekleştirdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz olgusundaki farklılığın bir diğer yönü ise hem niteliğinde hem de çözüm yollarında kendini göstermektedir. Şöyle ki, kapitalist ekonomilerde kriz kavramı esas itibariyle iktisadi faaliyetlerde ortaya çıkan daralma ve tıkanıklıklar ve onun sonucunda beliren bir refah kaybı ile ilişkiliyken, kriz, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha ziyade devlet maliyesinde dengesizlikler şeklinde kendini göstermektedir. Başka bir deyişle ister ekonomik veya siyasal sorunlardan, isterse başka nedenlerden ileri gelmiş olsun *Osmanlı Devleti'nde kriz olgusu, genellikle devlet yönetimindeki etki ve yansımaları ölçüsünde incelenen bir olaydır. Bu anlamda devlet-merkezli bir yaklaşımdan söz etmek yanlış olmayacaktır, kanısındayım. Bu tespit, Osmanlı dönemindeki devlet adamları ile tarihçi ve yazarların, halk nezdinde yaşanan iktisadi sıkıntıları, kıtlık ve pahalılığı hiç bir şekilde göz önüne almadıkları anlamına gelmez. Aksine yukarıda değindiğimiz iaşecilik ilkesi bu tür kaygıların önemini vurgulamaktadır. Zaten bütün geleneksel toplumların aslında bir kıtlık ekonomisi hakimiyeti altında yaşadıkları ve Osmanlı ülkelerinin de bir istisna oluşturmayıp sık sık dramatik gelişmelere sahne olduğu birçok eserde belirtilmiştir. Ülgener'de yer alan şu ifade tarihte rastlanılan kıtlıkların çok özlü ve tipik bir tasvirini sunmaktadır:*³

"Her cânıpte nân deyu cân tartarlardı kimse vezne almazdı,"

"Bir pâre nân'e hanüman satarlardı kimse hıridâr olmazdı."

Kıtlıklar esas itibariyle halkı etkilemesine rağmen, sistemin esasında devletin varlığının yer alması yine de öncelikle devlet maliyesinin hareket noktası olarak seçilmesini gerektirmektedir. Batı dillerinden Türkçeye 1850 yılında "hazine-i maliyenin hali buhranı" diye çevrilen kriz kavramının⁴ bu ilk uygulama alanı da aslında ekonomi ile maliye arasındaki önceliği belirtmek açısından anlamlı sayılabilir.

Kriz kavramının oluşturulmasına ilişkin bu açıklamalar, çözüm önerilerinin ve uygulamalarının

da farklı bir nitelik taşıması gereğini ortaya koymaktadır. Burada araştırmaların yönü çok önemlidir. Eğer literatürde, genel olarak, burada benimsemiğimizden farklı nitelikte bir kriz kavramıyla veya bir krizin varlığına bağlı olarak uygulamaya konan çözüm ve önlemlerle karşı karşıya bulunuyorsak, analizlerimizi sadece bu verilerle sınırlandırmak tehlikesi söz konusu olabilir. Dolayısıyla gerek krizler ve gerekse belirtileri hakkında ileri sürülen geleneksel veri ve açıklamaları yeniden değerlendirmek zorunluluğu vardır. Bu açıklama ve veriler, temel iktisadi gerçeği tamamen yansıtmak yerine kısmen yansıtabilir veya bunlar sadece görünürdeki unsurlar olup temel olaylar hakkında herhangi bir fikir veremeyebilir. Bunun en açık örneğini tarih kitaplarında sıkça yer verilen ve devlet adamlarının, bürokrasinin çeşitli kademeleri ile varlıklı sınıfların tüketim tarzlarındaki değişmelerde, sefahatin ve savurganlığın artışı örneğinde görmekteyiz.⁵ İdari ve mali yapıdaki bozulmalardan, savaşların gerektirdiği masraflardan ve iktisadi gerilemelerden söz eden geniş bir literatür mevcut olmakla birlikte, Osmanlı ekonomisinin gelişen Batı ekonomilerindeki üretim artışı ile karşılaşmalı olarak ele alınması ve *kapitalist bir değişimin ortaya çıkmaması bütün iktisadi göstergeler düzeyinde tek tek yeterince vurgulanmamaktadır*. Zira unutmamak gerekir ki, Osmanlı toplumu, geleneksel yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlı kalarak tüketim tarzını tamamen muhafaza etseydi, gayet disiplinli bir devlet maliyesine sahip olup, dış ödeme açığı vermekten kaçınınsaydı dâhi, sonunda mesela Japonya ve Çin'in de maruz kaldığı dış etkenlerden uzun süre kendini koruyamazdı. Oysa özellikle XVIII. yüzyıl ortalarından başlayarak yapılması gereken, *Osmanlı ekonomisine ait çeşitli iktisadi verilerin, gelişen Batı ekonomilerindeki ilerlemelere bakarak nispi değişimini tespit etmektir*. Bu alandaki başlıca çalışmalar bize, özellikle XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı ekonomisi'ndeki iktisadi verilerde, Batı ile artan ve niteliği değişmeye başlayan ticari ilişkilere bağlı olarak bir dönüşümün ortaya çıktığını gösteriyor. Bu dönüşümün, dış ticarete konu oluşturan mallarda ve sektörlerde etkili olması yanında, artan dış rekabet sonucunda zenaatlerde gerileme ve çöküşe yol açması, tarımda bölgelere göre değişen ticarileşme olgusu, ekonomide nakdileşme ve nihayet Avrupa ticaretiyle ilgili bölgelerde iç kesimlere oranla artan bir faaliyet hacmi şeklinde belirlediğini görüyoruz⁶. Bütün bu araştırmalarda ortaya konulan eğilimleri, mikro düzeyde ve karşılaştırmalı olarak çeşitli iktisadi faaliyet ve veriler için analiz etmek açıklayıcı olacaktır.

Verilerin Güvenilirliği ve Erişilebilirliği Sorunu

Kriz kavramının oluşturulmasında bir diğer nokta, iktisadi analizde esas alabileceğimiz verilerle ilgilidir. Bu verileri elde etmenin güçlüğü yanında doğruluğu ve tutarlılığı da tartışmalı olabilir. Morawitz, "Osmanlı Maliyesi"nin giriş bölümünde bu ülkede iki kez ikinci dört etmesinin bir tesadüf olduğunu yazmaktadır.⁷ Biz, tamamen aksini düşünerek Osmanlı'da olağanüstü kapsamlı bir kayıt düzeninin varlığını dikkate alsak bile yine de bu kayıtların bugünün gereklerine cevap vermek üzere tutulduğunu ileri süremeyiz. Böyle olunca birtakım iktisadi veri ve istatistiklere dayanarak iktisadi ve mali konularda analiz yapmak ve faaliyet hacmindeki değişimin niteliklerini ortaya koymak güçtür. Örneğin Osmanlı'nın son dönemine ait bütçelerle ilgili çeşitli araştırmalar, eldeki verilerin bir analize imkân verecek kesintisiz ve doğru bir seri oluşturmadığını göstermektedir. Hatta bunun anlaşılır siyasal gerekçeleri dahi bulunabilir, ancak eksiklikler dikkate alınca kesin sonuçlara erişmek güçleşmektedir. Bu konudaki araştırmalar, bütçelerin olağanüstü bölümleri olduğunu ortaya koymaktadır.⁸ *Olağanüstü bütçe yapımı ve giderlerin bir bölümünün gizlenmesi* aşığıda bir Osmanlı devlet adamının da ifade ettiği gibi aslında zorunluluklardan kaynaklanan *bilinçli bir uygulama* haline gelmiştir: "Geçen 1327 senesinde ... devri istibdatla bile görülmeyen muzır şartlar ve ağır faizlere serfuru etmeye mecbur kaldık. Bu halin neticesi olarak hakikatı kettm etmeye ve bütçede mesarifi umumiyemizin miktarını az göstermeğe kalkıştık. Geçende 12 Temmuz 1328 ve 8 Ağustos 1328 tarihleriyle takdim eylediğim ahvali maliye raporlarına merbut cetvellerden malumu samileri buyurulacağı veçhile 1328 bütçesinde mesarifi-i umumiye-i devletin yekünü 24.590.561 lira gösterildiği halde bugün devletin tediyesine mecbur olduğu mesarifin miktar-ı mecmuu 47.371.640 liradır."⁹ Aslında yukarıda bahsedilen durum, bu kadarla kalmamıştır. Devam eden ve edecek olan olağanüstü ödemeler, önceki masraflara eklenince toplam masraflar 57 milyon liraya yükselmiş, üstelik Rumeli Vilayetlerinin elden çıkmasıyla gelirler 5 milyon lira azalmış, Yemen ve Adalarda devam eden savaş yüzünden vergi tahsilatı yapılamamıştır. Ayrıca Anadolu'da ahalinin vergi verecek kısmı tamamen silah altına alındığı ve savaş dolayısıyla zahire ihracatı engellendiği için de devlet, tahsilatı adeta durdurmuştur.¹⁰ Bizzat dönemin maliye bakanının kaleminden çıkan bir eserden elde edebildiğimiz bu belirleyici veriler, konuya ilişkin temel araştırmalarda hiç yer almadığı gibi ağır şartlarda temin edilen 11 milyon liralık

dış borcun¹¹ 1327 yılı bütçesinde ne şekilde kaydedildiğini de bilmiyoruz.¹² Çünkü 1327 yılı olağanüstü bütçe açığı ve 1328 yılı bütçesi, kullanılabilir verilerin bulunmaması nedeniyle henüz literatüre girmemiştir. XX. yüzyıl başı için karşılaşılan bu sorun, bize, geriye doğru gittikçe veri toplama güçlüklerinin erişebileceği boyutlar hakkında bir fikir verebilir kanısındayım.

Net bir iktisadi gerçeğe ve bu arada kriz kavramına erişmede karşılaşılan bir diğer güçlük de olgulara bakış açısı ve dolayısıyla yazarların konumuyla ilgilidir. Burada çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Yukarıda Morawitz'in Osmanlı mali verileriyle ilgili kuşku-larına değindik. Daha da ileri giderek olayları Osmanlı devlet adamlarının iki yüzlülüğüne indirgeyen ve açıkça "...bir Osmanlı paşasının ne kadar desiseci olduğunu anlamaya bir insanın ömrü yetmez" yargısında bulunan Avrupalı bazı yazarlar vardır.¹³ Mesela böyle bir yazar, bu değerlendirmesini, 1875 iflası sırasında Osmanlı maliyesinin ve dolayısıyla devlet adamlarının içinde bulunduğu ağır şartları tamamen göz ardı edip, olaya, sadece Avrupalı alacaklılar açısından yaklaşarak yapmaktadır. Öte yandan Osmanlı dış borçlanması ve kriz, bazı yazarlara göre "... ekonominin güçsüzlüğünden çok, vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarısından fazlasına yerel unsurların el koymasından kaynaklanıyordu... Örneğin 1878 Berlin Kongresi'nde Rusya'ya verilecek savaş tazminatının miktarı tartışılırken, Osmanlı delegesinin mali yetersizlikler dolayısıyla tazminatın düşük tutulması isteğine Rus delegesi, vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiği, gerisinin çeşitli araçların ve yerel unsurların eline geçtiği iddiasıyla karşılık vermiştir."¹⁴ Açık ki, vergi tarh ve tahsilatındaki etkinlik tamamen kurumsal bir olgudur ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işleriyle ilgilidir. Kaldı ki Osmanlı Hükümeti'nin maliye örgütünü düzenlemesi uzun vadeye yönelik bir mesele iken, bu görüşmelerde dile getirilen acil ihtiyaçlardan biri, işgal edilen topraklardaki devlet görevlilerinin maaşlarının nasıl ödeneceğidir. Karatodori Paşa, barış görüşmeleri sırasında Osmanlı borç tahvillerinin tahsilini teminat altına almak üzere görüşmelerde bulunan büyük devlet temsilcileri karşısında "... Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'da bulunan Osmanlı memur ve görevlilerin bir süre daha görevde kalmalarını ve maaşlarının bu devletler tarafından verilmesini talep etmişti. Bunları geri yollarlarsa bu kadar adamı biz nereye yerleştirebiliriz şeklindeki cümlesi bütün delegeleri güldürmüştü."¹⁵ Gerçekten Hükümet yıllardır memur ve askerlerin maaşını olağan dönemlerde dahi vaktinde ödeyemiyor ya da kısmen borç tahvilleriyle ödüyordu.

1871'de maaşlar ancak onbir aylık gecikmeyle ödenebilmişti.¹⁶

Bir diğer nokta yazarların Osmanlı mali ve iktisadi tarihiyle yakınlık derecesidir. Zamana ve mekâna göre son derecede karmaşık nitelikler gösteren bu konu genel bir yaklaşımla kolayca sonuca varmayı mümkün kılmamaktadır. Yukarıda Osmanlı Hükümeti'nin vergileri etkin bir şekilde toplayamadığı gerekçesini ön plana çıkaran ve bu sorunu mali kriz ile ilişkilendiren görüşe yer verdik. Öte yandan bütün bir XIX. yüzyıl Osmanlı mali olaylarını ve dış borçlarını bu çerçevede değerlendiren birtakım eserlerin, daha çok yabancı kaynaklara dayanarak Türkçede bu konuları derinliğine inceleyen belirli temel eserleri görmezlikten geldiğine dahi tanık oluyoruz.¹⁷ Oysa bu temel eserlerin yakından incelenmesi ve XIX. yüzyılda Batı ülkelerinin, önemli mali merkezler olarak dışarıya sermaye ihraç etmiş oldukları gerçeğinin dikkate alınması, olayların önem sırasını tümüyle değiştirebilirdi. Bu arada bazı konularda ortaya konulan sayısal veriler hususunda bir fikir birliğine ulaşmanın güçlüğünü belirtmek de yerinde olur.¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz kavramının oluşturulması etrafında ortaya koyduğumuz bu açıklamalardan sonra şimdi de krizlerin tezahürü, devlet tarafından algılanma şekli ve alınan tedbirler üzerinde durarak meselenin özgünlüğünü belirlemeye çalışacağız.

Kriz Görüntüleri

Bir kere krizlerin ortaya çıkışı, mali ya da iktisadi olsun mevcut sistemin dinamiklerinden ayrı bir şekilde düşünülemez. Bu ise bizi Osmanlı iktisadi düzeninin egemen işleyişinin tanımlanmasına götürür. "*Osmanlı sistemini "proto-pseudo-sosyalist" olarak tanımlamamızı haklı çıkaran son araştırmalara göre, başlıca üretim araçlarının ve fiziksel sermayenin tamamını elinde tutan devlet, neredeyse tüm madenlerin ve metal sanayiinin sahibiydi ve girdi fiyatlarını sıkı bir şekilde denetliyordu. Kısacası, devlet ekonomiye fiilen hakimdi.*"¹⁹ Bu hakimiyetin kaynağında Osmanlı toplumunda sermayenin yeniden dağıtılması, büyük kitlelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve nihayet devletin bekasını temin amacı²⁰ vardı. Hal böyle olunca iktisadi ya da mali alandaki bunalımların esas yansımaları daima merkezi idare üzerinde oluyordu. Ve devlet, bu yansımaları, çoğu kez giderlerini karşılayamama, kısacası bir bütçe kısıtı şeklinde yaşıyordu. O kadar ki "...devlet, kendi gelirini dengelemek için zaman zaman ekonominin dengelerini alt üst etmiştir."²¹

Burada erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan ve zaman içinde sıklıkla uygulanan kriz tedbirlerinden bahsetmek yerine Batı'yla iktisadi ilişkilerin nispeten yoğunlaşma sürecine girdiği XVIII. yüzyılın ikinci yarısından yıkılışa kadar geçen dönemde rastlanan bazı belirleyici ve temsili olaylar üzerinde durmak istiyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönem içerisindeki uygulamaları, aslında bütün idari ve iktisadi sistemi saran ve uzun vadede krizlere cevap oluşturan bir düzenlemeler bütünüdür. Bu düzenlemeler, gelenek ve tecrübelerden kaynaklanan ve önceden planlanmak yerine daha çok kendiliğinden oluşan tepki ve çözümler biçimindedir. Bunlara örnek olmak üzere yönetimin alışılmış genel mali uygulamaları arasında farklı birer aşama şeklinde kendini gösteren iki olgu olarak malikâne ve esham sistemleri üzerinde durulabilir. Bunlardan ilki "... 1683-1699 savaşı ve büyük ölçüde artan gelir ihtiyacına bir çözüm olarak ortaya çıkmıştı. Esham sistemi de 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının yarattığı benzer koşullar altında ortaya çıktı."²² İltizam sistemi ile olağan vergi tahsilatının yetersizliği karşısında devlete malikâne sisteminde peşin ödeme ve ayrıca yıllık ödeme yapılıyor, eshamda ise vergi kaynağının yalnızca yıllık kârı hisseler halinde ömür boyu satılıyordu.²³ Bu şekilde devlet, gelecekte elde edeceği gelirleri de devreye sokarak açıkça bir çeşit borçlanma yolunu açmış oluyordu. Aslında İmparatorluğun ilk borçlanma teşebbüsleri de bu dönemlere kadar gerilere gitmektedir. Borçlanma gerçekleşmemiş olmakla birlikte Fas, Fransa, Felemenk ve İspanya, başlangıçta bu açıdan başvurulabilecek ülkeler olarak düşünülmüştür.²⁴ Padişah III. Selim'in akçe meselesinin rüyalarına girdiğini ve Ruslarla tazminat görüşmeleri yapılırken, bazı devlet ileri gelenlerinin "son taksit ödendiği zaman bunlar yeniden savaş açarlar" diyerek umutsuzluğunu belirtmesi çok manidardır.²⁵ Malikâne ve esham uygulamalarında devlet bir nevi geleceğe borçlanırken, bu padişahın tahta çıktığı sırada memlekette gümüş ve altın eşyanın devleti finanse etmek üzere toplanıp darphaneye irsali de geçmişteki tasarrufların çözülmesinden başka bir şey değildir. Başta padişah olmak üzere sultan, şehzade ve kadınefendilerden en küçük cariyeye kadar saray mensuplarınca verilen eşyanın cins ve miktarı²⁶ mali bühranın ve dolayısıyla finansman ihtiyacının boyutları hakkında açık bir fikir vermektedir.

Bu sürecin daha sonraki dönemde ulaşacağı nokta Tanzimat'ın hemen arkasından ihraç edilen "*esham kavaimi*" uygulamasıdır. Bunlar, aslında ilk Osmanlı kağıt paraları olarak ve "kaime-i mutebere-i nakdiye"

adıyla literatürde yer alan faizli kağıtlardır. Ödemelerde kullanılmaktadırlar, ancak konumuz açısından önemli, bir yazarın bunları, itibari paranın ortaya çıkışında bir aşama oluşturan Osmanlı hazine bonoları olarak adlandırmasıdır.²⁷ Bu uygulamadaki %12,5 oranında yüksek faizler, Avrupa ülkelerinin de iştahını kabartmış, bu ülkeler, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine içerden kaynak yaratmasını engellemek ve hem de bu ülkeye mali sermaye ihraç ederek bu yüksek faiz oranlarından yararlanmak, bu arada borçlanma yolu ile de olsa Osmanlı ülkesinin dışarıdan Avrupa malları ithal edebilmesine parasal kaynaklar temin etmek üzere harekete geçmiş ve nihayet Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu şartların da yardımıyla, kısa zaman sonra dış borçlanma sürecine girilmiştir.²⁸

Bütün bu gelişmeler içerisinde iki hususun vurgulanması yerinde olur. Bunlardan ilki, daha çok mali kriz şeklinde kendini gösteren ancak sistemin tamamını sarmış bulunan zaafların, devletin bekasını tehdit etmesiyle, artık geleneksel temeller üzerinde varlığını sürdürmenin olanaksızlığının anlaşılacak Tanzimat'ın ilanına yol açılmasıdır. Ne var ki mali ve iktisadi alanda devletin karşı karşıya bulunduğu kısıtlar, siyasal ve idari alanda girilen düzenlemelerin iktisadi alanda gerçekleşmesine imkan vermemiş, devletin manevra alanı daralmıştır.

İkincisi ise bütün bu *kaynak yaratma mekanizmalarının, ekonominin değil sadece devletin ihtiyaç ve talepleri karşılığında harekete geçirilmiş* olmasıdır. Şu ifade, meseleyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "... özel finans kesiminin İslam dünyasına getirdiği yenilikler, para vakıfları ve kapanlardan ibarettir... Yaptığımız araştırma, para vakıflarının İslam dünyasının finans tarihinde önemli bir yenilik olduğunu gösteriyor... Her ikisi de kendi başına gayet önemli olmasına rağmen, bu kurumlar sermaye birikimi ve özel finans konularında etkisiz birer aktör olmuşlardır. Buna karşılık, devlet maliyesi alanında şaşırtıcı ve uzun soluklu bir gelişme süreci yaşanmıştır.²⁹ Bu gelişme sürecinin, bir iktisadi ilerlemenin eşlik ettiği daha çağdaş düzenlemelerden çok veri şartlarda devlet gelirlerini arttırmadan ibaret olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Kamu maliyesinin başlıca gelişme aşamalarına yukarıda değinmiş bulunuyoruz. Osmanlı maliyesi, devlete gelir temin etmede bütün yolları son haddine kadar kullanmaktan geri kalmadığı³⁰ için buraya bir finansman kaynağı olarak müsadereleleri de eklemek gerekiyor. Ülke zenginlerinden cebri istikraz da yapıldığı gibi³¹ "1770'lerde harp masraflarından doğan açığı

gı kapatmak için devlet yeni bir tedbire başvurmuş; ölen şahısların terekesine el koyup %60'ını alarak bunu hibe ettiklerine dair de senet verdirmeğe başlamıştır. Bu tatbikat 1830'lara kadar devam etmiştir."³² II. Meşrutiyet'ten önceki yıllarda Erzurum'da patlak veren karışıklıklarda şahsi vergi ve hayvanat resminin rolü bilinmekle beraber, halkı galeyana getiren asıl olayın, Valinin "devlet için bir akçe bir neferden evladır"³³ sözü olduğu düşünülürse maliyenin felsefesinde zaman içinde bir değişme olmadığı anlaşılır.

Krizlerin belirtileri veya algılanış biçimiyle ilgili bu açıklamalarımızdan sonra şimdi de bunalımları göğüsleme ya da aşma girişimlerindeki uygulamaları ele alacağız. Önce parasal uygulamalara değinecek, arkasından da toprak ve nüfus konusundaki tavır ve tepkileri inceleyeceğiz.

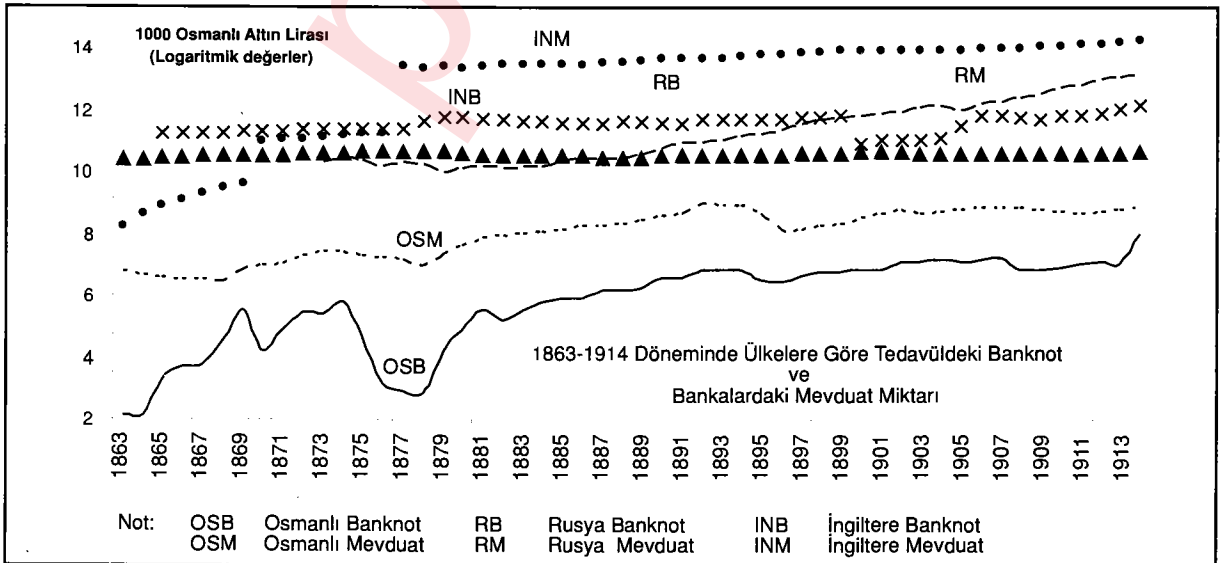
Parasal Uygulamalar

Devletin kendi ekseni dışında kalan iktisadi yaşamı ikinci planda değerlendirmesi, para konularında da karşımıza çıkmaktadır. Ekonomideki likidite ihtiyacı ve paranın tedavülü sorunları bazı istisnalar dışında Osmanlı iktisadi tarihi içinde yeterince vurgulanan konular değildir.³⁴ *Devlet*, ihtiyaçları için gelir yaratmada saraydaki altın ve gümüş eşyanın darphaneye yollanması dahil bütün yolları zorlarken son çare olarak taşgışlere başvuruyor, H. Kazgan'ın deyimiyle *kendi parasından da çalışıyordu*.³⁵ Bu olağan işleyişti. Ancak düşük ayarlı paralar basmak o derecede kazançlı bir iş idi ki, bu durum kalpazanları da harekete geçiriyor, onlar da devletin kârını engelleyip bundan kendileri yararlanmaya çalışıyorlardı.³⁶ Oysa hadise paradoksal görünse de, Batı'da tümüyle zıt yönde gelişmeler olmuştur. Temelinde iktisadi yapılarda görülen farklılıkların bulunmasına rağmen, Batı Avrupa'da bu dönemde para emisyonunun, devletin tekelinde olmadığını, birçok fabrika ve yerel bankaların devlet bankası banknotları dışında kendi paralarını tedavül ettirdiklerini, ödeme vaadi olan senetlerin, çek vb.lerinin de para yerine kullanıldığını, gelişen ekonominin artan likidite ihtiyacının piyasa mekanizması içerisinde kendiliğinden oluşan çeşitli ödeme araçlarıyla karşılandığını görüyoruz. Başka bir deyişle, *madeni paraları kullanmaya mahkûm bir ülke olarak kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda, artan taşgışler yüzünden kalpazanlar dahi devletinkinden daha yüksek ayarlı paralar darb etmelerinden dolayı cezalandırılırken, ileri Batı ülkelerinde ekonomi, piyasa güçlerinin öncülüğünde ve madeni paralar haricinde olağanüstü bir parasal genişleme gösteriyordu*. Rusya bile 1768'de Sen Petersburg'da ve Moskova'da iki emis-

yon bankası kurmuş ve emisyon hacmi, özellikle 1787'deki Türk-Rus savaşı sırasında, büyük tutarlara erişmişti. XVIII. yüzyılın sonunda ise, kâğıt Rublelerin toplam hacmi 30 milyon Sterlin'e ulaşmıştır.³⁷ Bu rakam, Osmanlı İmparatorluğu'nun, I. Dünya Savaşı öncesinde yani yüzyıllık bir gecikme ile, madeni paralar ve banknotlar bir arada düşünüldüğü zaman sahip olduğu toplam para stokunun muhtemelen çok üzerinde bir değeri ifade etmektedir.

Gerçekten Osmanlı ülkelerinin değişen Batı karşısındaki nispi düzeyini ortaya koymada kullanabileceğimiz en anlamlı karşılaştırma unsuru, *ödeme araçlarının niteliği ve niceliğidir*. Bu yolla mesele, Osmanlı'da neden sürekli tağşişlerin yapıldığı, metal paraların hangi oranlarda değer kaybettiği şeklinde tartışılmaktan da çıkacaktır. Zira Batı dünyası artık ilke olarak asli değere sahip olmayan maddelerden imal edilmiş para kullanımını sistemin temeline oturtmuştur. Bu ülkelerde çek veya benzeri ödeme araçları peşin para yerine kullanıldığı gibi, devlet bankaları ve özel bankaların kâğıt paraları ile bankalar sistemindeki mevduat da sahip olunan ödeme araçlarının hacmini artırıyordu. Kısaca belirtmek gerekirse, her türlü ödeme aracını kapsayan bir bütün olarak tanımlayabileceğimiz para sistemi, *Osmanlı İmparatorluğunda neredeyse sadece madeni paralardan ibaret iken Batı memleketlerinde madeni paranın rolü adeta sembolik düzeyde* kalıyordu. Aşağıdaki grafik Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavüldeki banknot ile bankalardaki mevduat hacminin seyrini, Çarlık Rusyası ve İngiltere'deki banknot ve bankalardaki ticaret ve tasarruf mevduatı miktarlarıyla karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Grafik, bize Osmanlı ekonomisi ile diğer ülkeler arasındaki farkı açıkça göstermektedir. Ancak bu farklılık dahi gerçeğin yalnızca bir bölümünü yansıtmaktadır. Çünkü başta İngiltere olmak üzere ileri Avrupa ülkelerinde aşağıda görüleceği gibi metal para ve banknot dışındaki ödeme araç ve şekillerinde olağanüstü gelişmeler olmuştur. Buna karşılık mesela 1840'lara doğru henüz bir bankanın dahi mevcut olmadığı Küçük Asya'yı dolaşan Charles Texier, yolculuk sırasında ihtiyaçların karşılanması amacıyla ancak İzmir, Ankara, Kayseri, Halep gibi önemli şehirlerdeki sarraflara yönelik çeklerin temin edilebildiğini kaydederken,³⁸ XX. yüzyıl başında da bu durumda kayda değer bir değişme olmadığını görüyoruz. Gerçekten İmparatorlukta hâlâ "... halk arasında banknot ve kavimi nakdiye tedavülü taammüm etmemiş ve zaten her tarafta banka şubeleri pek mahdud olup bankalara tevdiata alışılmamış olduğundan bittabi çek usulü cari değildir. Binaenaleyh takashane ihdasına dahi hacet yoktur."³⁹ Oysa XIX. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'de 10 liralık ticari senetler dahi 50-60 ayrı kişi tarafından ciro edilebiliyordu.⁴⁰ Yine bu ülkede, Londra'da 1852-1857 yılları arasında beş bankanın mevduat toplamı 17,7 milyon liradan 40 milyon liraya yükselirken dolaşımdaki poliçelerin tutarı da 66 milyon liradan 200 milyon liraya erişmiş bulunuyordu.⁴¹ Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda poliçe kullanımı daha sınırlı olup, banka kurma meseleleri tartışma halindeyken, toplam madeni para tedavülü de birkaç milyondan ibaretti. İleri ülkelerde ödeme araçlarında I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu büyük artışın mesela A.B.D. ve İngiltere gibi ülkelere yüzyıllık dönemde fiyatların %44 civarında düşmüş olduğu⁴², yani para talebini arttırıcı bir faktör olarak fiyat yük-

selmelerinin söz konusu olmadığı bir ortamda gerçekleştiğini de unutmamak gerekir.

Bu aşamada geldiğimiz nokta çok önemlidir: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para ve gelir bunalımlarını bu ülkenin sadece kendi tarihsel geçmişini referans alarak incelemek iktisadi açıdan artık tek başına hiçbir anlam ifade etmemektedir. Zira geçmişte Osmanlı İmparatorluğu ile çağdaşı Avrupa ülkeleri arasında temel iktisadi ve parasal mekanizmalarda önemli bir mahiyet farkı mevcut değilken, Batı'da zaman içinde ortaya çıkan ilerlemeler, Osmanlı'yı sadece kendi geçmişine göre değil, aynı zamanda Avrupa karşısında da yeni bir bakış açısıyla değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Çünkü metal para kullanımının egemen olduğu geçmiş dönemlerde, yabancı paraların tedavülünü, kıymetli metallerin ülkelerarası hareketini ya da her ülkenin şu veya bu şekilde başvurduğu devalüasyonları, Osmanlı'da ya da Avrupa'da ele almak aynı derecede anlamlıydı. Buna karşılık, para sisteminin tümüyle değişime uğradığı XIX. yüzyılın dünyasında, sisteme adını vermenin ötesinde, iktisadi işlemlerdeki yeri âdeta sembolik düzeye inen değerli metalleri ve bu metaller etrafında gerçekleşen olayları Osmanlı İmparatorluğu'nu yegâne inceleme alanı olarak benimseyerek ele almak iktisadi açıdan yeterince anlamlı değildir. Gerçekten "... dünyada muamelesi en cesim olan İngiltere Bankası'nın vezne muamelatının %87,5'i çek ve evrak-ı itibariye ile mahsub ve takas suretiyle; %12,5'i banknotlar ile ve ancak ... gayet cüz'i miktarı nakden vuku bulmaktadır. Kezalik Amerika'da dahi bankalar muamelatının %90'ı çek ve takashane ilmühaberleriyle; %8,5'i banknotlarla ve %1,5'i nakden ifa olunmaktadır... Fransa Bankası'nın dahi muamelatı umumiyesinin %80'i nakl-i hesap ve takas suretiyle ve %18'i banknot ile ve ancak %2'si nakden cereyan etmektedir."⁴³ Buradaki nakit kavramının, metal paraları ifade ettiği anlaşılıyor.

Şimdi de aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet bankası konumundaki Osmanlı Banka-

sı'nın işlemlerine bir göz atalım. Aşağıdaki tablo, 1908-1914 yılları arasında bu Bankanın idare merkezinin nakit işlemlerini göstermektedir.

Kuşkusuz Banka, çek ve takas işlemleri de gerçekleştirmektedir. Bu konuda kesin verilere sahip olmamakla birlikte, bu tür işlemlerin Osmanlı ekonomisinde sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Zaten İngiltere, A.B.D. ve Fransa'da azami %2 dolaylarında olan metal paraya dayalı işlemler ve banknotun işgal ettiği sınırlı role karşılık Osmanlı'daki farklılık göz önüne alınca çek ve takas işlemlerinin sembolik niteliği kendinden ortaya çıkar. Yukarıdaki tablodaki oranlar, metal para kullanımı yönünden Osmanlı ekonomisindeki farklılığı açıkça göstermektedir. Kaldı ki bu tablo, Osmanlı İmparatorluğu'nda parasal genişlemenin önemli boyutlara ulaştığı, bankacılığın büyük bir yaygınlık kazandığı bir döneme ve bu açıdan ilk sırada yer alan İstanbul'a aittir. Başka bir deyişle bu tabloda ki veriler dahi gerçekte, Osmanlı ülkelerindeki olağan durumu temsil etmemektedir. Çünkü taşralarda Osmanlı Bankası banknotları halk nezdinde kabul görüp tedavül etmediği gibi zaten kovertibilite de sadece İstanbul dahilinde geçerlidir. Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Osmanlı'da banka işlemlerindeki oranlarda ortaya çıkan zıtlıklar, aslında bir bakıma toplam işlem hacminde -yukarıda para sisteminin farklılaşmasından bahsetmiştik- kendini gösteren olağanüstü artışın bu alana yansımalarından ibarettir. Gerçekten aynı yıllarda İngiltere ve Fransa Bankalarının bir senelik vezne muameleleri sırasıyla 20 ve 15 milyar liraya erişmektedir.⁴⁴

Bu veriler, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde genel kabul gören altın para sisteminin, uygulamada, gelişmiş Batı ekonomileri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda ne derecede farklı bir evrim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı'da sistem, esas itibariyle hâlâ metal sikkelerin tedavülüne dayalı iken,⁴⁵ yukarıdaki ülkeler, artan üretim ve işlem hacminin baskısı altında altın külçe sisteminin

Osmanlı Bankası'nda Nakit İşlemleri

Yıllar	1908 İşlem Hacmi		1911 İşlem Hacmi		1914 İşlem Hacmi	
	Osmanlı Lirası	%	Osmanlı Lirası	%	Osmanlı Lirası	%
Altın	32.584.000	60	66.425.800	72	33.752.660	63
Gümüş	9.057.000	17	2.604.400	3	5.349.300	10
Banknot	12.579.000	23	22.968.400	25	14.722.440	27
Toplam	54.220.000	100	91.998.600	100	53.824.400	100

Kaynak: Hasan Ferid, a.g.e., s.171.

imkân verdiği esneklikten sonuna kadar yararlanmışlar ve dönemin uluslararası parasal ve mali merkezi olma rolünü üstlenmiş bulunan İngiltere, Almanya, A.B.D. ve Fransa'da sistem, bu dönemde daha çok bir altın mübadele esasına dönüşmüştür.⁴⁶

Ödeme araçlarının bileşimi üzerinde bu kadar fazla durmamızın temel nedeni tamamen iktisadidir. Şöyle ki, aşırı bir varsayım yaparak, alışılmış bakış açısıyla ele alınan taşışlar ve dolayısıyla para değerindeki büyük düşüşler, fiyat artışları vb.nin hiç vuku bulmadığını düşünelim. Bu varsayım altında dahi gelişen dünyada işlem hacminin bu derecede artmış olmasına rağmen, bir ülkenin iktisadi hayatını hâlâ geçmişte olduğu gibi altın ve gümüş metal sikkelere bağlı olarak devam ettirmek zorunda kalmış olması, ekonominin likidite talebini karşılamak üzere bu ülkenin para üretimine ayırmak zorunda kalacağı kaynaklar itibariyle krize girmesi için zaten yeterli bir neden oluşur. Likidite talebine, hazinenin aynı kaynaklara yönelen gelir talebi de eklenince, çıkmazın boyutları daha iyi anlaşılır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda "... XIX. yüzyıl para tarihinin önemli bir bölümünü devlet maliyesinin tarihiyle birlikte ele almak kaçınılmaz olmaktadır."⁴⁷ Gerilemenin bu alandaki yansıması, kendi büyük para ve borçlanma krizleri bir yana, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişen dünya içinde *parasal anlamda nispi olarak küçülüp* metal para sisteminin sıkışmaları arasında sıkışıp kalmasıdır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun parasal düzenlemelerdeki temel zafafının, sadece XIX. yüzyılda para ve maliye tarihinin iç içe geçmiş olması değil, daha önceki yüzyıllardan beri devam eden iç içeliğin değişen iktisadi şartlar altında hâlâ sürüyor olmasıdır. Devlet, Batı'da para sisteminin işleminde düzenleyici bir fonksiyon üstlenerek sadece "oyunun kurallarını" yerine getirirken ve para yaratma mekanizmaları ekonominin önderliğinde oluşturulup işlerken - bütün bir bankalar sistemi, takas ve kabul evleri bunun bir göstergesidir - Osmanlı İmparatorluğu'nda parasal düzenlemeler, *Maliye'nin ihtiyaçları ve zorunlulukları doğrultusunda* gerçekleşiyordu. Dış ekonomik güçler ise pazar istikrarı açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda bir parasal modernizasyonu ve genişlemeyi kolaylaştırıcı harekete daima engel oldular.

Toprak ve Nüfus

Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz ve tepki ya da uyarlanma sürecinde ele alınması gereken bir başka alan da toprak ve nüfus alanıdır. İmparatorlukta tarım, ekonominin temelini oluşturduğu gibi aynı zamanda

timar rejimi dolayısıyla mali, idari ve askeri sistemin de esası idi. Bu alanda devletin karşılaştığı çözümler olgusu, zaman içinde yeni düzenleme ve değişimleri de beraberinde getirmiş, ancak *devletin geleneksel aslı rolü* hiçbir vakit ortadan kalkmamıştır. Gerçi timar rejiminin, timar erbabına bazı görevler verilerek Tanzimat'la birlikte kaldırıldığını biliyoruz.⁴⁸ Bununla birlikte bu işleyişin devlet içindeki rolü azalarak da olsa devam etmiştir. 1858 tarihli Arazi Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, aslında tarımda pazarla ilişkilerin genişlemesi, toprakta özel mülkiyetin yaygınlık kazanması, büyük göçler ya da aşiretlerin iskânı dolayısıyla toprakların dağıtılması, bu yapıda kesin bir tasfiyenin gerçekleşmiş olacağını akla getirebilir. Ne var ki 93 Savaşı'nda Anadolu cephesinde, sefere, topladıkları askerleriyle katılan yerel beylerin buralarda asırlardır yurtluk-ocaklık sahibi oluşları, fiilen bu kurumun bir şekilde devam ettiğine işaret eder.⁴⁹ Kaldı ki bu rejimin kesin tasfiyesi ancak Cumhuriyet döneminde, bu sınıfa yasayla belirli emlak ve araziler verilmek suretiyle gerçekleşmiştir.⁵⁰

Devlet, bu grupların işbirliğinden tedrici bir azalma ile de olsa sonuna kadar yararlandığı gibi *timar rejimi çerçevesinde elinde tuttuğu büyük tarımsal toprakları uzun dönemde bir dağıtım ve müdahale aracı olarak muhafaza edip kullanmayı başarması sayesinde* XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başındaki göç krizlerini de uzun dönemde kendi lehine çevirebilmiştir. Osmanlılar "... Avrupa'daki birçok emsalleri gibi, nüfusu en önemli zenginlik, güç ve kuvvet faktörü olarak görmüşler, hattâ bu noktayı onlardan çok daha önce keşfedip sistemleştirmişlerdir. Sultan IV. Murad'a göre, "reâyâ olmayınca hazine nereden toplanıp ulûfe verilir? Bu yüzden "reâyâyı soyup, dağıtmamak" lazımdır."⁵¹ Hal böyle olunca 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeni nüfusun gidişini engellemek ve gidenlerin tekrar ülkeye dönmesini teşvik ve temin etmek için devletin gösterdiği çabalar⁵² şaşırtıcı gelmemektedir.

Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel arazi rejiminin çözülmesiyle birlikte, Batı kapitalizminin de etkisiyle tarımda yaygın bir özel mülkiyete geçiş süreci yaşansaydı ve mirî arazinin bütün emareleri ortadan kalkmış olsaydı, büyük göç dalgaları karşısında devlet bu derecede önemli bir hareket serbestisine sahip olmayacaktı. Nüfusa oranla geniş ve henüz yerleşime açılmamış uygun arazilerin İmparatorluk'ta mevcut olduğunu ve gelen göçmenlerin sadece mirî araziye yerleştirilmediğini varsaysak dahi devletin, kendi tasarrufunda birtakım topraklara sahip bulunmasının

bir güç potansiyeli oluşturduğu kuşkusuzdur.⁵³ 1930'lu yıllarda dahi geleneksel toprak rejimi sınıflaması içindeki beş grup arazi arasında *mülk topraklar sadece %5'lik bir yere sahipken, toplamın %30'unun mirî arazi rejimine dahil olduğunu* ileri süren görüşler mevcuttur.⁵⁴ Daha önceki dönemlere ait veriler de bu tür saptamaları doğrular niteliktedir. Mesela 1912 yılında devlete ait çiftliklerle mirî arazinin kapladığı alanların büyüklüğü göz önüne alınırsa⁵⁵ özellikle bazı vilayetlerde, mirî arazi dışında anlamlı bir toprak mülkiyetinin mevcut olup olmadığı sorusu dahi akla gelebilir.

İşte toprak rejiminin bu özelliği ile İmparatorluğa yönelik göçler arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Gerçi toprak rejiminin tarihsel -idari niteliğine karşılık, göçlerin, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanan ve önceden görülemeyen bir olgu olduğu, birbirlerini tamamlamalarının tesadüften ibaret bulunduğu ileri sürülebilir. Ancak Osmanlı devleti, dışarıya göçe hiçbir vakit zemin hazırlamamışken -XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarındaki özellikle Amerika Kıtası'na yönelik göçler hariç tutulursa- maruz kaldığı tek taraflı göçü herhangi bir şekilde engellemeden olağanüstü bir idari düzenleme ile iskân faaliyetlerini yürütmüş, Rumeli'den Kırım ve Kafkasya'ya kadar bu geniş ve çok farklı coğrafi kuşaklardan gelen kitlelere âdeta kucak açmıştır. Dinsel ve beşeri kaygıların yanında, bu harekette tutarlı bir devlet mantığının bulunmadığını düşünmek mümkün değildir.

Şöyle ki, reaya, yerine getirdiği iktisadi faaliyetlerle yukarıda da değindiğimiz gibi devlet maliyesinin vergi toplamadaki temel dayanağıdır. Geri dönülmez bir şekilde toprak kaybetme sürecine girmiş bulunan İmparatorluk, *coğrafi küçülmeyi* belki bir anlamda göçlerin getirdiği nüfus artışıyla telafi etmiş olmaktadır. Gayet düzenli bir şekilde işleyen bir yerleştirme program ve politikası çerçevesinde gelen göçmenlere ev, iâşe, tarım arazisi, çift hayvanı, vb. sağlayan ve hatta mütevazı da olsa bir maaş ödeyen Devletin⁵⁶ halkın da fedakârlıkları yanında bütün bunları iç ve dış borçlarını ödemede acze düştüğü bir dönemde üstlendiği unutulmamalıdır. Kriz koşullarını daha da ağırlaştıran bu faaliyetlerin sonuçta, devlete uzun vadede mali ve iktisadi güç kazandırmasına ek olarak *bizatihi devletin dayandığı halk ya da toplum zeminini* dış ve iç siyaset, bir başka deyişle *iktidar açısından güçlendirdiği kuşkusuzdur*. Çarlık Rusyası'nın, gelen göçmenlerin, kendisine yakın sınır bölgelerine yerleştirilmemesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmış olması bu açıdan son derecede manidardır.

Zaten ilk göç dalgalarıyla gelen Kafkas göçmenlerinin, Balkanlarda Osmanlı devleti açısından istikrarsız olan bölgelerde yerleştirilmiş olması da hem Rusların, hem de Avrupa devletlerinin büyük tepki göstermelerine yol açmıştı.⁵⁷

Göçlerin ülke içinde devleti besleyen yeni toplumsal kategoriler oluşturmadaki rolü de asla gözardı edilmemelidir. Farklı coğrafi bölgelerden gelen, farklı yaşam tarzlarını ve kültürleri temsil eden bu büyük kitlelerin Anadolu'ya tereddütsüz kabulünde iki ortak payda din ve devlettir. Bu sayede ne halk ve ne de devlet nezdinde herhangi bir ayrımcılık söz konusu olmadığı gibi, *sistemi harekete geçirici unsurun devlete hizmet ve fonksiyonel anlamda yükseliş oluşu* da oyunun kurallarını herkese açık ve eşit hale getiriyordu. Bugün, Batı dünyasının Türkiye'deki etnik grupları değerlendirirken, olayın bu yönünü kavrayamadığı veya kavramak istemediği aşikârdır. Bu durumun bir İmparatorluk geleneğinin de gereği olduğunu unutmamak yerinde olur.

Ve nihayet göçler, Osmanlı Devleti'nin belirleyici konumda olmadığı bir ortamda, ülkedeki nüfus bileşiminin kendiliğinden müslüman-türk ahali lehine değişime uğramasına da yol açtı. Bu gelişme, Cumhuriyet dönemindeki mübadele olayı ile birlikte düşünüldüğü takdirde-ekonomik, kültürel vb. etkileri tartışılabilir-İmparatorluğun son dönemindeki askeri ve mülki kadrolar tarafından gerek milli devletin kurulmasında, gerekse bugüne kadar devam eden kesintisiz barış olgusunun temellerinin atılmasında en önemli role sahiptir.

Sonuç

Para, maliye ve toprak alanlarında İmparatorluğun maruz kaldığı krizler karşısında gösterilen tepkiler, alınan tedbirler ve ortaya konan çözüm çabaları, daima bu krizlerin hissedildiği ya da yansıdığı idari-siyasi çerçevede kendini gösterdi. Bu tepkiler bütünü içinde biz, esas itibarıyla devletin bekası için başvurabileceği ya da kısmen olayların akışı içinde kendini gösteren uygulamalar üzerinde durduk. Üstyapıdaki çağdaşlaşma faaliyetlerine ise konumuzun sınırları dışına çıkmamak için temas etmedik. Bu tutumumuzun nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda kriz kavramının daha çok, devletin artan giderlerinin karşılanmasında içine düşülen çıkmazdan kaynaklanıyor olmasıydı. Yenileşen ve ilerleyen üstyapı kurumlarına karşılık, *devlet-merkezli bir toplumsal örgütlenmede, ekonomi Batı'daki kapitalist toplumların aksine, devlet maliyesinin sadece tali bir aracı mertebesinde görülmüş ve*

sonuçta siyasal ve idari kurumlarla paralel bir ilerleme gösterememişti. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu maliyesi ve ekonomik alan birbirlerinden o derecede net bir şekilde ayrılmıştı ki "geride çalınacak bir şey kalmadığı için Anadolu'da *eşkiyanın bile açlıktan öldüğü*" bir bunalım aşamasında⁵⁸ dahi Maliye, yıllarca uzak cephelerde savaşan muazzam bir orduyu finanse edebilmiş ve Bahriye Vekili, I. Dünya Savaşı'na katılma nedenini *hazinenin boş oluşuyla açıklayabiliyordu*.⁵⁹ Bunun içindir ki Osmanlı'da kriz kavramı ve tepkiler, farklı bir nitelik arzeder. Daha geniş boyutlu bir kriz kavramına erişmek için ekonominin gerçek işleyişini, bütün sektörlerde ve iktisadi karar birimleri düzeyinde ve gelişen dünya ile karşılaştırmalar yapmak suretiyle incelemek gerekir. Aksi takdirde İmparatorluğun ne XX. yüzyıla kadar nasıl ayakta kaldığını, ne de olağanüstü siyasal ve idari organizasyonuna rağmen neden yıkıldığını kavrayabiliriz.

Dipnotlar

¹ Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, ss.13-25.

² Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yay., Ankara 1984, s.58; Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, İstanbul 1980.

³ Sabri Ülgener, Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1951, s. 2.

⁴ İbid., s.20.

⁵ Haydar Kazgan, Osmanlı Modeli Tüketim için Borçlanma, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 35/1-4, İstanbul 1974.

⁶ Elena Frangakis-Syrett, The Commerce of Smyrna (1700 - 1820), Athens 1992; Mehmet Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, Ankara 1975 içinde; Şevket Pamuk, a.g.e.; Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, Alan Yay., İstanbul 1986; İlber Ortaylı, İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983.

⁷ Morawitz, Les Finances de la Turquie, Paris 1902, s.4.

⁸ Engin Deniz Akarlı, "1876-1912 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası Prof.Dr.Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan, Özel Sayı 1, İstanbul 1982 içinde, s. 228-229.

⁹ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusanda Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar, Mücellidhane-i Ali Rıza, İstanbul, tarihsiz, s.46.

¹⁰ İbid., s.48.

¹¹ İbid., s.76.

¹² Engin Deniz Akarlı, a.g.e., Tablo 1. Bu tabloda kaydedilen açık tutarı 7.756.000 Osmanlı Altın Lirasıdır. Diğer yıllar için olağanüstü açık rakamları verildiği ya da bir soru işareti konulduğu halde 1327 yılında olağanüstü açık hanesi boş bırakılmıştır. Dolayısıyla borçlanma ile elde edilen gelirin olağan bütçe geliri içinde mi gösterildiğini yoksa olağanüstü açık verilerine hiç mi erişilemediğini bilmiyoruz.

¹³ M. Benoit Brunswik, La Banquoute Turque, Ernest Leroux, Editeur, Paris 1875, s. 18.

¹⁴ M.R. Milgrim, "The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire: 1878-1914", Okyar ve Nalbantoğlu (derleyenler), Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975 içinde, zikreden Şevket Pamuk, a.g.e., s.53-54.

¹⁵ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., 3. Cilt, İstanbul 1985, s.700.

¹⁶ İbid., s.682.

¹⁷ Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yay., İstanbul 1993. Bu eserin ayrıntılı bir eleştirisi için bkz. Ertuğrul Tokdemir, Economie Ottomane: Impôt ou dette?, Revue d'Histoire Maghrébine, Numéros 89-90, Mai 1998, ss. 173-182

¹⁸ Yavuz Cezar, Tanzimat'ta Mali Durum, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof.Dr.Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan, Özel Sayı 2, İstanbul 1982, s.308.

¹⁹ Mehmet Genç, "The Economy and Changes in Economic Thought in the 18th - 19th Centuries", University of Wisconsin Madison, "The Ottoman Classical System..." konferansına sunulan bidiri, 29-30 Haziran 1996. Aktaran Murat Çizakça, İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s.186.

²⁰ Murat Çizakça, a.g.e., s.185.

²¹ Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, Türkiye Bankalar Birliği Yay., İstanbul 1997, s.15.

²² İbid., s.158-159. Malikane sistemine ait ayrıntılı çalışmalar Mehmet Genç'e aittir: "Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Okyar ve Nalbantoğlu (derleyenler) a.g.e. içinde.

²³ Murat Çizakça, a.g.e., s. 141, 159.

²⁴ Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, s.89-90; Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, Cilt 2, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976, s.111'de 1789 yılında İngiltere'den borçlanmak üzere yapılan başvurular hakkında bilgi vardır.

²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, 3. Cilt, İstanbul 1994, s.1362.

²⁶ İsmail Baykal, "Selim III Devrinde İmdad-ı Sefer için Para Basılmak üzere Saraydan Verilen Altın ve Gümüş Avani Hakkında", Tarih Vesikaları, III/13, 1994, s.36.

²⁷ Mehmet Genç, "İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995. Aktaran Murat Çizakça, a.g.e., s.166.

²⁸ Haydar Kazgan, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1995, s.122.

²⁹ Murat Çizakça, a.g.e., s.185.

³⁰ Mehmet Genç, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, Düny ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Eylül 1991, Sayı 2.

³¹ Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, s.142.

³² Mehmet Genç'ten naklen Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., s.111; benzer bir açıklama Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, s.15'de yer almaktadır.

³³ M.Nusret, Tarihçe-i Erzurum, İstanbul 1328. s.33.

³⁴ Bu konuyu, incelediğimiz dönem açısından en doğrudan şekilde ele alan yazarların başında Haydar Kazgan, Şevket Pamuk ve Ali Akyıldız'ı, önemli bölümü bu makalede geçen çalışmalarıyla anabiliriz.

³⁵ Haydar Kazgan, Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali.

³⁶ Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, s.140.

³⁷ Jean Rivoire, Histoire de la Monnaie, Presses Universitaires de France, Paris 1989, s.47.

³⁸ Charles Texier, Küçük Asya, Coğrafyaya, Tarihe, Asarı Atıkaya ait Tarif, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.11.

³⁹ Hasan Ferid, Nakid ve İtibari Mali, 2. Cilt, Evrak-ı Nakdiye, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 57.

⁴⁰ Charles P.Kindleberger, Histoire Mondiale de la Sp_culation Financi_re de 1700 _ nos jours, Editions P.A.U., Paris 1994, s.85-86.

⁴¹ İbid., s.86.

⁴² Robert Triffin, Our International Monetary System: Yesterday, Today, and Tomorrow, Yale University, 1968, s.18.

⁴³ Hasan Ferid, a.g.e., 2. Cilt, Evrak-ı Nakdiye, s.3.

⁴⁴ İbid., s.3-4.

⁴⁵ Bu konuda çeşitli eserler arasında son dönemde yayımlanan Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, Celil Ender, Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'ndeki Numismatik ile ilgili Belgeler Kataloğu, Türk Numismatik Derneği Yay., İstanbul 1996'ya başvurulabilir.

⁴⁶ Macurice Niveau, Histoire des Faits Economiques Contemporains, Paris 1966, s.265-266.

⁴⁷ Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, s.223; ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda kağıt paranın bütçe açığını finanse etmek üzere kullanılması konusun-

da Ali Akyıldız, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, Eren Yay., İstanbul 1996'ya son derece ayrıntılı bir monografi olarak başvurulabilir.

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, Timar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1973, s. 331.

⁴⁹ Mehmet Arif, Başımıza Gelenler, yeniden basımı İrfan Yayınevi, İstanbul 1973.

⁵⁰ Düstur, 3. Tertip Cilt 6'da yer alan 1341 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 45. Maddesinin birinci fıkrası şöyledir: "Emlaki mazbuta, yurtluk ve ocaklık mukabili olarak mukaddema verilen maaş ashabına alakaları katedilmek üzere bervechiati muamele olunur. Şu kadar ki maaşatı mezkûre ashabının Türkiye hududu dahilinde mukim bulunmaları ve Türk olmaları meşruttur." Bu konuda çıkarılan son kanun ise 2808 sayılı "Mazbut emlak, yurtluk ve ocaklık aylığı mukabili verilecek emlak ve arazi hakkındaki 1943 sayılı kanuna ek kanun"dur ve 24 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁵¹ Naima Tarihi, III, s.110; zikreden Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, T.T.K. Yay., Ankara 1988, s.403.

⁵² Kemal Beydilli, a.g.e., s.403-405.

⁵³ Bedri Habıçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, nart Yay., İstanbul 1993, s.129'da bu hususa değinilmektedir: "Göçmenler öncelikle "hali" (boş) veya "miri" (devlete ait) arazilere yerleşiyorlardı. Ancak gerektiği takdirde hazineye veya saraya ait (hassa) arazilere ve hatta vakıflara ait alanlara dahi yerleştirilmeler olmuştur."

⁵⁴ Walker D.Hines ve diğerleri, Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi bir Tetkiki 1933-1934, Ziraat Kısmı, Ankara 1938, s.29.

⁵⁵ Taha Bey, Emlak-ı Devlet, Dersaadet 1328, s.231-319. Eserde s. 232'de "askeri çiftlikler" başlığı altında ikinci sırada yer alan ve Mercimek ve Adalı adıyla iki esas şubeden oluşan Adana Vilayeti dahilinde Çukurova'daki çiftlikler, toplam altmış parçadan meydana gelir ve 3.952.946 atık dönümdür, ifadeleri vardır.

⁵⁶ Bedri Habıçoğlu, a.g.e. Eser, bu değindiğimiz konuları belgelere dayalı bir şekilde ayrıntılarla ele alan kapsamlı bir çalışmadır.

⁵⁷ İbid, s.145 ve 82 not 1.

⁵⁸ Justin McCarty, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1995, s.110.

⁵⁹ Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, İstanbul 1932, s.127.

Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine

Yavuz Cezar*

Osmanlı Devleti' nin vergi sistemindeki gelişmeler üzerine kalem oynatmanın hâlâ cesurca görülebilecek bir girişim olduğunun farkındayım. Zira, bu konudaki araştırma ve incelemelerin henüz yeterli bir birikim sağlayamamış olduğu herkesin malumudur. Üstelik, Osmanlı gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış, çeşitli evreler geçirmiş ve bölgeler itibariyle çok değişik uygulamalara sahne olmuş bir yapının incelenmesinde, konumuz açısından bir sistematizasyona gitmek pek kolay değildir. Ama, doyurucu ve tüketici olmasa bile, konu hakkında konuşma ve tartışmanın yine de yararlı olacağını düşünmekteyim.

Tabii önce, sınırlı bir süre içinde anlamlı bir noktaya ulaşabilmek için konunun da mümkün olduğunca sınırlandırılması, ayrıntılara boğulmadan şematize edilmesi gerekiyor. Ben yazımın başlığını "*Osmanlı vergi sistemindeki darboğazlar ve sistemi yenileştirme yönünde ortaya çıkan ilk gelişmeler üzerine*" şeklinde saptamış bulunuyorum. Amacım, temelde Tanzimat öncesindeki vergi sistemine göz atmak, sistemdeki modernleşmeyi engelleyen unsurlara ve darboğazlara değinmek ve "yenilik" olarak nitelenebilecek ilk gelişmeleri ortaya koymaktır. Tanzimat' ı vergi sisteminin modernleşmesinde çok önemli bir kırılma noktası olarak gördüğümü peşinen belirtmek isterim. Dolayısıyla, Tanzimat kararlarından sonra artık, en azından fikren, gerçek modernleşme başlamış demektir. Osmanlı' nın bundan sonraki temel sorunu artık uygulamalara ilişkindir.

Konuya girerken bir sınırlama daha getirmek istiyorum: "Vergi sistemi" dendiğinde, bu yazıda kastedilen sistem 1) Nakdî kesimdir, 2) Egemen, yaygın uygulamalardır. Dolayısıyla, gerek coğrafya, gerek tipoloji,

gerekse süre bakımından marjinal sayılabilecek örnekler kapsam dışıdır. Nakdî kesim dendiğinde ise, temelde merkezi Hazine' ye giren vergilerin kastedildiği malumdur. Bu bakımdan, geniş tarımsal alanlardaki aynı vergi uygulamaları bizim "sistem" e dahil değildir. Ancak, resmî metinler ve kanunname öngörülleri değil de, 17 ve 18. yüzyılların sosyal ve ekonomik gerçekleri açısından tarım kesimine bakıldığında, bu kesimin de bizim "sistem" in kapsamının tamamen dışında kalmadığı söylenebilir. 3) Bizim yaklaşımımıza göre "vergi sistemi" ifadesi, vergilerin niteliklerinin yanısıra onların tahsil usullerini de kapsamaktadır.

Osmanlı maliyesi üzerine eğilmiş olan eski yazarlar vergi sistemini anlatabilmek için nedense vergi adlarını ve çeşitliliğini pek önemsemişler ve bunlara dair uzun listeler oluşturmuşlardır (*Tekâlif Kavâidi* yazarı Abdurrahman Vefik gibi). Hatta, bu gibi kitaplarda vergilerin gerçekten tuhaf bazı gruplandırmalarına da rastlanır ki bunları artık iktisat ve maliye bilimi ve teorileri açısından anlamlı bulmak, bilimsel kabul etmek mümkün değildir. Tabii bu demode bakış açılarının zaman zaman bazı yeni yayınlarda da ortaya çıkması ayrı bir konudur. Kanımızca, Osmanlı vergi sistemini şematize edebilmek için öyle bir sürü değişik vergi adı arasında bocalayıp, kaybolmaya pek gerek yoktur. Osmanlı geleneksel dönemine ait vergiler genelde üretim ve tüketim (mal veya hizmet tüketimi/ alış veya satış olayı) vergileri türüne girerler. Yani vergi ya üretim ya da satış aşamasında alınır. Doğrudan gelirin veya ücretin vergilendirilmesi yoktur. Gayri müslimlerden alınan cizye ise, bilindiği üzere ayrı bir kategori oluşturur ve "baş vergisi" niteliği taşır. Bilindiği üzere, kırsal kesimde karşımıza çıkan "*aded-i ağnam*" da bunun bir diğer versiyonudur. Ancak, bunların yanısıra Osmanlı vergilerinin değinilmesi gereken bir diğer önemli özelliği *spesifik vergiler*

* Prof. Dr., İ.Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi

olmasıdır. Bilindiği üzere, bu tür vergiler *advalorem* denen türün tersine değer üzerinden değil miktar üzerinden tahsil edilirler.

Çok daha ayrıntıya girmeden, yukarıda kısaca sıralanmış olan bu özellikler bile acaba Osmanlı vergi sistemi hakkında bazı ciddi yargılarda bulunmamıza olanak vermiyor mu? Kanımızca bu mümkündür ve bunlar bazı yargılara ulaşmak için önemli ipuçlarıdır: 1) Böyle bir vergi sisteminin adaletli olduğu ileri sürülemez (Burada vergi muafiyet ve istisnalarından kaynaklanan adaletsizlikleri tartışmaya açmıyorum. Sadece, yönetici zümrenin her türlü vergiden muaf olmasını anımsatmak şimdilik yeterli) 2) Böyle bir vergi sistemi ekonomiyi frenler ve durağan bir yapı içine hapseder 3) Böyle bir vergi sistemi fiyat hareketleri karşısında ayakta kalamaz, dejenere olur ve bundan vergi tahsil eden yani Hazine de zararlı çıkar.

Ancak, Osmanlı vergi sistemi hakkındaki resmi tamamlayabilmek için analize, vergi tahsil usullerini de katmak gerekiyor. Kanımızca, imparatorluğun malî ve ekonomik tarihinin incelenmesinde vergilerin rolü ve etkisi araştırılırken, öyle görünüyor ki, vergilerin bizatihi kendilerinden çok onlara ilişkin tahsil yöntemleri ön plana çıkmakta ve ağırlığını koymaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı maliyesine emek harcayan yeni araştırmacıların bir sürü vergi adı arasında oyalanmadan *iltizam* ve *emanete* konu olan *mukataa*lara eğilmesi boşuna değildir. Bilindiği üzere, keza *malikâne* ve *esham* uygulamalarının temelinde de yine *mukataa* vardır. *Mukataa* karşımıza çıkınca

Osmanlı vergi sisteminin bir diğer önemli özelliği de hemen kendini göstermektedir: 4) Osmanlı vergileri lokal uygulamalardır ve genellik ilkesinden yoksundur.

Mukataayı kısaca vergi kaynakları ya da paketleri olarak tanımlıyoruz. Bu paket bir veya birkaç vergiyi kapsayabiliyor ve coğrafi alan olarak da kapsamı değişebiliyor. Bazı *mukataa*lar değişik coğrafi veya idari bölgeleri aynı tür vergi veya farklı vergiler itibarıyla bir araya getiren bir paket olabiliyor. *Mukataayı*

merkezî hazineye gelir sağlayan malî birimler olarak da tanımlayabiliriz. Bir bakış açısına göre, *timarlar* da aslında birer malî muhtevadan ibarettir ve dolayısıyla *mukataanın* farklı bir kategorisi şeklinde sınıflandırılabilirler. Ancak, bunların askerî ve tarımsal özellikleri bir yana, gelirleri merkezî hazineye intikal etmez ve *icmal defterlerinde* nakden ifadelendirilmelerine rağmen vergiler burada aynı olarak işlem görür.

Timarlar gibi *mukataaların* oluşumları da eski tarihlere dayanır ve bir kere oluşturulduktan sonra zaman içinde gerek isim gerekse içerik olarak değişime uğramaları da pek yaygın bir durum değildir. Araştırmalarımız sırasında 19. yüzyılda adı geçen birçok *mukataanın* 15. yüzyılda da aynen var olduğunu kolayca saptamıştık (Arzu edenler örneğin T. Gökbilgin' in " XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar" başlıklı eserinden yararlanarak eski bir *mukataa* adı saptayıp başka kaynaklardan izini yüzyıllar itibarıyla sürebilir). İşte bu *mukataa* adlı birimler bir kere oluşturulduktan sonra merkezî Hazine açısından verginin kendisi artık ikinci plana atılmış demektir. Gerçekten, malî sistem ve uygulamalara merkezden bakınca, sanki vergiler artık önemli değilmiş gibi bir izlenim edinilmekte, buna mukabil *mukataalara* ilişkin işlemlerin, yazışmaların ve dolayısıyla "endişe" lerin öne çıktığı görülmektedir. Nitekim, Osmanlı maliyecilerinin uzun dönemler boyunca gelir yetersizliklerinden yakınmalarına rağmen "tekâlîfe zam" gibi bir endişeleri pek görülmemiş, ama "mukataat irâdının tezyidi" ya da "iltizam bedelâtının tezyidi" gibi ifadeler dillerinden düşme-

miştir. Tabii mukataaya dayanan bir sistemde bunun garipsenecek bir yanı yoktur.

Mukataaların varlığı ve dolayısıyla buna dayalı vergi tahsil usulleri Hazine açısından muhakkak ki önemli kolaylıklar sağlıyordu. Nitekim örneğin iltizam usulü hem malî bürokraside tasarruf sağlıyor, hem de belli düzeyde bir gelirin Hazine'ye girmesini teminat altına alıyordu. Geleneksel devlet yapılarında, verginin amacı, temelde, toplumun refahını gözetmekten ziyade yönetimin gücünü pekiştirmek olduğundan, vergi tahsil usullerinden kaynaklanan ve yükümlülerin sızlanmalarına yol açan hususlar da sistem ve usullerin değişmesine yol açamıyordu. Öte yandan mukataaların varlığı, bir bakıma belki de vergilerin spesifik olma özelliğinin bir uzantısı, bir tamamlayıcısıydı. Nitekim, örneğin bir baş vergisi olan ve spesifik vergi türüne girmeyen *cizye* için mukataa oluşturulması söz konusu değildi. Spesifik vergi türlerinin istikrarlı ve hatta durağan bir ekonomi öngördüğüne yukarıda değinmiştik. Bu bakımdan, Osmanlı ekonomisinde fiyat hareketleri başlayınca, vergilerin bu özelliklerinden dolayı ortaya çıkabilecek Hazine kayıplarını mukataa sistemi bir ölçüde frenlemiş ve masedebilmiştir denebilir. Ama bunun vergi yükümlüsünün aleyhine işleyen mekanizmalarla sağlandığı ve bu arada vergi toplama rantını yiyen aracı bir sınıfın yaratıldığı da malumdur. Fiyat hareketlerinin etkileri vergilerin aynı tahsilini öngören timar kesiminde de kendini göstermiş ve burada da gayri resmî iltizamlar başlayarak bir mukataalaştırma sercine girilmiştir. Yani, vergilerin spesifik niteliğinden kaynaklanan mahzurları aynı tahsilat usulleri bile önleyemez olmuş ve çare mukataalaşmada bulunmuştur.

Vergilerin spesifik nitelik taşıdığı bir malî sistemde, eğer mukataalar olmasaydı, Hazine'nin gelir düzeyinin artması/ azalması doğrudan vergiye tâbi olan mal ve hizmet üretiminin artmasına/ azalmasına bağlı olacaktı. Böyle bir sistemde mal ve hizmetlerdeki üretim düzeylerinin değişmediği ama değerlerinin değiştiği varsayıldığında, örneğin fiyatlarındaki yükselmeler Hazine'nin vergi hasılatına olumlu yönde yansımaya cakken, mal ve hizmet fiyatlarındaki düşmelerden Hazine olumsuz yönde etkilenecekti. Birinci hal, yani Hazine'nin fiyat artışlarından yararlanamaması durumu, vergi yükümlüsünün lehine işleyecek; ikinci halde ise hem Hazine hem de vergi yükümlüsü zarar görecek. Hele fiyat değişmelerinin artış yönünde, mal ve hizmet üretimin ise azalış yönünde olduğu bir ekonomide spesifik vergilerin sonuçları hem Hazine hem de yükümlü için katmerlenecekti. Dolayısıyla, böyle bir vergi sistemine sahip bir

malî yapıda 1) Ya başlangıç noktasındaki malî ve ekonomik istikrarın korunması 2) Ya sık sık vergi oranlarının güncelleştirilmesi 3) Ya da vergi oranlarını arka plana iten tahsil usullerinin yaygınlaştırılması gerekiyordu.

Pekiye Osmanlı ne yapmıştır? Osmanlı tarihine ilişkin veri ve belgeler incelendiğinde malî ve ekonomik istikrarın korunması için çaba gösterildiğini ama pek başarılı olunamadığını görüyoruz. Bu amaçla devletin narh uygulamalarına yöneldiği öncelikle hatırlanmalıdır. Eski dengeleri yeniden kurmayı hedefleyen bu uygulama aslında çeşitli mallara bir fiyat belirlemekten ibaret değildi. Osmanlı narh uygulamalarını temelde ve her şeyden önce parada yapmakta ve rayicilere müdahale etmekteydi. Ancak bu uygulamaların sonuçları hepimizin malumudur. Kısacası bu politikalar istikrar getiremedi, getiremezdi de. Yukarıda ikinci şıkta anılan vergi oranlarının güncelleştirilmesi ise Osmanlı maliyecilerinin pek itibar ettikleri bir politika olmadı. Sonuç olarak, belgeler bize Osmanlı malî politikalarının bu üç şıktan sonuncusu üzerinde yoğunlaştığını gösteriyor. Bu bakımdan, mukataaların (ve bu arada *maktu*aların, ki bunlarda vergi oranlarının artık pek önemsenmediği hemen adlarından belli olmaktadır) Osmanlı malî sistemi ve dolayısıyla politikalarının belkemiğini oluşturduğu savının artık bir abartma olmadığı gerçeği apaçık ortadadır.

Şimdi, yazımızın başlığının gerektirdiği esas noktaya gelebiliriz: Vergi sisteminin modernleşmesi. Bu konuda tezimiz şudur: Osmanlı vergi sisteminin modernleşebilmesi için öncelikle mukataa uygulamasının kalkması gerekiyordu. Bir başka ifadeyle, vergi sisteminin ıslahı için, mukataaların mevcut olduğu bir yapıda, doğrudan vergilere ilişkin karar ve değişikliklere gitmekle pek anlamlı sonuçlara ulaşılması mümkün değildi. O halde, mukataaların resmen ilgasının Tanzimat Fermanı ile sağlandığını bildiğimize göre, "Böylece Tanzimat'la birlikte Osmanlı vergi sisteminin moderleşmesini engelleyen en önemli unsur da ortadan kalktı" diyerek konuya bir nokta mı koymamız gerekiyor?

Hayır. Tezimizin içerdiği bir diğer önemli nokta da şudur: Mukataaların resmen ilgasından önce mukataaların klasik tanımını zorlayan bazı önemli değişiklikler başlamıştı. Bir başka ifadeyle, "*mukataa*" diye anılmalarına rağmen bazı mukataalar artık o eski mukataalar değildi, bunların içerik ve mahiyetleri önemli değişikliklere uğramıştı. Bunları biz, mukataa uygulamasına devam görüntüsü altında, klasik vergi sistemi-

nin modernleştirilmesinin önündeki engelleri zorlayan ilk önemli adımlar olarak görmekteyiz. Bunların Tanzimat öncesine rastlamasının Tanzimatçıların işini kolaylaştırdığı da muhakkaktır. Şimdi, tarihsel veriler ışığında bu gelişmelerin neler olduğunu bazı somut örneklerle izlemeye çalışalım.

Osmanlı tarihinde, uzun bocalama ve arayışlardan sonra vergilere ilişkin ilk ciddi yeniden düzenleme hareketleri 18. yüzyıl sonlarında Selim III döneminde başladı. Bilindiği üzere Selim'in esas amacı malikane ve esham uygulamalarına son vermek ve timar sistemini ıslah etmektir. Malikane ve esham uygulamaları mukataa sistemine dayandığı için Selim'in politikası önce bu mukataaların malikanelik vasfını sona erdirmektir. Belki bunun arkasından, Hazine'ye geri dönen bu mukataaların mukataa olma vasıfları da kaldırılarak yeni bir sistem yaratılması da düşünülmüyordu. Ama bu son noktayı kesin olarak bilemiyoruz. Çünkü planın birinci aşaması bile arzulanan noktaya ulaşmadı ve verilen tavizlerle malikane ve eshamın tasfiyesi projesi akim kaldı. Ancak, malikane ve esham ilişkisi yeni politikalar Hazine'ye yeni gelir arayışlarını da beraberinde getirmiş ve Selim dönemi bazı yeni vergilerin, güncelleştiren yeni oranlarla yürürlüğe konmasına da vesile olmuştu (pamuk, yapağı, tiftik, mazi, kökboya, istefidye ve zecriyye resimleri). İşte bu vergilerden biri olan pamuk vergisi (*resm-i penbe*) nin durumu, bu vergi mukataa şeklinde örgütlenmiş olduğundan, konumuz açısından fevkalade dikkat çekicidir. Bu örnekte mukataa olgusunun bir engel halinde Osmanlı maliyecilerinin önüne dikildiği somut olarak görülmektedir. Ancak onlar mukataayı lafzen ve şeklen koruyarak bu engeli aşmışlar ve böylece yeni bir mukataa tipinin yaratılmasına vesile olmuşlardır.

Pamuk resmine ilişkin örnek kısaca şudur: Maliyeciler pamuk üretim ve satışının iyi bir performans sergilediğini saptamışlar ve bu ekonomik faaliyetten Hazine' nin vergiler kanalıyla müstefit olmasını amaçlamışlardır. Ancak önlerine şu engeller çıkmıştı: 1) Pamuk vergisi bir mukataa olması nedeniyle lokal bir özellik arz etmekteydi, yani ülkeye şâmil veya daha doğrusu tüm pamuk üretilen ve satılan bölgeleri kapsar bir mukataa değildi. Adı "*İstanbul ve tevâbii penbe resmi mukataası*" idi. 2) "Penbe resmi nizamı" eskimişti, yani vergi oranları güncel değildi (vakiyyede 2 akçe *resm-i miri-i penbe*). 3) Pamuk mukataası zaman içinde malikane sistemine alınmış ve özel kişilere satılmış durumdaydı. Piyasasının olumlu koşulları ise, malikanecilerin pamuk resmini iltizama vermesini itiyat haline getirmişti.

Selim III döneminin maliyecileri, aldıkları cesur kararlar ile, bu karmaşık tablonun içinden çıktılar ve pamuk resminden Hazine' nin yararlanmasını sağladılar. Nasıl mı? Şöyle: Mukataaya Hazine el koydu ama malikanecilerin hakları korundu. Bunu pamuk ve pamuk ipliği resmine zam yaparak yani malikanecilerin hakkının dışında bir fazla yaratarak sağladılar (*resm-i penbe* 2 den 3 akçeye, *rişte-i penbe* 4 akçeden 6 akçeye çıkarıldı). Aynı anda mukataanın kapsamı genişletildi ve adı "*Memâlik-i mahrûse pamuk resmi mukataası*" na dönüştürüldü. Böylece Suriye, İskenderun ve Adana yöresi de vergi kapsamına alınmış oldu.

Bu örnekte üzerinde durulması gereken en önemli nokta bir mukataanın mevziilikten kurtarılacak ülkeye şâmil bir hale getirilmesidir. Bu yeni mukataa artık klasik mukataa tanımının dışındadır ve böyle bir mukataa hem mukataaların yönetimine hem de klasik vergi tahsil usullerine ilişkin eski alışkanlık ve uygulamaları eninde sonunda zorlayacak ve yeni bir mali bürokrasinin gelişmesine vesile olacaktır. Bu arada yukarıdaki örnek devletin mukataa sisteminden kurtulmamasının bir başka gerçeğini de gözler önüne sermektedir: Mukataaların bir kısmının malikane ya da esham olarak satılmış olması. Ve ilginçtir yine biliyoruz ki, bu uygulamaların her biri yine daha önceki yıllarda mukataa sistemine alternatif bulunamadığı için, aynı sistemin bir uzantısı olarak yürürlüğe konmuşlardır.

Mukataaların kapsamının sınırlı ve coğrafi alan olarak da lokal nitelikte olmaları muhakkak ki onların ihalelerinde ve satışlarında (malikane) bazı kolaylıklar sağlıyordu. Ama bir noktadan sonra bu kolaylık unsuru Hazine açısından bazı dezavantajları da beraberinde getirmişti. Pamuk örneğinde bu dezavantajlardan biri görüldü: Vergilendirilebilir bir ek potansiyelin mukataa dışında kalmış olması. Şimdi değineceğimiz ve daha önceki yıllara ait bir diğer örnek ise farklı bir noktayı yakalamamıza olanak veriyor. Örnek şudur: 1775 yılında *İstanbul Tütün Gümrüğü mukataası* eshama bağlanır. Bu mukataa daha önceki yıllarda malikane olarak satılmışken, mukataanın iyi gelir getirdiğinin görülmesi üzerine malikane devletçe geri satın alınmış ve arkadan bu yeni uygulamaya konu olmuştur. İstanbul Tütün Gümrüğü eshamının rağbet gördüğünü ve ilk sehimlerin hızla satıldığını biliyoruz. İşte bunun ardından şimdi bizi daha yakından ilgilendirebilecek şu operasyon yapılmıştır: Ülkede mevcut diğer tütün gümrük mukataaları İstanbul mukataasına ilhak olunmuş ve mukataanın yed-i vahid-den zabt u idaresi dönemi başlamıştır. Mukataanın ye-

ni adı artık resmen şöyledir: "*Mukataa-i gümrük-i duhan-ı İstanbul ve Edirne ve Selanik ve Yenişehir ve nefis-i Burusa ve iskele-i Tekfurdağı ve Mudanya ve Gelibolu ve iskele-i Silivri ve İnöz ve Kavala ve Golos ve İzmir ve Sakız ve tevâbihâ*". Bu operasyonun nedeni gümrük hasılatını yükselterek ek sehimler yaratmak ve İstanbul mukataasının adının prestijinden yararlanmaktı. Aslında bu ilhakların uygulanan malî usulleri hemen pek etkilemediği ve eski küçük ünitelerin varlıklarını yine de devam ettirdiği doğrudur. Ancak buna rağmen, bu operasyonun zaman içinde onu uygulayanın amaçlarını da aşan sonuçlar getirecek kadar önem taşıdığı da ayrı bir gerçektir: Gerçekten bu olay (yed-i vahidden zabt ve idare), vergilerin genelleşmesi ve merkezden yönetimine ilişkin sürecin başlamasına yardımcı olacak kıvılcımları bünyesinde taşıyordu.

1804 yılında kurulan yeni Tersane Hazinesi' ne tahsis edilen ipek resmi de konumuza bir diğer örnek oluşturur. Yeni bir düzene kavuşturulmadan önce bir vakfa ait olup oldukça sınırlı bir karakter arzeden ve adı "*Resm-i mizan-ı harir mukataası*" olan mukataa, yapılan bir operasyonla vakıftan ayrılmış, zam yapılmış ve "*Memâlik-i mahrûse harir mukataatı*" adını alarak Rumeli ve Anadolu' daki tüm harir mukataalarının yönetimi tek elde toplanmıştır. İşin başına "*harir emini*" sıfatıyla Memiş Efendi getirilmiştir. Bu görevin daha sonra "nezaret" e dönüştüğünü ve meşhur Ömer Lütfi Efendi' nin Harir Nazırı sıfatıyla yeni bir malî teşkilatlamayı da planladığını biliyoruz (Ayrıntılar için bkz.: Y.Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul 1986).

Okuru ayrıntılar ve başka örnekler içinde boğmak istemiyorum. Sanırım artık anlatmak istediğim nokta daha aydınlık hale gelmiştir: Mukataaların resmen ilgasından önce, bunların mahiyet ve içeriklerinin değişime uğratılma süreci zaten başlamıştı. Ama bu değişimlere rağmen "mukataa" sözcüğünden kolayına vazgeçilemiyor ve bu sözcük de yaşadığı için eski usuller de kolayına rafa kaldırılamıyordu. Kısacası, Tanzimat öncesi yıllar bir geçiş döneminin melezliğini yansıtıyordu. Aynı durumun timarlar için de vâki olduğunu biliyoruz. Orada da eski sistem yok olmaya yüz tutmasına rağmen, "*timar*" sözcüğü bir türlü dışlanamamış ve mukataalaşmalarına rağmen bu malî birimler uzun süre yine "*timar*" şeklinde anılmaya ve işlem görmeye devam etmiştir.

Konumuz mukataa kavramı etrafında yoğunlaştığına göre Mahmud II döneminde ortaya çıkan *Mukataat Hazinesi*' nden söz etmeden geçmek olmaz. Bu

hazine, işlev ve mahiyeti biraz muğlak bir biçimde ilk olarak 1825 yılında ortaya çıkmış ve 1827 yılında da bununla ilgili bir Mukataat Nezâreti ihdas olunmuştur. 1829 yılında hazinenin ve dolayısıyla nâzırın görevi bir nizamnâme ile düzene kavuşturulmuş ve netleştirilmiştir. Bunlar incelendiğinde, bâriz biçimde ortaya çıkan sonuç şudur: Devlet mukataaları artık tüm malî sistem içinde özel ve ayrı bir sorun olarak görmekte ve bunların yönetimi ve belki de giderek tasfiyesi için yeni yollar aramaktadır. Bu amaçla yapılan ilk iş mukataaların yönetimin birleştirilerek tek elde toplanması olmuştur. Böyle bir merkezileştirme vergilerin tahsil usullerini de etkilemiş ve merkezî malî bürokrasinin (devletin) daha etkin olduğu uygulamaların devreye sokulmasını sağlamıştır. Mukataat Hazinesi' nin 1834 yılında *Mansure Hazinesi*' ne dönüştüğünü biliyoruz. *Mukataat Hazinesi* ve Defterdarlığı 1839 yılında bir kez daha ortaya çıkmış fakat altı ay sonra lağvedilmiştir. Bu lağvedilme tarihi ile iltizam usulünün sona erdiriliş tarihi aynıdır: 20 Ocak 1840. Bu tarih aynı zamanda malî yazışmalarda "*mukataa/ mukataat*" sözcüğünün kullanımına da yasak getirilen tarihtir.

Tanzimat'ın Osmanlı'nın malî usulleri ve vergileme prensipleri bakımından yepyeni bir dönemin başı olduğu hepimizin malumudur. Bu yeni dönemde mukataaya ve onun uzantısı olan tahsil usullerine yer yoktu. Ne var ki, yine hepimiz biliyoruz ki Tanzimat bir anda tüm ülkede yürürlüğe konamadı ve eski usul ve kurumlar "müstesna mahaller" de yaşamaya devam etti. Ancak usul-i cedide'nin geçerli olduğu Tanzimat'a dahil mahallerde eğer birtakım yenilikler yürürlüğe konabilmiş ise, Gülhane Parkı'nda bir fermanın okunmasıyla hemen bu noktaya gelinmediği de bilinmelidir.

Emperyalizm, Doğu Sorunu ve Osmanlı Demiryolları

*Ey ilerlemeden yana olanlar, ilerlemeye inananlar
Elimizde tanık olarak lokomotifin, buharın, demirin gücü var
Öyleyse ileri ilerlemeciliği savunanlar**

A.Pommier

*Tanrı huzur ve bolluk versin
Metal yolu ilk akleden insana
Günlerini beş kere yirmiye çıkarsın
Sonra da Cennet'in kapılarından kızakla geçirsin***

Murat Özyüksel***

Giriş

Herhalde pek az sayıdaki buluş, insanoğlunun kaderini demiryolları kadar etkilemiş olmalıdır. Gerçekten de demiryolları, toplumların ekonomik, politik, sosyal ve düşünsel yapılarını köklü değişimlere uğratmıştır. 19. yüzyılın iktisadi tarihi büyük ölçüde İngiliz endüstri devrimi, siyaset ve ideolojisi ise, Fransız devrimi tarafından belirlenmiştir. Bu sürecin önemli dinamiklerinden biri, demiryolları sayesinde ulaşım olanaklarında görülen muazzam gelişmedir. Demiryolları bir yandan kırsal alanları meta üretimi sürecine sokarken, diğer yandan endüstrinin gereksindiği işgücü, hammadde ve pazar sorunlarının çözümüne de büyük katkı sağlıyordu. Buharlı makinelerle üretilen sanayi ürünleri, yine buhar gücüyle çalışan lokomotiflerle uzak pazarlara süratle gönderilebiliyor, hammaddeler de endüstri merkezlerine ulaştırılıyordu. Demiryolları ayrıca emeğin kırsal alanlardan kentlere akışını ve dolayısıyla işgücü sorununun çözümünü kolaylaştırıyordu. Demiryolunun işlevi bir sanayi ülkesinin kırsal bölgelerini olduğu kadar, az gelişmiş ülkeleri kendi pazarına bağlaması açısından da önemlidir. Bir başka ifadeyle, demiryolu kapitalist

dünya ekonomisinin oluşumunda belirleyici rol oynayan faktörlerin başında yer almıştı.

Doğal olarak demiryolu yapımı her yerde aynı hız ve ölçüde gerçekleşmemişti. Kendi ekonomilerinin iç dinamiğiyle demiryolu yapımına başlayan sanayileşme sürecindeki ülkelerde gelişmeler son derece hızlı olmuş, demiryolu sanayileşmeye yeni bir ivme kazandırdıkça, sanayinin gereksinimleri de yeni hatların döşenmesini beraberinde getirmişti. Demiryolu öncelikle İngiltere kömür madenlerinin çocuğuydu. Ancak demiryollarına olan talep de; demir, çelik, kömür gibi madenlerin yanı sıra, makinalara işgücüne ve sermaye yatırımlarına sonsuz bir iştah yaratmıştı. Demiryollarının ilk yirmi yılında, İngiltere'de demir ve kömür üretimi üç misline çıkmıştı.¹ Çelik rayların demirden daha dayanıklı olduğu anlaşıncaya da, demiryolu, modern çelik sanayiinin kurulmasına neden olmuştu. Ucuz ve kaliteli çelik üretimi ise, gemi, inşaat ve kimya sanayii gibi yeni endüstri dallarının gelişimini beraberinde getirmişti.

Sanayileşme sürecindekilerinin yanı sıra, ekonomik gelişme düzeyleri henüz demiryolu yapımını gerektirmeyen ülkeler de, bu gelişmelerin dışında kalamamışlardı. Ancak demiryolları bu ülkelerde bambaşka sonuçlara yol açabiliyordu. Örneğin Hindistan'da

* "İnsanoğlunun hiç bir yeniliği, hayal gücünü, demiryolu kadar alevlendirmemiştir", diyor Eric Hobsbawm ve ekliyor: "demiryolunun, endüstrileşmenin 19. yüzyıl ştiirinin imgelemine işleyebilmiş tek ürünü olması da buna tanıklık eder." Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı: 1789-1848*, Çev. Jülide Ergüder - Alaaddin Şenel, Ankara, 1989, s.85. Pommier, yukarıdaki dize-leri sanki ünlü tarihçiyi haklı çıkarmak için kaleme almıştı. Dizeler için bkz. a.g.e., s.307.

** Dönemin bir diğer şairi, duygularını bu dizelerle ifade etmişti. Bkz. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt 2, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Osman Aydoğuş, Ankara, 1985, s.126.

*** Prof. Dr., İ.Ü. İktisat Fakültesi

demiryolları, emperyalizmin bir aracı olarak bizzat sömürgeciler tarafından yapılmıştı. Bu ülkede işletmeye açılan demiryolları, Hindistan pazarını en ücra köşelerine kadar İngiliz sermayesine açmıştı. İşin ilginç tarafı, demiryolunun yerli sanayiinin gelişimini desteklediğini gören İngiltere'nin, bu gelişmeyi, farklı tarifeler uygulamak gibi çeşitli ekonomik mekanizmalarla önlemesi olmuştur. Limanlar ile üretim merkezleri arasında taşınan mallardan düşük ücretler alınırken, Hindistan'ın merkezlerini birbirine bağlayan hatlara yüksek tarifeler uygulanmıştı. O kadar ki, zengin kömür yataklarına sahip Raniganj'dan komşu eyaletlere kömür götürmek, İngiltere'den kömür ithal etmekten daha pahalıya mal oluyordu.² Sonuç olarak Hindistan'ın doğal kaynakları kapitalist dünya ekonomisine bağlanırken, bu ülkenin kendi gereksinimleri doğrultusunda üretim yapması engellenmişti.

19. yüzyılda sermaye birikimi hız kazanmış, ülke dışına ihracat, sermaye yatırımları şekline bürünmüştü. Önceleri dış borç olarak ihraç edilen sermaye, daha sonra ülke dışındaki madenlere, sulama sistemlerine ve giderek demiryollarına kaydı. Bunun tek örneği elbetteki Hindistan değildi. Ülke dışındaki demiryolu yatırımlarının karlı olmalarının yanı sıra, siyasi iktidarlarca da desteklenmek gibi önemli bir ayrıcalıkları vardı. Zira az gelişmiş bir ülkeye en garantili ekonomik sızma olanaklarıyla beraber, hatların geçtiği bölgenin nüfuz alanı haline gelmesini de sağlıyordu. Kısaca, demiryolu yapımı, ekonomik ve politik yayılma araçlarının başında gelmekteydi. Emperyalist devletlerin başlıca rekabet alanlarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun da, demiryolu imtiyazı peşinde koşan yabancı şirketlerin kıyasıya mücadele edecekleri bir yatırım alanına dönüşmesi beklenen bir gelişmeydi. Gerçekten de, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı, emperyalist devletler için nüfuz elde etmenin en etkili yolu haline gelmişti.

a. İngiliz Nüfuzu: İzmir - Aydın Demiryolu ve Diğerleri

Ekonomik yapısı demiryollarını gerektirecek bir gelişme düzeyine ulaşmamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1830'lar gibi erken bir dönemde, dev bir demiryolu projesinin ortaya atılmış olması ilginç bir gelişme olmalıdır. Chesney adlı bir İngiliz subayına ait olan sözkonusu proje, İngilizlerin Hindistan'a Basra Körfezi üzerinden ulaşma çabalarından biriydi³. Nitekim 1856 yılında İngilizler, aynı amaçla, İskenderiye - Kahire demiryolunu ulaşım açtılar⁴. Bu demiryolunun imtiyazı İngilizlere, Mısır valisi Abbas Paşa tara-

fından verilmişti. Daha sonra İngiltere'nin diplomatik baskıları sonucu Babiali, hattın yapımına göz yummak zorunda kalmıştı⁵.

İmparatorluğun Anadolu ve Rumeli topraklarında ulaşım açılan ilk demiryolları yine İngilizlerce, bu kez verimli bölgelerin tarımsal potansiyelini değerlendirme amacına yönelik olarak inşa edilmişlerdi. Daha sonra yapılacak olan Alman ve Fransız hatları da, hem stratejik hem de ticari amaçlara hizmet edeceklerdi. Ancak bu anlatılanlardan, Osmanlı demiryollarının sadece Avrupa ülkelerinin baskı veya telkinleriyle inşa edildiği sonucu çıkarılmamalıdır. Osmanlılar da büyük bir hızla gelişen bu yeni ulaştırma sistemini yol sorununu çözecek çare olarak görüyorlardı. Mustafa Reşit Paşa'dan başlayarak Avrupa'yla siyasi bütünleşmenin gereğine inanan Tanzimat bürokratları, özellikle de Ali ve Fuat Paşalar, padişaha sundukları layihalarda demiryollarının Osmanlı ülkesi için önemini vurguluyorlardı⁶. Osmanlı yöneticilerinin demiryollarına duydukları ilgi daha çok yönetsel/stratejik kaygılara dayanıyor; ülkede giderek artmakta olan iç ve dış karışıklıkların, demiryolunun sağlayacağı süratli asker sevkıyatı ile önlenebileceği düşünülüyordu. İkinci olarak ise demiryollarının mali bunalımın hafiflemesine yardımcı olacağı, ulaşım sorununun çözüldüğü bölgelerde üretimle birlikte, aşar vergilerinin de artacağı umut ediliyordu. Nitekim 1889-1891 yılları arasında tarımsal üretim Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde %63 artmışken, demiryollarının geçtiği bölgelerde bu artış %114'ü bulmuştur.⁷ O halde Osmanlı demiryollarının, iç ve dış dinamiklerin bir bileşkesi olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yatırımlarını finanse edecek sermaye birikimi olmadığı gibi, deneyimli teknik kadrolar da bulunmamaktaydı. Bu durumun doğal sonucu, Hicaz Demiryolu ve Haydarpaşa - İzmit hattı dışında, Osmanlı demiryollarının tamamının yabancı şirketler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Üstelik, Osmanlı devletinin bu alanda yatırım yapacak yabancı sermayeye birtakım garantiler vermesi de gerekmişti. Zira planlanan hatların ticari potansiyellerinin, en azından kısa dönem için yetersizliği, yabancı sermayenin bu alana ilgi duymasına engel oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk imtiyazı İngilizler 1856 yılında, İzmir- Aydın Demiryolu için elde etmişlerdi. İngiliz sermayesini bu hattın döşenmesine teşvik eden neden, bölgenin hammadde kaynağı ve mamul madde sürüm alanı olarak değerlendirilmek istenen potansiyeliydi. İzmir İmparatorluğun en önemli limanlarından biriydi. Son derece verimli bir hinter-

landın tek çıkış noktası olup dış ticarete oldukça elverişli bir konuma sahipti.

Daha demiryolu yapımına başlanmadan evvel İzmir'de fiilen ithalat ve ihracat işleriyle uğraşan 1061 İngiliz tüccar bulunmaktaydı⁸. Bunun nedeni, kentin İngiliz tüccarlar için giderek daha çekici bir ticaret merkezi haline gelmiş olmasıydı. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret konusundaki son kalelerini 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile yıkmıştı. İhracat yasakları, yed-i vahit (tekeli) usulü ve iç gümrükler kaldırılmış⁹, böylece Osmanlı pazarlarına girmek ve oradan hammadde ithal edebilmek için hukuki bir engel kalmamıştı. Ancak İngiliz tüccarların önünde hala çözüm bekleyen dev bir sorun vardı: ulaşım. Ulaşımın develerle gerçekleştiriliyor olması, maliyetleri arttırdığı gibi bir dizi başka olumsuzluklar da içermektedir.¹⁰ O günün koşullarında bu problem ancak demiryolu yapımıyla çözülebilirdi. Kentteki İngiliz tüccarlardan Robert Wilkin ile dört arkadaşı, benzeri düşüncelerle, İzmir ile Aydın arasında yapılacak bir demiryolu imtiyazı için Babıâli'ye başvurdular. İngiliz Büyükelçiliği'nin desteğiyle başvuruları kabul edildi. Kendileri böylesine büyük bir yatırımın altından kalkamayacakları için, bu imtiyazı İngiltere'de bir gruba sattılar. Böylelikle 1857 yılında «İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu Şirketi» kurulmuş oldu¹¹.

Yapılan İzmir-Aydın demiryolu sözleşmesine göre Osmanlı Hükümeti, şirkete yatırdıkları 30.6 milyon frank sermaye için yılda %6 kar garantisi sağlamak zorundaydı¹². Ayrıca şirket hükümete ait topraklardan, maden ve ormanlardan ücretsiz olarak yararlanma hakkına sahipti. Buna karşılık demiryolunun ilk 70 kilometrelik bölümü dört yıl içinde tamamlanmış olacaktı.¹³ Osmanlı yönetimi bu güzergâhta bir başka şirkete demiryolu yapma izni vermeyecekti.¹⁴

Şirket, demiryolunun ilk 70 kilometrelik bölümünü yükümlü olduğu sürede gerçekleştiremeyince, hükümet süreyi üç yıl daha uzattı. Oysa sözleşme hükümete bu gibi durumlarda güvence parası olarak tutulan 39.600 sterline el koymak ve şirketin yönetimini devralmak hakkını tanımıştı¹⁵. Osmanlı Hükümeti'nin bu haklarını kullanmadığı gibi, şirkete yeni ayrıcalıklar tanımasının sebebi, Osmanlı yöneticilerinin ülkede demiryolu yapımına verdikleri önemin giderek artmasında aranmalıdır. Osmanlı yöneticilerinin ülke gene-

linde demiryolu yapımını desteklemelerinin iki temel nedeni, İzmir-Aydın bölgesi için de geçerliydi. Bunlardan birincisi giderek artmakta olan iç karışıklıkların, demiryolunun sağlayacağı süratli asker sevkıyatı ile önlenebileceği düşüncesi; ikincisi ise ülkenin içinde bulunduğu mali bunalımın hafiflemesine yardımcı olacağı umuduuydu. Batı Anadolu bölgesi de, çıkan karışıklıklardan nasibini almıştı. Rum, Yahudi ve Ermeni toplulukları arasındaki anlaşmazlıklar bir yana, kırsal kesimde örgütlenmiş Zeybek, Yörük ve Çerkez çetelerine karşı bölgeye hızla asker sevk etmek gerekli oluyordu. Aynı neden Adalar'dan gelip kıyı köylerini yağmalayan Rum çetelerinin durdurulması için de geçerliydi¹⁶. Bu karışıklıklar bölgedeki ekonomik yaşamı da olumsuz yönde etkiliyordu.

Osmanlı yöneticileri ulaşım sorununu çözümleyerek üretimi artırabileceklerini, böylece aşar gelirinin yükseleceğini umuyorlardı. Ayrıca demiryolu sayesinde ticaretin gelişmesi, tarımsal vergilerin yanı sıra gümrük vergilerinde de artış sağlayacaktı. İzmir-Aydın demiryolunun yapımı on yıl sürmüş, hatlar 1866 yılında ulaşım açılmıştı.

Beklendiği gibi, İzmir-Aydın demiryolunun geçtiği bölgelerden toplanan tarımsal vergiler, 1856 ile 1909 yılları arasında 13 misli artmıştı. Aynı şekilde İzmir gümrüklerinin geliri 1873-77 arasında yılda ortalama 230 bin sterline ulaşmıştı¹⁷. 130 kilometre uzunluğundaki İzmir-Aydın hattı, daha sonra 1879 tarihli ek bir sözleşme ile Dinar'a kadar uzatıldı. Hattın uzunluğu muhtelif kollarıyla birlikte 515 kilometreyi bulmuştu¹⁸.

Bu arada İngilizler İzmir'den Kasaba'ya uzanan ikinci bir demiryolu yapımına giriştiler. 1863 yılında Price adlı bir İngiliz girişimcinin Osmanlı Hükümeti'nden yine %6 kâr garantisiyle söz konusu demiryolunun imtiyazını elde etmesi üzerine, "İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi" kuruldu. Çalışmalarına 1864 yılında başlayan şirket üç yıl içinde 92 kilometrelik İzmir-Kasaba hattını tamamladı¹⁹. Demiryolu 1875 yılında Alaşehir'e kadar uzatılmıştı. İzmir-Kasaba Şirketi'ne 1888'de, bu kez garanti karşılığı olmaksızın Manisa ve Soma arasındaki 92 kilometrelik yapım ve işletme imtiyazı verilmiş; Manisa-Soma hattı 1890 yılında işletmeye açılmıştı²⁰.

Gerek İzmir-Aydın, gerek İzmir-Kasaba demiryolları, Batı Anadolu Bölgesi'nde İngiliz nüfuzunun

hızla yayılmasına yol açtı. Demiryolları yapımını bölgedeki İngiliz ticaretindeki artış ve İngilizlerin madencilik, belediye hizmetleri gibi diğer sektörlerdeki yatırımları izledi. Hatta demiryollarının ulaşımına açılmasının ardından, İngiliz sermayesi İngiliz sanayiine hammadde ihraç edecek kapitalist çiftlikler oluşturmayı denedi²¹.

İngilizler benzeri amaçlarla, İmparatorluğun Avrupa topraklarında da demiryolları inşa ettiler. Osmanlı Hükümeti Köstence-Çernavoda demiryolunun imtiyazını 99 yıllığına İngilizlere verirken, bu kez herhangi bir garanti ödemesi yükümlülüğü altına girmiyordu. Adı geçen 65 kilometre uzunluğundaki hat, 99 yıl sonra karşılıksız olarak Osmanlı Hükümeti'ne devredilecekti. Bu durumu bir nevi yap-işlet-devret modeli olarak niteleyebiliriz. Köstence - Boğazköy/Çernavoda hattı 4 Ekim 1860 tarihinde işletmeye açıldı.²² 220 kilometrelik Varna-Ruşçuk hattının imtiyazı ise, 1861 yılında yine 99 yıl için verilmişti. Bunlardan Rumeli'de yapılan ilk demiryolu olan Köstence-Çernavoda hattı, Rusya ile yapılan savaştan sonra Romanya sınırları dahilinde kalmıştır. Varna-Ruşçuk demiryolu ise 1866 yılında ulaşımına açılmış olup, Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan'a devredilmiştir.²³

b. Başarısız Bir Deneyim: Devlet Demiryolları

Buraya kadar incelediğimiz Osmanlı demiryolları sınırlı bir bölgenin ticari potansiyelini harekete geçirmeye yönelik kısa mesafeli hatlardı. Oysa Tanzimat'tan beri Osmanlı yöneticileri Avrupa ile siyasi bütünleşmeye yönelik çabalarını sürdürüyorlardı. Başkent İstanbul'un Avrupa'ya bağlanması yönetsel/stratejik ve mali amaçların yanı sıra, bu bağlamda da ayrı bir önem taşımaktaydı. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı sonrası Avrupa'dan esen olumlu hava, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolunun özlemini artırmaktaydı.

Bir ara İmparatorluğu Avrupa'ya bağlaması amaçlanan demiryollarının devlet tarafından yapılması düşünüldüyse de, bu düşünceden daha önce belirttiğimiz nedenlerle (mali güçlükler, bilgi ve teknik eleman eksikliği) vazgeçilmiş, Avrupa sermaye çevrelerine çağrıda bulunulmuştu. Çeşitli girişimlerden sonra 1869 yılında Avusturyalı banker Baron Hirsch ile imtiyaz sözleşmesi imzalanmıştı. Anlaşma sonucu, Hirsch'e 2000 kilometrelik demiryolu imtiyazı, kilometre başına 22.000 franklık teminatla birlikte verilmekteydi²⁴.

Daha sonraki aşamalarda Hirsch'in böylesine bir projeyi gerçekleştirecek ekonomik güce sahip olmadığı,

maceraperest bir ruhla işe atıldığı anlaşılabilecekti. Nitekim gerekli sermayeyi bulabilmek için Hirsch, ikramiyeli tahviller ihraç ederek, küçük sermayedarların ilgisini çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla 400 frank itibari kıymette, senede 12 frank faiz getirecek 1.980.000 adet tahvil çıkarmıştır. Tahvil sahipleri yapılacak çekilişler sonucunda 600.000 frank gibi muazzam ikramiyeler kazanabilecekti²⁵.

Tahmin edileceği gibi işler umulduğu gibi gitmedi. Örneğin Fransız ve İngiliz hükümetleri söz konusu tahvillerin Paris ve Londra piyasalarına girmesine izin vermedi. Sorunların çözümü için, Baron Hirsch ile Osmanlı Hükümeti arasında 1872 yılında, imtiyaz koşullarında önemli değişiklikler yapıldı. Her şeyden önce demiryolu imtiyazı 2.000 kilometreden 1.279 kilometreye indirildi. Hirsch, yeni anlaşmaya göre en zor ve masraflı hatları inşa etmekten kurtuluyordu. Ayrıca Baron, inşa edeceği hatlardan kilometre başına 72.727 frank alacaktı ki, bu da toplam 93.017.833 frank ediyordu ve ihraç edilen tahvil gelirinden peşin olarak ödenmişti. Osmanlı Devleti ise 1.279 kilometrelik bir demiryoluna sahip oluyorduydu da, hatlar Avusturya şebekesiyle birleşmemişti. Yani Ali ve Fuat Paşaların demiryolu ile Avrupa'ya bağlanma özlemleri gerçekleşmemişti. Dönemle ilgili eserler Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile birçok yöneticinin, yeni sözleşmenin Baron Hirsch lehine imzalanabilmesi için, önemli miktarlarda rüşvet aldıklarını yazmaktadır²⁶.

Hirsch ile yaşanan olumsuz deneyim²⁷ Osmanlı yöneticilerinin demiryollarına verdikleri önemi azaltmadı. Sultan Abdülaziz 1871 yılında, bu kez Asya topraklarını demiryolu ağıyla örme düşüncesini içeren bir irade yayınladı. Gerçekleştirilmesi amaçlanan ana hat İstanbul-Bağdat arasındaydı²⁸. Demiryolu yan hatlarla Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne bağlanacaktı. Baron Hirsch'le yaşanan tatsızlıklar, özel girişime karşı tam bir güvensizlik yaratmıştı. Bu nedenle planlanan demiryolunun devlet tarafından inşa edilmesine karar verildi. 4 Ağustos 1871 tarihli irade ile Haydarpaşa'dan İzmit'e doğru hatların döşenmesine başlandı. Ertesi yıl 4 Ekim günü ancak Tuzla'ya ulaşılabilmişti. Haydarpaşa'dan İzmit'e ulaşabilmek içinse iki yıl beklemek gerekmişti.²⁹

Abdülaziz böyle dev bir projenin plansız programsız gerçekleştirilmesinin olanaksızlığını anlamış; 1872 yılının Şubat ayında Alman mühendis Wilhelm von Pressel'i, «Asya Osmanlı Demiryolları» genel müdürlüğüne getirerek, hedefleri doğrultusunda bir demiryolu projesi hazırlamakla görevlendirmişti.

Pressel Almanya'da, İsviçre'de ve son olarak Rumeli demiryollarında aldığı görevleri başarıyla yürütmüştü.³⁰

Wilhelm von Pressel 1872-1873 yıllarında 4670 kilometre uzunluğunda ayrıntılı bir demiryolu projesi hazırladı. Pressel'in projesi Padişah'ın isteklerine uygun bir şekilde Haydarpaşa'dan başlıyor. Ankara-Sivas-Musul ve Bağdat üzerinden Basra'ya ulaşıyordu. Demiryolunun şube hatlarıyla Akdeniz ve Karadeniz'e çıkışı sağlanacaktı³¹. Maliyetler kilometre başına 90.000 frank olarak hesaplanmıştı. Oysa bu yıllarda Osmanlı maliyesi Kırım Savaşı'yla birlikte girdiği hepsiz borçlanma süreci nedeniyle hızla iflasa sürükleniyordu³². Kaçınılmaz sona yaklaşmakta olan İmparatorluk maliyesinin, Pressel'in projesinin altından kalkamayacağı ortadayken, Mudanya'dan Bursa istikametine doğru raylar döşenmeye başlamıştı³³.

Sonuçta 91 kilometrelik İzmit hattı iki senede tamamlanabilirken, Mudanya-Bursa arasındaki rayların döşenmesi 1874 yılında bitirilebildi. Bursa'ya ulaşabilmek için 185.000 lira (4.200.000 frank) masraf yapılmış, ancak parasızlık nedeniyle demiryolunun ulaşma açılması mümkün olmamıştı. Yarım kalan inşaat yıllar sonra 1895 senesinde yabancı sermayeye imtiyaz vermek suretiyle tamamlanacaktı³⁴. Haydarpaşa - İzmit demiryolu ise işletmecilik sorunları yüzünden bir İngiliz kumpanyasına kiralanmıştı.³⁵ Görüldüğü gibi, Osmanlı maliyesinin 1875 yılında iflas etmesiyle birlikte, Pressel'e hazırlatılan proje zorunlu olarak rafa kaldırılıyor, devlet eliyle demiryolu yapımı rüyası da sona eriyordu. Benzeri bir proje 1880 yılında Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa tarafından hazırlanırken, artık Avrupa sermayesine başvurulmaksızın bu boyutlardaki girişimleri gerçekleştirmenin olanaksızlığının bilincine varılmıştı³⁶.

1875 yılından sonra, Avrupa mali çevrelerinin Babıali'ye yaptıkları imtiyaz başvuruları tamamiyle kesilmiştir. Sermaye sahiplerinin, borçlarını ödeme güçlüğü içinde kıvranan imparatorluk topraklarında, yeni yatırımlara girişmek istememeleri doğaldı. Avrupa sermayesinin 1881 yılından sonra özellikle demiryolu yatırımları konusunda yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmesi, Düyunuümumiye İdaresi'nin kuruluşu ile ilgilidir³⁷. Zira Düyunuümumiye'nin görevleri arasında kilometre garantilerine ayrılan gelir kalemlerini tahsil ederek, demiryolu şirketlerine ödemek de

bulunuyordu. Yani Düyunuümumiye Konseyi sayesinde, Osmanlı Devleti'nin ödeme güçlüklerinden kaynaklanan rizikolar ortadan kalkmış oluyordu³⁸. Bu rizikonun ortadan kalkması, Osmanlı topraklarında demiryolu yatırımlarını yeniden cazip hale getirmişti. Babıali'ye birbiri peşisıra demiryolu imtiyaz başvuruları gelmeye başlamıştı. Bu başvurular arasında Cazalet gibi İngiliz, Collas gibi Fransız girişimcilerinin dikkat çekiyordu³⁹. Ancak bu kez Alman Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini almayı başaran Deutsche Bank da rekabet eden güçler arasındaydı ve Abdülhamit imtiyaz konusunda Almanları tercih edecekti. Deutsche Bank'ın inşa edeceği Anadolu ve Bağdat demiryolları Osmanlı-Alman ilişkilerinde lokomotif işlevi görecek-ti.

c. Alman Nüfuzu: Anadolu ve Bağdat Demiryolları

1888 yılında II. Wilhelm'in Alman İmparatoru olmasıyla birlikte, Bismarck'ın statükoyu savunan temkinli politikası, yerini «Weltpolitik» adı verilen yayılmacı bir politikaya bırakmıştı. Bu dönüşümün en önemli nedeni hızlı sanayileşme sürecinde her geçen gün kendini daha fazla hissettiren pazar ve hammadde sorunu-ydu. 19.

yüzyılın son çeyreğinde sömürgeleştirilebilecek toprakların bölüşülmüş olması, Almanya'yı alternatif yayılma politikaları üretmeye zorlamıştı. Klasik sömürge elde etme yollarının tıkanıklığı sonucu oluşan «barışçı yayılma» politikasında, Osmanlı İmparatorluğu henüz yeterince değerlendirilmemiş hammadde kaynakları ve 25 milyon nüfusunun yaratabileceği potansiyel taleple Almanya için merkezi bir önem kazanmıştı. Avusturya ve Romanya ekonomileri yapılan ticaret antlaşmalarıyla Alman ekonomik sistemine entegre edildikten sonra, II. Wilhelm gözlerini Anadolu ve Mezopotamya'nın geniş ve bakir topraklarına dikmişti. Aynı süreçte Abdülhamit ve Osmanlı yöneticileri de, Almanya'yı bir kurtuluş umudu olarak görüyorlardı. «Almanya kuvvetini boşuna harcayarak her yerde kendisine faydasız koloniler arayacağına, nüfuzunu İran Körfezi'ne kadar uzatsa, hem bizim için hem de kendisi için çok daha iyi olur» diyebilen Padişahın, Almanların işini ne derece kolaylaştırdığı açıktır.⁴⁰

Abdülhamit'in Almanya'ya karşı davetkâr tutumunun nedeni, iç ve dış politikada hareket alanının

iyiden iyiye sınırlanmış olmasıydı. Bu yıllarda Osmanlı maliyesi, yukarıda da gördüğümüz gibi en bunalımlı dönemini yaşamaktaydı. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İmparatorluğun artık tek başına ayakta kalamayacağını ortaya çıkarmıştı. İngiltere, Ayastefanos antlaşmasının engellenmesi karşılığında, Kıbrıs'ın yönetimini devralmıştı. İngiltere'nin bu davranışı, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma düşüncesinden uzaklaştığını, onun yerine imparatorluğun kendisi için stratejik önem taşıyan bölgelerini ele geçirmeye yöneldiğini gösteriyordu⁴¹. Nitekim 1882 yılında Mısır'ı işgal etmeleri, Abdülhamit'in İngilizlere karşı duyduğu kuşkunun artmasına yol açmıştı. Bunların dışında, İngilizler Arapların yaşadığı bölgeye yönelerek, Abdülhamit'in hiç değilse Müslüman unsurları bir arada tutabilme çabalarını da önlemeye çalışıyorlardı. İngiltere ve Rusya'nın dışında, Avusturya'nın Balkanlar, İtalya'nın Osmanlı Afrika'sı üzerindeki emelleri bilinmekteydi.

Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı toprakları üzerinde henüz herhangi bir talebi olmamış tek bir Avrupa devleti kalıyordu: Almanya. Alman İmparatorluğu'nun sömürgeleri arasında Müslüman toprağı bulunmaması da, Osmanlılar için önemli bir unsurdur. Hristiyan uluslar birer birer Osmanlı İmparatorluğu'ndan koptukça, nüfus dengesi Müslümanlar lehine değişiyordu. Bu durumda İslam yeni bir dayanışma ilkesi olarak, milliyetçilik virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara bulaşmasını engelleyebilirdi. Bu nedenle, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin, Müslüman ulusları İmparatorluk'tan kopma doğrultusunda kışkırtan davranışları, bu devletlere duyulan düşmanlığı artırıyordu. Almanlar ise bu tür davranışlardan kaçınarak, Osmanlı yöneticilerinin gözünde puan toplamaya devam ediyorlardı.⁴² Uluslararası konjonktür, Osmanlı ve Alman imparatorluklarının yakınlaşmalarını adeta kaçınılmaz hale getirmişti.

O güne kadar askeri alanla sınırlı kalan ilişkiler, II. Wilhelm'le birlikte, Almanların Anadolu'da yapımına başladıkları demiryolları temelinde hızla ekonomik ve politik düzeylere de taşınmıştır. Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu macerası, Anadolu Demiryolu imtiyazının elde edilmesiyle başlar. Bu imtiyaz sözleşmesi, İzmit-Ankara hattının yapım ve işletmesi ile Haydarpaşa-İzmit demiryolunun Deutsche Bank'a devredilme koşullarını belirliyordu. 15.000 frank tutarındaki kilometre garantisi için hatların geçeceği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının aşar gelirleri karşılık gösterilmişti⁴³. Bu konuda aracılık yapacak olan Düyunuümmiye ile ilişkilerin sağlıklı yürütülebilmesi amacıyla da, Konsey'in İn-

giliz temsilcisi Caillard demiryolu şirketinin yönetim kuruluna alınmıştı⁴⁴.

Ankara hattını gerçekleştirecek konsorsiyumda, Deutsche Bank dışında Deutsche Vereinsbank ile Württembergische Vereinsbank bulunuyordu⁴⁵. 1889 yılında Wiener Vereinsbank'ın katılımından sonra, konsorsiyum Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki demiryollarını (İstanbul-Edirne-Filibe-Belova hattı), hisse senetlerinin çoğunluğunu satın almak suretiyle ele geçirmişti⁴⁶. Alman girişimciler böylece Avrupa-İstanbul bağlantısını elde ettiklerinden, Asya topraklarında ilerlemeyi daha cazip bulmaya başladılar. Konsorsiyum ayrıca, 219 kilometrelik Selanik-Manastır demiryolu imtiyazının da sahibi olmuştu⁴⁷. Böylece, 1888 yılına kadar Osmanlı topraklarında tek bir kilometre demiryolu bulunmayan Almanlar, 1890 senesinde yaklaşık 2000 kilometrelik bir demiryolu ağına imtiyazını ele geçirmişlerdi. Bu arada 1889 yılının Kasım ayında, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in eşiyle birlikte İstanbul'a gelerek Abdülhamit'i ziyaret etmesi, Almanların Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili düşüncelerinin salt demiryolu yapıyla sınırlı olmadığını gösteriyordu. Bu gezi bir anlamda ekonomik sızma karşılığı siyasal destek önerisi olarak da kabul edilebilir⁴⁸.

1890 yılında İzmit-Adapazarı hattı tamamlanmış; Siemens, Kaulla ve diğer Alman yöneticilerinin de hazır bulunduğu açılış konuşmasında, Nafia Nazırı Raif Paşa demiryolunun Almanlar tarafından Bağdat'a uzatılması dileğinde bulunmuştu⁴⁹. Büyükelçi Radowitz'in Başbakan Caprivi'ye yazdığı raporda da Abdülhamit'in Anadolu Demiryolu Şirketi yöneticileriyle hattın Mezopotamya'ya doğru uzatılması amacıyla görüşmelere başlama isteği belirtilmiş; Kayzer Wilhelm söz konusu raporu okurken, tam da bu noktaya memnuniyetini vurgulayan bir not düşmüştü⁵⁰.

Anadolu Demiryolu Şirketi'nin ilk treni sözleşme- de belirlenen süre içinde, 27 Kasım 1892 tarihinde Ankara istasyonuna ulaştı. Anadolu Demiryolu'nun devamı konusunda, özellikle İngiliz ve Fransız girişimcilere karşı verilen imtiyaz mücadelesini yine Deutsche Bank kazandı⁵¹. Yapılan anlaşmaya göre hatlar Ankara'dan Eskişehir-Konya ve Kayseri'ye kadar uzatılacaktı. Bunlardan Kayseri hattı hiçbir zaman yapılmadı. Eskişehir-Konya demiryolu için belirlenen kilometre garantisi olan 13.800 frank, Trabzon ve Gümüşhane aşar gelirleriyle karşılanacaktı. Düyunuümmiye İdaresi'nin, vergilerin toplanıp kilometre garantileri biçiminde şirkete ulaştırılması konusundaki aracılık işlevi devam ediyordu. Eskişehir-Konya demiryolu-

nun yapımı da, öncekiler gibi başarıyla sürdürülmüş, inşaat sözleşmede belirtilen 1896 senesinde tamamlanmıştı. Bundan böyle, İstanbul'dan Konya'ya iki günde ulaşmak olanaklı hale gelmişti⁵².

Anadolu Demiryolu Konya'ya ulaştıktan sonra, Bağdat Demiryolu imtiyazının gündeme geleceği ve imtiyaz mücadelesinin çok zorlu geçeceği bilinmekteydi. Almanya'nın Bağdat Demiryolu imtiyazını elde etmesi, etki alanını Basra Körfezi'ne kadar genişletmesi anlamına geliyordu. Bu durumda İngiltere, Hindistan yolunu; Fransa Suriye'de oluşturmaya çalıştığı nüfuz bölgesini; Rusya ise güneye doğru yayılma emellerini tehdit altında hissediyor; her yolu deneyerek Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesini engellemeye çalışıyorlardı. II. Wilhelm ise 1897 yılında, "Weltpolitik" in oluşturulma ve uygulanmasında en güvendiği devlet adamlarından biri olan Marschall von Bieberstein'i, İstanbul'a Büyükelçilik görevine atayarak, yeni dış politikasında Osmanlı İmparatorluğu'nun önemini göstermiş oluyordu.⁵³ Büyükelçi'nin İmparatoruna yazdığı bir rapordaki⁵⁴ aşağıdaki cümleler, Bismarck ile Wilhelm'in Osmanlı'ya bakışındaki büyük farkı, yoruma yer bırakmayacak şekilde ortaya koyuyordu:

"...Eğer Almanya Doğu'da ekonomik etkinliğini arttırmaya devam ederse, Alman mallarını Alman gemileriyle taşıma sürecini hızlandırabilmek için Haydarpaşa Limanı inşa edilip, oradan Anadolu Demiryolu Bağdat'a kadar bir Alman girişimi olarak ve yalnız Alman malzemesi kullanılarak gerçekleştirilirse, 'tüm Doğu topraklarının bir tek Pameronyalı askerlerin kemikleri kadar değer taşımadığı' ifadesi aktüel gerçekliğini yitirmiş tarihi bir anı olarak kalacaktır."

Görüldüğü gibi, Marschall, Bismarck'ın ünlü cümlesine atıf yaparak, geçmişin temkinli politikasından artık tarihe gömüldüğünü vurgulamak istiyordu.

1898 yılında ise İmparator Wilhelm'in Osman Devleti'ne yaptığı ziyaret, Osmanlı-Alman ilişkilerinde yeni bir yakınlaşmanın habercisiydi. İmparator ve İmparatoriçe'nin İstanbul'da karşılanmaları son derece görkemli olmuştu. II. Wilhelm 21 Ekim günü Anadolu Demiryolu Şirketi'nin tahsis ettiği özel bir vagonla Anadolu içlerine doğru bir geziye çıktı⁵⁵. Gezi süresinde Anadolu'daki Alman demiryolu hakkında olumlu izlenimler edindi. İmparator ve eşi ertesi gün yine Hohenzollern yatıyla İstanbul'dan hareket ederek 25 Ekim'de Hayfa Limanı'na ulaştılar. Hassa Ertuğrul Alayı sırf karşılama töreni için Hayfa'ya gönderilmiş, askerlere yeni üniformalar diktirilmişti⁵⁶. "Germenlerin İmparatoru" Suriye ve Filistin'deki Portestan ve

Katolik Alman kolonileri tarafından da görkemli bir biçimde karşılanıyordu⁵⁷.

II. Wilhelm'in bir gövde gösterisine dönüşen gezisi Kudüs, Beyrut ve Şam illerinde devam etti. II. Wilhelm gezi boyunca Alman kolonilerinin dini liderlerini memnun edecek bir tutum içindeydi. Martin Luther'in 95 tezini ilan ettiği günün yıldönümü olan 31 Ekim'de, Kudüs'teki Luther Kilisesi'nin açılışını yapmıştı. Aynı gün Katolikler için yapılan Meryem Ana Kilisesi'nin arsasını Katolik papazlara bağışladı⁵⁸. Şam'da ise Selahattin-i Eyyübi'nin mezarı başında yaptığı konuşmada Abdülhamit'e misafirperverliği için teşekkür ediyor, Padişah'ın ve dini önderi olduğu 300 milyon Müslümanın dostu olduğunu ilan ediyordu. Bu gezide özellikle, kendisini 300 milyon Müslümanın koruyucusu ilan ettiği ünlü Şam konuşması Avrupa'da büyük tepki yaratmıştı.⁵⁹ Örneğin, Londra'da yayınlanan "Morning Post" gazetesinin 9.11.98 tarihli sayısında, II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı gezinin sonuçlarını irdeleyen bir başmakale yayınlanmıştı. Makalede Deutsche Bank'ın Asya topraklarında elde ettiği yeni demiryolları imtiyazları, gezinin en önemli sonucu olarak gösterilmekte, Almanların Basra Körfezi'ne ulaşmaları durumunda etki alanlarını Uzak Doğu istikametinde genişletebilecekleri düşüncesi dile getirilmekteydi. Yazara göre artık İngiliz devlet adamlarının bu gelişmeler karşısında tavırlarını belirlemelerinin zamanı gelmişti.⁶⁰

II. Wilhelm'in gezisinin sonuçlarından ilki, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin çoktandır peşinde olduğu Haydarpaşa Limanı imtiyazını elde etmesi oldu.⁶¹ Bu imtiyazı alışıandan bir kaç ay sonra da, şirket Bağdat Demiryolu için Babilî'ye başvurdu. İngiliz karşı başvurusu ise, Rechnitzer adlı bir Macar bankeri aracılığıyla yapıldı. Damat Mahmut Paşa ile İngiltere Büyükelçisi Sir O'Conor'un desteğine sahip olan Rechnitzer gurubunun verdikleri teklifte kilometre garantisi talep etmemeleri anlamlıydı.⁶² Zira kilometre garantisi olmaksızın böylesi dev bir projenin altından kalkmak olanaksızdı. Üstelik Abdülhamit'in imtiyazı İngilizlere vermeyeceği de biliniyordu. Bu durumda İngilizlerin gerçek amaçlarının imtiyazı elde etmekten çok, Almanların başvurusunu sürüncemede bırakmaya yönelik olduğu anlaşıyor.

İmtiyazın sürüncemede kaldığını gören Büyükelçi Marschall ince bir taktik izleyerek, Deutsche Bank ile Osmanlı Hükümeti arasında bir ön sözleşme imzalanmasına önayak oldu. Bu geçici sözleşmenin asıl hedefi rekabet eden güçleri devreden çıkarmaktı. Bu arada ön sözleşme öncesi, Deutsche Bank'ın Osmanlı Dev-

leti'ne %7 faiz ile 3.500.000 mark (200.000 sterlin) borç verdiğini de belirtmek gerek. 23.12.1899 tarihinde imzalanan ön sözleşme, kilometre garantisi ve benzeri ayrıntılara girmiyor; sadece Bağdat Demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verildiği belirtilerek, rakipler safdışı edilmiş oluyordu⁶³. Bu sürecin sonunda 5 Mart 1903 tarihinde imzalanan kesin imtiyaz sözleşmesiyle Deutsche Bank 99 yıllık bir süre için Bağdat Demiryolu'nun yapım ve işletme imtiyazını elde etti⁶⁴.

Yeni imtiyaz sözleşmesi kurulacak olan Bağdat Demiryolu Şirketi'ne çok önemli ayrıcalıklar sağlıyordu. Dicle ve Fırat nehirlerinde gemicilik yapma hakkı bunlardan biriydi⁶⁵. 1831 yılından beri bu ayrıcalık sadece İngiliz Lynch Şirketi'ne tanınmıştı. Üstelik yeni sözleşme ile, Almanlara Bağdat ve Basra'da liman imtiyazı verilmişti. Özellikle bu maddeler İngilizlerin Bağdat Demiryolu'na olan muhalefetlerini artırıyordu. Bilindiği gibi, İngilizleri her şeyden önce, Hindistan yolunun güvenliği açısından Basra Körfezi'nin denetimi ilgilendiriyordu⁶⁶.

Bağdat Demiryolu Şirketi döşediği hatların her iki yanında, yirmişer kilometrelik bir bölgede maden arama çalışmaları yapabilecek, su kaynaklarından yararlanabilecekti⁶⁷. Şirketin sözleşmeye bu tür maddeler koydurtması, Bağdat hattının geçeceği bölgenin İngiliz ve Fransız hatlarına göre farklı nitelikler taşımasından kaynaklanıyordu. İngilizler Aydın, Fransızlar Kasaba demiryollarını verimli bölgelerin ürünlerini doğrudan ülkelerine aktarmakta kullanıyorlardı. Oysa Bağdat hattıyla, henüz işlenmemiş potansiyel zenginliklerin sömürülmesi hedefleniyor, bu nedenle demiryolu boyunca alt yapı tesislerinin kurulması gerekli oluyordu⁶⁸.

Alman girişimciler bu durumun bilincindeydiler. Daha sözleşme imzalanmadan Hermann adlı bir ziyaretçi, demiryolunun geçeceği bölgedeki tarımsal kapasiteyi araştırmakla görevlendirilmişti⁶⁹. Şirket yönetimi son yıllarda bölgede jeolojik incelemelere de hız vermişti. Özellikle Adana ve Halep arasında demir, kalay; Diyarbakır çevresinde bol miktarda gümüş bulunduğu⁷⁰, Kerkük'ün ise önemli bir petrol kaynağı olduğu tahmin ediliyordu. Araştırmacıların raporları da, Kerkük bölgesinin petrol açısından Bakü'den aşağı kalmadığı, Bağdat Demiryolu sayesinde bu kaynaklardan etkin biçimde yararlanılabileceği doğrultusundaydı. Elde edilen bu bilgilerden sonra, Deutsche Bank bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde etti⁷¹.

1903 sözleşmesinin hemen ardından Konya ile Bulgurlu arasındaki ilk 200 kilometrelik bölüm, demiryolu yapımına uygun bir bölge olduğundan, 19 ay

da tamamlanabilmişti. Ancak umut veren bu başlangıcın devamı gelmedi; beş sene boyunca Bağdat Demiryolu inşaatında hiçbir ilerleme kaydedilemedi⁷². Bulgurlu'dan sonraki bölümler, yapımı en maliyetli olanlardı. Bağdat Demiryolu'nun tamamlanması için yaklaşık 600 milyon franklık bir sermaye gerekmektedir ki, Alman para piyasasından bu paranın sağlanması olanaksızlığını Deutsche Bank yöneticileri bile kabul etmekteydi. Öte yandan Konya-Bulgurlu hattı için çıkarılan Bağdat demiryolu tahvillerinin faiz ve itfa bedelleri, Osmanlı Maliyesi'nin belini bükmüştü. Her yıl toplam 31 milyon franklık kilometre garantisinin ödenebilmesi için, İmparatorluğun yeni borçlanmalara gitmesi mümkün değildi⁷³. Çözumsuzluk nedeniyle, Deutsche Bank'ın İngiliz ve Fransız sermayesini Bağdat Demiryolu'na ortak etme çabaları da bir sonuç vermemişti. Deutsche Bank'ın her şeye rağmen inşaatın yapılmadığı yıllarda bile boş durmadığını, örneğin 1907 yılında Konya Ovası'nı sulama imtiyazını elde ettiğini; sulama ve ıslah çalışmaları sonucu, Almanların Anadolu'dan Afrika'daki tüm kolonilerinden daha fazla pamuk elde etmeye başladıklarını belirtelim⁷⁴.

1908 Jön Türk iktidarıyla birlikte, Bağdat Demiryolu Şirketi önemli güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Meşrutiyetin getirdiği görece özgürlük ortamından yararlanan, Bağdat Demiryolu işçileri, 14 Eylül 1908 tarihinde greve gitmişlerdi⁷⁵. Hükümet'in baskıları ve Şirket'in sınırlı bir zam önerisiyle işçiler arasında görüş ayrılığı yaratması grevi sona erdirmişse de, grevden Şirket'in 1908 bütçesi oumsuz yönde etkilenmişti. Bunun yanı sıra Jön Türkler, Abdülhamit yönetiminin Almanlarla yaptığı anlaşmaların geçerliliğini tartışmaya başlamıştı. 1909 yılında Bağdat mebusu İsmail Hakkı'nın önerisiyle, Bağdat Demiryolu Mebusan Meclisi'nde de gündeme gelmişti. Muhalif milletvekilleri Bağdat Demiryolu imtiyazını topa tutuyorlardı. Çok yönlü eleştirilerin bir bölümü imtiyazın mali boyutları üzerinde yoğunlaşmıştı. Zöhrap Efendi ile İsmail Hakkı ve Cavit beyler, imtiyazın Osmanlı Hükümeti'nin borçlandığı para ile Demiryolu Şirketi'ne çok tatlı kârlar sağlayan niteliğini, açık bir biçimde sergilemişlerdi. Mebuslar, Konya-Bulgurlu hattının finansmanını örnek gösteriyorlardı. Konya-Bulgurlu Demiryolu'nun finansmanı piyasaya sürülen 54 milyon franklık tahvil satışıyla karşılanmıştı. Tahvillerin faiz ödemeleri ise Konya, Halep ve Urfa illerinin aşar vergileriyle karşılanıyordu⁷⁶. Yani Bağdat Demiryolu Şirketi'nin kasasından tek kuruş çıkmıyordu. Şirketin işleri tahvillerin piyasaya sürülmesiyle sınırlıydı. Muhalif mebuslar Bağdat Demiryolu örneğinde; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı demiryolu şirketlerinin

finansman sorununu, gerçekte Osmanlı Hükümeti'nin borçlandığı parayla çözdüklerini gözlemleyebilmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 sonrası esen Alman aleyhtarı rüzgar çabuk dindi. Bunda, İngiliz ve Fransızların lehlerine değişen koşulları sömürü ilişkilerine dönüştürürken, incelikten yoksun bir tutum sergilemeleri önemli rol oynadı. Maliye Nazırı Cavit Bey, 1910 yılında hazinenin acilen gereksinim duyduğu borç parayı İngiltere ve Fransa'da ararken, kendisine bağımlılık ilişkilerini beraberinde getirecek onur kırıcı koşullar ileri sürüldü⁷⁷. Almanlar bu durumu derhal değerlendirerek Cavit Bey'e yardım ellerini uzattılar. Deutsche Bank ile imzalanan borç anlaşmasından sonra Cavit Bey, Almanların işi büyük bir incelelikle yürüttüklerini, Türkiye'nin gururunu zedeleyecek hiçbir şart ileri sürmediklerini yazıyordu⁷⁸.

Deutsche Bank ile imzalanan borç anlaşmasının ardından, Bağdat demiryolu görüşmeleri yeniden başladı. Almanlar eski sözleşmeye yapılan itirazlar konusunda uzlaşma yanlısı olduklarını gösteriyorlardı. Görüşmeler 1911 yılında imzalanan yeni bir sözleşmeyle sonuçlandı⁷⁹. Demiryolunun Bulgurlu'dan sonraki bölümü, yine piyasaya sürülecek olan Bağdat Demiryolu tahvilleriyle karşılanacaktı. Ancak bu kez Osmanlı Devleti herhangi bir bölgenin gelirini karşılık olarak göstermek zorunda kalmıyordu⁸⁰. Bu anlaşma üzerine Şirket, derhal başta Bulgurlu ve Bağdat olmak üzere birkaç yerde birden inşa faaliyetine girişti. Dünya Savaşı'na kadar Konya'dan itibaren 887 kilometre demiryolu yapımı gerçekleştirilebilmişti. Henüz tamamlanamayanlar ise Toros dağlarındaki 38, Amanos dağlarındaki 100 kilometrelik bölümler ile 690 kilometre uzunluğundaki Samarra-Musul-Tel Ebiad hattıydı⁸¹.

d. Fransız Nüfuzu: Suriye Demiryolları

19. yüzyılın sonlarında Suriye'de demiryolu yapımı için girişilen kıyasıya rekabet, bölgenin ekonomik ve stratejik açıdan öneminin arttığını göstermekteydi. Almanların Bağdat Demiryolu ile Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne doğru sarkmaları, İngiliz ve Fransızlar için Suriye'nin önemini arttırmaktaydı. Gerek İngilizler, gerekse Fransızlar bir yandan bölgede demiryolu imtiyazları elde etmeye çalışırken; bir yandan da Fransızlar Marunilerin, İngilizler ise Dürzilerin üzerindeki koruyuculuk misyonlarından yararlanmaya çalışıyorlardı.

Fransa bölgeyi tarihsel anlamda kendi nüfuz alanı olarak görüyordu. Gerçekten de Fransa ile Maruniler arasındaki ilişkiler, Haçlı seferleriyle başlamıştı. O

günden itibaren, Fransa bölgeye misyonerler göndererek, okullar açarak yerleşmiş, bu arada Fransız tüccarları da Halep, Trablusşam, Beyrut gibi kentlerde ticaret odaları kurarak, Avrupa'nın Suriye bölgesiyle ticaretine aracılık etmişlerdi. 1860 Suriye Bunalımı'ndan, Marunileri koruma bahanesiyle güçlenerek çıkan ve Beyrut'a iyice yerleşen Fransızlar⁸², Suriye içlerine doğru ulaşım yollarının yapım ve işletme imtiyazlarını ele geçirmeye başlamışlardı. Örneğin 1863 yılında bir Fransız şirketi, Beyrut-Şam karayolunu inşa etmiş, Beyrut'un yeni limanının hizmete girmesinin de etkisiyle önemli kazançlar elde etmişti.⁸³

Fransız şirketleri 1890 yılında Yafa-Kudüs, 1891'de ise Beyrut-Şam-Müzeyrib hatlarının yapımına başladılar. 1892 yılında hizmete açılan Yafa-Kudüs Demiryolu'nun gelirleri arasında mal taşımacılığının yanı sıra, bölgeyi ziyaret eden Hristiyan hacıların bilet ücretleri de bulunmaktaydı. 1894 yılında ise, Şam-Müzeyrib hattı işletmeye açılmış, 2,5 gün olan yolculuk süresi üç saate inmişti. Ertesi yıl Beyrut-Şam bölümü tamamlanarak, demiryolunun Beyrut Limanı ile bağlantısı sağlanmıştı. Böylelikle yüzyıllardır Suriye ticaretine hakim olan Fransızlar, bölgenin tarımsal açıdan son derece verimli olan hinterlandı ile Akdeniz arasındaki ulaşım tekeli de ele geçirmiş oldular. Bu yeni konumlarının devamı konusunda kaygılandıkları tek nokta, İngilizlerin ellerindeki Hayfa-Şam demiryolu imtiyazı idi.⁸⁴

Gerçekten de İngilizler 1890 yılında elde ettikleri Hayfa - Şam imtiyazını hayata geçirebilselerdi, Fransızlar bu hatla rekabet etmekte bir hayli zorlanacaklardı. Zira Hayfa, kıyıda Şam'a uzanacak bir demiryolu için en uygun başlangıç noktası olduğu gibi, güzergah da Suriye'nin en verimli ve demiryolu için en elverişli topraklarından geçmekteydi. Ancak imtiyaz sahibi Philling, demiryolunu sözleşmede belirlenen süre içinde inşa edemeyince, Fransızların korktukları başlarına gelmemiş oldu. İngiliz Büyükeliliği'nin yoğun çabaları, Philling'in imtiyazının hukuken geçerliliğini kaybetmesine engel olamamıştı.⁸⁵ İngilizlerin imtiyazının ortadan kalkmasına asıl neden, sözleşme koşullarını yerine getirememeleri değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu duruma düşüp de imtiyazını defalarca yenileyebilmiş çok sayıda girişimcinin varlığı bilinmekteydi. İngilizlere karşı duyulan genel güvensizlik ile bölgede tartışmasız hale gelen Fransız nüfuzunun bu konuda etkili olduğu ileri sürülebilir. Ancak bunlardan daha önemlisi, Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'nun yapımına karar vermiş olmasıydı. Padişah, Hicaz hattından Akdeniz'e çıkışı kendi elinde bulundurmak istiyordu.

e) Osmanlı Rekabeti: Hicaz Demiryolu

Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'nun yapımına başlamasıyla, bölgede demiryolları rekabeti daha karmaşık bir sürece girmişti. Şam'dan Mekke'ye uzanacak Hicaz hattı, ister istemez bölgedeki Fransız demiryolu şirketleri ve İngilizlerin Hayfa imtiyazına sahip olan demiryolu şirketi ile bazı sorunları beraberinde getirecekti. 1 Mayıs 1900 tarihli irade-i seniye ile yürürlüğe giren Hicaz Demiryolu projesinin en iddialı noktası, hattın tamamının Osmanlı Devleti'nce yapıp işletilecek olmasıydı. Yabancı sermayeye yer verilmeyecek, Müslüman mühendislerce inşa edilecek, "kutsal hat" tümüyle Müslümanların eseri olacaktı.⁸⁶

İçinde bulunulan son derece olumsuz mali koşullarda, Abdülhamit'i böylesine iddialı bir projeye yönlendiren etkenler arasında, ekonomik faktör en arka sırada yer almaktaydı. Demiryolunun yapımı dini, askeri ve yönetsel nedenlere dayanmaktaydı. Balkanlar'da kaybedilen topraklarla birlikte, İmparatorluğun nüfusunun bileşiminde, Müslümanların lehine önemli bir değişiklik meydana gelmişti. Artık Osmanlı Devleti daha çok Asyalı ve daha Müslüman bir görüntü sergiliyordu. Abdülhamit bu kimliğe uygun olarak, İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklarını mutlak yetki/İslamcı bir politikayla elinde tutabileceğine inanıyordu. Bu yeni politikada İslam dininin, Tanzimat dönemine göre farklı bir işlevi olacaktı. Böyle bir politikanın gereği olarak din adamları onurlandırılıyor, yeni camiler hizmete açılıyor, eğitimde İslama daha fazla yer veriliyor,⁸⁷ Müslüman ülkelerle ilişkiler sıcak tutuluyordu. Mısır, Hindistan, Çin ve diğer İslam ülkelerine din adamları yollanarak halifelik teması çerçevesinde propaganda yapılıyor,⁸⁸ İslamcı gazetelere parasal destek sağlanıyor, tarikatlarla ilişkiler sıkılaştırılıyor, Yıldız, İslam'ın bir tür Vatikan'ı yapmak isteniyordu.

Abdülhamit'in dünya Müslümanlarıyla yürüttüğü din bağına dayalı ilişkilerini, Avrupalılar panİslamizm olarak yorumluyorlar ve bu politikadan oldukça ürküyorlardı.⁸⁹ Oysa Abdülhamit gibi gücünün sınırlarını bilen ve bu nedenle politikasını elinde olanı korumakla sınırlandıran bir hükümdardan, tüm dünya Müslümanlarını kendi önderliğinde siyasi bir birlik altında toplama çabalarına girişmesi beklenemezdi. O halde Halife'nin amacı neydi? Bu soruya Abdülhamit'i iyi analiz etmiş benzeyen von der Goltz Paşa, «içeriye fethetmek» şeklinde bir cevap getiriyor⁹⁰. Gerçekten de Padişah, halifelik teması çerçevesinde saygınlığını arttırarak İmparatorluğun Müslüman unsurlarını bir arada tutmaya çalışıyordu. Bir başka ifadeyle, amaç

ulusculuk virüsünün Türk olmayan Müslüman halklara da bulaşmasını engellemekti.⁹¹

İngiltere 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakarak, Hindistan yolundaki stratejik noktaları kendi denetimi altına almaya yönelmişti. İngilizlerin yeni dış politikalarında Arap kartını oynayacakları apaçık belli olmuştu. Arap gazetelerinde Arap hilafeti propagandası yapılmaya, kentlerde, Arap halkını Osmanlı vesayetini silkip atmaya çağıran bildiriler dağıtılmaya başlanmıştı. Standard adlı İngiliz gazetesi, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere'nin, Müslümanların kutsal kentlerine de sahip olması gerektiğini açıkça yazmıştı.⁹²

Oysa, halifelik merkezli İslamcı bir politika yürütmeye çalışan Abdülhamit için Medine ve Mekke'nin elde tutulabilmesinin önemi açıktır.⁹³ Arap milliyetçi/ayrımci hareketinin gelişmesini engellemek isteyen Padişah, karşı önlem olarak devlet olanaklarından daha büyük payı Arabistan'a aktarırken, devlet yaşamında da Araplara daha fazla yer vermeye başlamıştı. Abdülhamit, bu politikasını köklü Arap ailelerinin liderleri ve bedevi şeyhleriyle kurmaya çalıştığı iyi ilişkilerle güçlendirmeye çalışıyordu.⁹⁴

Hicaz Demiryolu'nun işlevi de bu genel çerçeveye bağlamında değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle «kutsal hat» Padişah'ın son derece kaygan bir zeminde uygulamaya çalıştığı Arabistan politikasının bir unsurudur. Sultan, anılarında Hicaz Demiryolu ile ilgili olarak amacını, «Müslümanlar arasındaki bağı öylesine güçlendirmektir ki, İngiliz hainliği ve hilekârlığı bu sağlam kayaya çarparak parçalansın» şeklinde açıklamaktadır.⁹⁵ Bu amaç için Hicaz Demiryolu projesi gerçekten iyi bir araçtı. Sultan/Halife, Hicaz Demiryolu'nu inşa etmekle yalnız Osmanlı Müslümanlarının değil, dünya Müslümanlarının gözünde dini önderlik konumunu güçlendirebilirdi. Her yıl sırf Hindistan ve İran'dan yüz bin hacının kutsal kentleri ziyaret ettiği ve bunların beşte birinin binbir güçlük ve tehlikelerle dolu hac yolculuğunda yaşamını kaybettiği⁹⁶ gözönüne alınırsa, yukarıdaki düşüncenin haklılık payı ortaya çıkar. Nitekim Hicaz Demiryolu projesi, İslam dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış; Osmanlı, Hindistan, Mısır ve diğer Müslüman ülkelerin basınında en ağırlıklı konu olarak yer almış, müminler bu projesinde Halife'ye yardıma çağırılmıştı. Abdülhamit, İslam dünyasından belki beklediğinin bile üzerinde destek elde etmiş, saygınlığını alabildiğine arttırmıştı. Durumu «Die katholischen Missionen» adlı derginin yazarı, «... bir vuruşta bütün İslam âleminin

en popüler adamı, günün kahramanı oldu» cümlesiyle özetliyordu.⁹⁷

İslam aleminde, kısa sürede kazanılan bu saygınlığın sürmesi, her şeyden önce kutsal kentlerin elde tutulabilmesine, bu da gerektiğinde bölgeye hızla asker sevkedilebilmesine bağlıydı. Oysa, Süveyş Kanalı'nın İngiltere'nin denetimine geçmiş olması, Osmanlıların bu konuda tamamiyle İngiltere'ye bağımlı hale gelmelerini de beraberinde getirmişti. İngiltere'nin bir savaş durumunda Kanal'ı kapaması, Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilişkisinin kesilmesi anlamına geliyordu. Hicaz Demiryolu yapılabilirse, Osmanlı Devleti askerlerini Süveyş Kanalı'na gerek duymaksızın Suriye ve Hicaz'a süratle gönderebilirdi. Bu olanak ele geçirilebilirse, bölgede Osmanlı otoritesi artırılabilir, bedevi aşiretleri denetim altına alınarak hac kervanlarını yağmalamaları engellenebilirdi. Ayrıca Mekke emirlerinin başına buyruk davranışlarına son verilir, böylelikle Arabistan'da askeri ve idari reformlar yapabilmeyi koşulları sağlanmış olurdu.⁹⁸ Bu nedenlerle Abdülhamit, daha Bağdat Demiryolu görüşmelerinde bir sonuca ulaşılmasından, Hicaz Demiryolu projesini gündeme getirmişti. Aslında Abdülhamit için Hicaz ve Bağdat demiryolları tek bir projenin parçalarıydı.

İngilizlerin Bağdat gibi Hicaz Demiryolu'na da muhalefet edecekleri açıktı. Osmanlıların 1906 yılında Akabe şube hattını gündeme getirmeleriyle, Hicaz Demiryolu'na olan İngiliz muhalefeti iyice sertleşti. Zira, Kızıldeniz kıyısındaki Akabe'ye ulaşılsa, İngilizlerin Mısır'daki varlığı da tehdit altına girmiş olacaktı. Bu nedenle, İngilizler işi Osmanlı Yönetimi'ne ultimatoma verme noktasına kadar getirdiler. Bunun üzerine daha fazla direnemeyeceğini anlayan Abdülhamit kendisi için büyük önem taşıyan Akabe hattından vaz geçmek zorunda kaldı.⁹⁹

Hicaz Demiryolu'na başlanması, Osmanlı Yönetimi'ni Fransızlarla da karşı karşıya getirmişti. Osmanlı yöneticileri Fransız şirketinin işletmekte olduğu Şam - Müzeyrib hattını satın alarak, inşaatı Şam yerine bu noktadan devam etmek isteyince, Fransızlar her türlü uzlaşma girişimini yokuşa sürmeye başladılar. Osmanlı Yönetimi şirketin önerdiği miktara çok yakın bir bedel ödemeye razı olmuşken, Fransız Dışişleri

Bakanı Delcasse imtiyazın geri verilmesini Fransa'nın Suriye'deki çıkarları ve prestiji açısından sakıncalı bulduğunu açıklamıştı.¹⁰⁰ Görüldüğü gibi Dışişleri Bakanı için şirketin karlılığından çok Fransa'nın bölgedeki nüfuzu önemliydi. Yıllar süren görüşmeler sonunda Osmanlılar hattı satın alamadıkları gibi, şirkete çok yüklü bir tazminat ödemek zorunda kaldılar.¹⁰¹ Zira Osmanlı Maliyesi'nin içinde bulunduğu koşullar, Fransa'dan alınacak yeni borçları zorunlu kılıyordu. Ayrıca Abdülhamit bir bütün olarak düşündüğü Bağdat ve Hicaz demiryollarını yapabilmek için çeşitli ödünler vermeye hazırды. Bu yüzden Fransızlarla uzlaşarak, onların Bağdat Demiryolu'na olan muhalefetlerini de kırmak istiyordu.

Ancak Fransız şirketinin istediği tazminatın ödenmesiyle, Fransızlarla yaşanacak sorunlar sona ermemişti. Bu kez Osmanlıların Hicaz Demiryolu'nun Şam'dan Müzeyrib'e kadar olan bölümünü Fransız hattına paralel inşa etmek zorunda kalmaları, her iki şirketin kıyasıya bir rekabet sürecine girmelerini beraberinde getirmişti. Bu rekabet sürecinde, Hicaz Demiryolu İdaresi bir devlet kuruluşu olduğu için

ekonomik rasyonaliteleri geri plana atarak fiyat kırma yoluyla avantajlı duruma geçebiliyordu. Ancak Fransız diplomasisi devreye girerek, taşıma ücretlerinin belirli bir seviyenin altına çekilemeyeceği konusunda Osmanlı yöneticilerinden güvence aldı.¹⁰² Osmanlı yöneticilerinin bir kez daha boyun eğmelerinin nedeni, 1913 yılında imzalamak zorunda kaldıkları yeni bir borç sözleşmesiydi. Osmanlılar aynı sözleşme nedeniyle, 17 kilometresini inşa etmiş bulundukları Afule - Kudüs hattından da vazgeçmek zorunda kalmışlardı.¹⁰³ Fransızlar kendi işlettikleri Yafa - Kudüs demiryoluna rakip olacağı için Osmanlılardan Afule - Kudüs hattının yapımına son vermelerini istemişlerdi. Görüldüğü gibi Fransızlar Suriye'de işlettikleri demiryollarına rakip istemiyorlar, ekonomik ve siyasi nüfuzlarını kullanarak bu tür girişimleri engellemesini biliyorlardı.

Suriye'deki demiryolu rekabeti sürecinde Almanlardan söz etmemiş olmamızdan, onların bölgeyle ilgilenmedikleri anlamı çıkarılmamalıdır. Tam tersine Almanlar o zamana kadar geri planda kaldıkları bölgede nüfuz alanları yaratmak için, Osmanlıların dost ve müttefiki olmalarının avantajlarından olabildiğince

***İslam aleminde, kısa sürede kazanılan
bu saygınlığın sürmesi, her şeyden
önce kutsal kentlerin elde
tutulabilmesine, bu da gerektiğinde
bölgeye hızla asker
sevkedilebilmesine bağlıydı.***

yararlanmaya çalışıyorlardı. Örneğin Osmanlıların Hayfa şube hattını inşa etmeleriyle, kentin sosyal ve ekonomik açıdan hızla gelişmesi en çok Almanlara yaramıştı. Almanya'nın Hayfa konsolosu, "Hicaz Demiryolu ile İlgili Alman Çıkarları" başlıklı raporunda bu durumu ayrıntılarıyla analiz etmişti.¹⁰⁴ Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunun hızla yükseldiği bu dönemde, Alman yöneticilerin Hicaz Demiryolu'na olan ilgileri anlaşılır bir olgudur. Almanlar Hicaz Demiryolu'nu askeri açıdan da memnuniyetle karşılamışlardı. Zira planlandığı gibi Halep noktasında Hicaz Demiryolu Bağdat Demiryolu'na bağlanabilirse, olası bir savaşta İngilizleri hem Kızıldeniz kıyılarında hem de Basra Körfezi'nde vurmak mümkün olacaktı.

SONUÇ

Abdülhamit ve Osmanlı yöneticileri Hicaz Demiryolu'nun tamamlanabilmesi için olağanüstü bir çaba göstermişti. Ancak tüm bu çabalara ve katlanılan fedakarlıklara rağmen bir noktada tıkanıp kaldılar. Bu nokta, iddia edildiği gibi finansman kaynakları ve teknik personel konusundaki yetersizlikler değildi. Tam tersine, özellikle yabancı gözlemcilerin aşılmasını olanaksız gördükleri bu sorunların üstesinden gelinebilmişti. Örneğin kaynakların yaklaşık üçte birini oluşturan iç ve dış bağışlar, finansman sorununun çözümünde, ilginç bir deneyim olmuştu. Padişah/Halife'nin çağrısı üzerine, dünyanın dört bir yanından Müslümanlar, "kutsal hattın" maliyetine katkıda bulunmuşlardı. Teknik personel olarak başta Almanlar olmak üzere yabancılar kullanılmış, süreç içinde Osmanlı mühendislerinin de istihdamı yönünde harcanan çabalardan bir ölçüde sonuç alınabilmişti. İşgücü gereksiniminin karşılanmasında ise askerlerin istihdamı önemli bir rol oynamıştı. Ancak bu sorunların aşılması, bir hastanın sağlık durumunda görülen geçici düzelmelere benzemekteydi. Abdülhamit yönetimi finansal ve teknik açıdan işin zor bölümünü başarmışken, hedefe belki de bir adım kalmışken, çaresizlik içinde inşaatı durdurmak zorunda kalmıştı. Zira Mekte Emiri ve bedevilerin direnişi, hatların yapımını Medine'den öteye sürdürmeyi olanaksız kılmıştı. İngilizlerin desteğini de alan bu iki unsur, Hicaz Demiryolu'nun deve taşımacılığı gibi ekonomik olanaklarını ellerinden alacağı gibi, başına buyruk davranışlarına da son vereceğinin bilincindeydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin İngilizlerin ultimatomuyla Akabe'ye çıkışı, Fransızların baskısıyla Afule-Kudüs hattını gerçekleştiremediklerini biliyoruz. Yani hasta iyileşme azmi göstermiş (Hicaz Demiryolu'un yapımına karar ver-

miş), durumunda geçici iyileşmeler görülmüş (finansman ve teknik sorunlar aşılmış demiryolunun büyük bölümü yapılmış), ancak genel olarak vücut iflas ettiğinden (Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi bağımlılığı, askeri ve siyasi güçsüzlüğü) tedavi başarılı bir sonuç vermemişti. Bu boyutuyla Hicaz Demiryolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışıyla ilgili son dönem tarihinin hüznün verici bir parçasını oluşturmuştu. Osmanlı'nın kendi topraklarında, yabancı demiryolu şirketleriyle rekabeti olanaksız hale gelmişti.

Bu farklı deneyimi bir tarafa bırakırsak; Osmanlı demiryollarının iç ve dış dinamikleri oldukça benzer özellikler taşır. İlk demiryolu İzmir-Aydın, İngiliz emperyalizminin hammadde ve pazar sorunlarının çözümüne yönelik bir girişimdi ve bu doğrultuda amaçlanan sonuçları beraberinde getirmişti. Bölgede İngiliz ticaretindeki artışı; İngilizlerin madencilik, belediye hizmetleri, tarım ve diğer sektörlerdeki yatırımları izlemişti. Bunların dışında; hem demiryolunun tamamlanmış olması, hem de yabancıların toprak sahibi olmalarını olanaklı kılan 1866 toprak yasasının yürürlüğe girmesi, İngilizleri kapitalist çiftlikler kurmaya yöneltmişti. Osmanlı yöneticilerinin beklentileri de önemli ölçüde karşılanmış, ulaşım sorununun çözümüyle birlikte güvenlik sağlanmış ve üretim artmıştı. Ancak üretimdeki bu artışın İngiliz sanayiine endekli oluşu, İngiliz ekonomisindeki bunalımların doğrudan Osmanlı üreticisini etkilemesini de beraberinde getirmişti. İngiltere'nin kendi hammadde gereksinimlerini karşılamak için, bölgede teşvik ettiği ürünlere en güzel örnek olarak pamuğu gösterebiliriz. Amerikan İç Savaşı'nın yarattığı pamuk kıtlığı, İngiliz sanayicilerini yeni pamuk üretim alanlarını desteklemek zorunda bırakmıştı. Manchester Pamuk Alım Birliği, İngiltere'nin İzmir Konsolosu'nun raporuna dayanarak, Batı Anadolu'da pamuk üretimini destekleme kararı almıştı. Birlik'in ücretsiz tohum dağıtımı, üreticilere iş makineleri desteği, kaliteyi yükseltmek için verilen kursların yanısıra İzmir - Aydın Demiryolu'nun desteklenmesi kararını almış olması konumuz açısından ilginç olsa gerek. Nitekim pamuk üretiminde artış sağlanan bölgeler, Aydın Demiryolu'nun geçtiği yörelerdi. Batı Anadolu'da İngilizler tarafından üretilen, İngiliz demiryolu ile taşınan ve İngiltere'ye ihraç edilen zımpara taşı üretimi de, bu konuda oldukça aydınlatıcı bir diğer örnek olsa gerek. Bölge ekonomisinden tamamen yalıtılmış, bölge ekonomisi ile hiç bir ilgisi olmayan madenler konusunda; manganez, antıman, krom, boraks örnekleri de verilebilir. Sonuç olarak, İngiliz çabaları Batı Anadolu'da üretken güçleri geliştirmiştir, ancak İngiliz endüstrisine endekli olarak.

Bu durum, dış dinamikle kapitalist dünya ekonomisine eklenilen ekonominin, kapitalizmin devresel bunalımlarından da doğrudan etkilenmesini beraberinde getiriyordu. Batı Anadolu'nun iktisadi faaliyetleri, İngiltere'deki bunalım ve göreceli refah dönemlerini iki yıllık gecikmelerle izliyordu.¹⁰⁵

Fransızların Beyrut-Şam-Müzeyrib merkezli demiryolu politikası da; İngilizlerin Batı Anadolu demiryolu modelinin adeta Suriye versiyonuydu. 19. yüzyılın sonlarında, Beyrut'un hinterlandının zengin potansiyelinden yararlanmaya ve nüfuz bölgelerini güçlendirilmeye çalışırken, bölgede köklü bir geçmişe dayanan ilişkileri, Fransızlara önemli ölçüde yardımcı oluyordu. Demiryolu imtiyazları ve Marunilerin koruyuculuğu misyonları nüfuz bölgelerini güçlendirmede en önemli iki faktördü. Suriye'nin Fransız yöneticileri açısından önemi çalışmamızda özellikle, Dışişleri Bakanı Delcasse'in çabaları çerçevesinde vurgulandı.

Almanların Anadolu ve Bağdat demiryolları politikası, İngiliz ve Fransız modelinden farklı olarak bölgesel olmaktan öte, bütünsel bir projenin parçası, hatta temel yürütücüsüydü. Uluslararası konjonktür Osmanlı ve Alman İmparatorlukları arasındaki yakınlaşmayı adeta kaçınılmaz kılmıştı. Osmanlı, toprak bütünlüğünü savunacak yeni bir ülke arayışındayken, Almanya sömürgelerin bölüşülmüş olduğu bir dünyada hammadde ve pazar sorununu çözmek zorundaydı. Bu koşullardaki bir yakınlaşmanın, önemli bağımlılık ilişkilerini beraberinde getirmesi kaçınılmazdı. Osmanlı - Alman ilişkileri başlıca iki temel üzerinde gelişti. Bunlardan birinin Anadolu/Bağdat/(ve hatta) Hicaz demiryolları olduğunu biliyoruz. Diğeri ise Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askeri heyeti aracılığıyla gerçekleşti. Alman komutanların çabalarıyla, Osmanlı ordusundaki Alman etkisi giderek artmaktaydı. Demiryolları da bir yandan politik nüfuzu beraberinde getirirken, diğer yandan ekonomik ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Demiryolu yapımı; altyapı yatırımları, maden arama çalışmaları, sulama kanalları inşası ve hammadde elde etmeye yönelik benzeri çabalarla birlikte yürütülüyordu. Bu süreç sonucunda 1909 yılına gelindiğinde, Almanya/Avusturya bloğunun Osmanlı dış ticaretindeki payı % 42'ye yükselmışti. Oysa bu rakam 1880'lerde % 18 civarındaydı. Aynı dönemde Fransa'nın payı % 18'den 11'e, İngiltere'nin ki ise % 61'den 35'e düşmüştü. Bu gelişmenin, diğer emperyalist güçlerle zorlu bir mücadele sürecini beraberinde getirmesi kaçınılmazdı. Özellikle İngiltere'nin, Basra Körfezi'ne yönelik Osmanlı/Alman girişimlerine tepkisi son derece sert olmaktadır.

Alman resmi politikası, barışçı yayılma mekanizmalarını büyük bir incelikle örüyordu. Osmanlı yöneticilerini ürkütecek kolonizasyon yanlısı düşünceler, hükümet çevrelerce kabul görmüyordu. Gerçekten de bu dönemde Alman yayılmacılığını yönlendirmek ve yeni yayılma alanları belirlemek amacıyla bir dizi dernek faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı. Bunlar arasında en radikal düşünceleri ırkçı Alldeutscher Verband (Pancermen Birliği) savunuyordu. Pancermen ideologlar Anadolu'yu, iklimi ve toprak zenginlikleri ile Alman kolonizasyonu için çok uygun bir yer olarak görüyorlardı. Deutsche Kolonial Gesellschaft, Militaerische Gesellschaft, Kolonial-Wirtschaftlichen Komitee gibi kuruluşlar da değişik dozlarda benzeri görüşleri ileri sürüyorlardı. Bu doğrultudaki yayınlarda, kolonizasyon konusunda Anadolu Demiryolu Şirketi'ne önemli işlevler yükleniyordu. Örneğin Karl Kaerger, Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld (Küçük Asya, Bir Alman Kolonizasyon Bölgesi) adlı broşüründe, kolonizasyonun ekonomik ve politik açıdan güçlü bir şirket tarafından yürütülmesi gerektiğini savunuyor ve bu "ulvi" görevi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sağlam konumundan dolayı Anadolu Demiryolu Şirketi'nin üstlenmesini öneriyordu. Kaerger'e göre, hatların civarına Alman kolonizatör göçmenler yerleştirme hakkına karşılık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü savunulmalı ve Avusturya, İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu'nu içine alacak geniş bir gümrük birliği oluşturulmalıydı. Kaerger, bu ortak pazar içinde Anadolu'daki Alman kolonilerine, Alman sanayiinin gereksindiği hammaddeleri sağlama işlevini yükliyordu.¹⁰⁶

Benzeri öneriler Binbaşı Max Schlagintweit tarafından da dile getirilmişti. Schlagintweit, kolonizasyon koşullarını yerinde incelemek amacıyla Anadolu'ya gitmiş ve orada yaşayan Almanlarla konuyu tartışmıştı. Almanya'ya döndükten sonra, Anadolu'nun kolonizasyonu için neler yapılması gerektiğini içeren görüşlerini çeşitli platformlarda dile getirmiş, Anadolu Demiryolu Şirketi ile resmen ilişki kurulmasını önermişti.¹⁰⁷ Toplanan konferanslardan birine Deutsche Bank genel müdürü Siemens onur konuğu olarak davet edilmişti. Ancak Siemens'in yaptığı konuşma tam bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Deutsche Bank genel müdürü, açık bir ifade ile Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Osmanlı yasalarına tabi olduğunun altını çizerek, kendilerinin kolonizasyon değil, ticari amaçlar taşıdıklarını vurgulamıştı. Bu girişimlerin başarıya ulaşmasından Almanya'nın büyük yararlar sağlayacağını, Alman sanayiine yeni ufuklar açacağını, kolonizasyon düşünceleriyle bu önemli girişimin tehlikeye düşürül-

memesi gerektiğini sözlerine eklemişti. Gerçekten de Bağdat demiryolu için rekabet eden güçlerin en etkili silahı, Osmanlı yönetim çevrelerinde Almanların demiryolunu kolonizasyon amacıyla kullanacakları korkusunu yaymaktı. Bu nedenle; başta Başbakan Bülow ve Büyükelçi Marschall olmak üzere Alman yöneticiler, Abdülhamit ve Osmanlı devlet adamlarına, kolonizasyon yanlılarına karşı oldukları konusunda gerekli güvenceyi vermekte özen gösterdiler.¹⁰⁸

Alman yönetiminin ve yönetimle uyum içindeki Deutsche Bank'ın, kolonizasyon yanlılarına yüz vermemeleri anlaşılır bir olgudur. Deutsche Bank'ın genel müdürü Siemens, doğal olarak olaya ticari açıdan bakıyor, Şirket'in elde edeceği karları riske sokmak istemiyordu. 1883 yılından beri Osmanlı ordusunda görev yapan Alman komutanların etkileri giderek artar, Deutsche Bank'ın yaptığı demiryolu ile Bağdat'a kadar olan bölge Alman nüfuz alanına dönüştürülmek yolunda emin adımlarla ilerlenirken, kolonizasyon yanlısı radikal görüşler yüzünden herşeyi tehlikeye atmanın bir anlamı yoktu. Kısacası, Anadolu'da kolonizasyon düşüncesi, büyük bir incelikle örülen barışçı yayılma politikasıyla çelişiyordu.

Abdülhamit devrinde uygulanan temkinli politika sayesinde, Alman etkisi o kadar köklü biçimde yerleşmişti ki; Jön Türk ve İttihatçılar da kısa bir tereddütten sonra Almanya yanlısı dış politikayı sürdürdüler. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin kendini Almanya ile birlikte Dünya Savaşı'nda bulmasıyla neticelendi. Almanya'nın yenilgisi üzerine bölgede önemli bir boşluk oluşmuştu. ABD'nin bölgede emperyalist bir güç olarak rekabete katılması, Musul ve Kerkük petrollerinin kazandığı önem ile birlikte, yeni dinamiklerin habercisiydi. Konumuz açısından ilginç olan, ABD'nin de nüfuz mücadelesindeki enstrümanının dev bir demiryolu projesi olmasıydı. Daha önce de girişimde bulunmuş olan Amiral Colby Chester, arkasına Amerikan sermayesini alarak, "Chester imtiyazı" adıyla bilinen demiryolu yapım ve işletme başvurusunda bulunmuştu. Başvuru Musul/Kerkük bölgesi ile Anadolu arasında inşa edilecek bir demiryoluyla ilgiliydi. Proje güzergah üzerindeki madenleri işletme hakkının, hattı inşa edecek şirkete verilmesini öngörüyordu. Musul ve Kerkük'ün Türkiye sınırları dışında kalması, imtiyazın öneminin kendiliğinden ortadan kalkması anlamını taşıyordu. Zaten bu arada petrol şirketleri, Mezopotamya petrollerinin paylaşımı konusunda anlaşmaya varmışlardı.

Osmanlı Devleti'ne emperyalizmin bir aracı olarak giren demiryolları, bir dönem Cumhuriyet Türki-

yesi'nde bağımsızlığın simgesi olmuştu. Osmanlılardan Cumhuriyet'e 4137 kilometre demiryolu kalmıştı. Türkiye'nin buna katabildiği miktar da, yaklaşık bir o kadardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki demiryolu seferberliği, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tamamiyle durmuştur. Oysa Türkiye savaş sonrası döneme planlama ile girmek azmindeydi ve Aydemir, Tökin gibi Kadrocuların etkin olduğu plan beklenileceği gibi ulaşım politikasını demiryoluna dayandırıyor. Ancak aklın yolu birdi ve dış yardımı kolaylaştıracağı beklentisiyle Süleyman Vaner önderliğinde liberal bir kadroya hazırlatılan planda da ulaştırma politikası demiryoluna dayanmaktaydı. 1952 yılına kadar 1588 kilometre yeni demiryolunun hizmete açılması hedeflenmekteydi. Vaner'in raporunda karayollarına 260, demiryollarına ise yenileme çalışmalarıyla birlikte 1.480 milyon lira, yani karayollarına ayrılanın altı katı ödenek ayrılması planlanmıştı. Ancak Max Thornburg gibi Amerikalı uzmanlarla girilen sıkı teşrik-i mesai sürecinin sonunda, bu oran karayollarının lehine, bire dokuz olarak değişti.¹⁰⁹ Artık, Amerikan Yollar İdaresi'nin Umum Müdür Yardımcısı Hits'in yazmış olduğu rapor doğrultusunda, kesin bir biçimde karayolu politikasına geçilmişti. Bu politikanın sonucu olarak, 1950'lerden günümüze sadece 611 kilometre yeni demiryolu yapılabilirdi.¹¹⁰ Dış yardım ve kredilerle kolay yoldan kalkınma hayali ağır basmıştı.

Ülkemizde yolcu taşımacılığının % 94,2'si karayolu ve sadece % 4,9'u demiryolu ile yapılmaktadır. Yük taşımacılığında benzeri oranlar geçerlidir. Oysa, demiryolu taşımacılığının karayoluna göre son derece ekonomik olduğu bilinen bir gerçektir, özellikle de petrol kaynakları açısından dışa bağımlı ülkelerde... Demiryolu yatırımının çok pahalı olduğu görüşü de, gerçekliği araştırılmadan genel kabul gören bir iddiadır. Oysa 200-220 kilometre hıza elverişli çift hatlı bir demiryolu ile 2 + 2 şeritli bir otoyolunun maliyeti yaklaşık olarak birbirine eşittir. Ayrıca kaza ile ölüm oranı, karayolunda demiryoluna göre yüz kat daha fazladır.¹¹¹ Bu istatistiksel gerçeği bildikten ve aynı ırasyonel ulaştırma politikasını sürdürdükten sonra, "trafik canavarı" gibi soyut bir canavarı suçlamak ne derece anlamlıdır? Bu bakış açısı yüzölçümleri Türkiye'nin yarısı kadar olmayan İngiltere 16.670 km, Fransa 34.639 km, Almanya 27.490 km, İtalya 16.068 km demiryoluna sahipken "demiryolu komünist işidir"; ya da bunca acıdan sonra, "devlete değil, depreme kızın" diyebilen devlet başkanlarının varlığını olanaklı kılan düşünce iklimini de açıklamaktadır.¹¹² Bu satırların yazarı, depremin üçüncü günü, İzmit-Gölcük arasını sekiz saatte alabilmenin hüznünü yaşamıştır¹¹³

ve herşeye rağmen toplumun dinamizminin, üç tarafı denizle kaplı ve tarihsel anlamda demiryolu geleneği bulunan ülkesinde, deniz ve demiryollarına dayalı rasyonel bir ulaştırma politikası için harekete geçeceği umudunu taşımaktadır.

Dipnotlar

¹ Bu artışı anlamak olanaklıdır, zira sadece raylar için ortalama mil başına 300 ton demir gerekiyordu.

² Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1977, ss. 19,20.

³ M. Hecker, «Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei», **Archiv für Eisenbahnwesen**, Berlin, 1914, s. 777.

⁴ Muhteşem Kaynak, «Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış», **Yapıt**, Sayı 5 (1984), s. 68

⁵ Vahdetin Engin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul, 1993, s. 36, 37.

⁶ Engin Deniz Akarlı, **Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, İstanbul, 1978, s. 25

⁷ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1970, s. 153.

⁸ Kurmut, s.57.

⁹ 1838 antlaşması üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II, (1838-1850)**, İstanbul, 1976, ss.7-42 v.d. Ayrıca çok sayıda kaynağın yanı sıra şu iki makaleye bakılabilir. Seyfettin Gürsel, 1838 Ticaret Antlaşması Üzerine", **Yapıt**, Sayı 10, (Nisan-Mayıs 1985), ss.27-36 ve aynı dergi içinde Taner Timur, "1838'de Türkiye, İngiltere Rusya", ss.4-26.

¹⁰ Develerin su yataklarından geçememesi, devletin gerektiğinde develere el koyması ve benzeri güçlükler için bkz. Ali Akyıldız, "Osmanlı Anadolu'sunda İlk Demiryolu: İzmir- Aydın Hattı (1856-1866)", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, ed.E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s.250.

¹¹ Kurmut, ss. 58, 59.

¹² Hermann Schmidt, **Das Eisenbahnwesen in der asiatischen Türkei**, Berlin 1914, s. 3

¹³ Hecker, s. 780

¹⁴ Akyıldız, s.252.

¹⁵ Kurmut, s. 64

¹⁶ a.g.e., s. 73

¹⁷ a.g.e. s. 174, 175

¹⁸ Charles Morawitz, **Türkiye Maliyesi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 1978-188, s. 324

¹⁹ Hecker, s. 780

²⁰ A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No. 178-1978, s. 386, 387; Morawitz, s. 325

²¹ Şevket Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)», **ODTÜ Gelişme Dergisi** 1978 Özel Sayısı, s. 148.

²² Mihail P. Guboğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karadeniz Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy - Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, ed.E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, s.239.

²³ Engin, s. 40, 41

²⁴ Velay, s. 157; N. Heintze, «Eisenbahnen in der Türkei», **Mitteilungen der geographischen Gesellschaft**, Cilt XI, Hamburg, 1896, s. 45

²⁵ Engin, s. 62, 63

²⁶ a.g.e., s. 90, 91

²⁷ Engin, ss.125-128 v.d. Ayrıca bkz. Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Haz. Muammer Sencer, İstanbul 1977, s. 113; George Hallgarten, **Imperialismus vor 1914**, München, 1963, Cilt 1 s. 228-245.

²⁸ Reinhard Hüber, **Die Bagdadbahn**, Berlin, 1943, s. 10

²⁹ Cemil Öztürk, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa - İzmit Demiryolu", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, ed. E. İhsanoğlu, M. Kaçar, İstanbul, 1995, ss. 279-282.

³⁰ Hecker, s. 782

³¹ Friedrich Kochwasser, «Der Bau der Bagdadbahn und die deutsche Orientpolitik», **Deutsche-Türkische Gesellschaft E.V.** (Haziran 1975), s. 1; A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nâbi Dinçer, Ankara, 1979, s. 23

³² Bu borçlanma süreci sonunda hükümet, 10 Ekim 1875 tarihli tebliği ile, tüm iç ve dış borçlarının faiz ve taksitlerini beş yıl için yarıya indirmek zorunda kalmıştı. Bkz. İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, 1964, s. 53. Bu durum açıkça devletin iflası anlamına geliyordu. Bkz. Carl Anton Schaefer, **Ziele und Wege für die jungtürkische Wirtschaftspolitik**, Karlsruhe, 1913, s. 42

³³ Schmidt, s. 4

³⁴ M. Nagelmakers adlı müteşebbis «Bursa-Mudanya Osmanlı Demiryolları Şirketi»ni kurarak hattı işletmeye açmıştır. Bkz. Morawitz, s. 324

³⁵ Öztürk, ss. 283, 284.

³⁶ Bu konuda bkz. Celal Dinçer, «Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha», **T.T.K. Belgeler Dergisi**, Cilt V-VIII (Sayı 9-12'den ayrı basım), Ankara, 1972, s. 160.

³⁷ W. J. Mommsen, «Europäische Finanzimperialismus Vor 1914. Ein Beitrag zu einer pluralistischen Theorie des Imperialismus», **Der europäische Imperialismus**, Göttingen, 1979, s. 127.

³⁸ Düyunuumumiye'nin bu konuda gördüğü i şerin somut bir örneği için bkz. Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İm-**

paratorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi «Düyunuümü-miye», İstanbul, 1979, s. 120. Ayrıca bkz. Helmut Mejcher, «Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich», *Geschichte und Gesellschaft*, nr: 1-4 (1975), Göttingen, s. 465

³⁹ Başvurular arasında Bağdat'a uzanacak bir demiryolu imtiyazı için yapılan Cazalet/Tancrad projesi, dikkati çekenler arasındaydı. Bkz. Johann Manzenreiter, *Die Bagdadbahn, Als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum, 1982, s. 39. Alman Büyükelçisi Radowitz'in raporlarından, Collas adlı bir girişimci ile Osmanlı Bankası'nın desteklediği iki grubun da Bağdat Demiryolu için başvuruda bulundukları anlaşılmaktadır. Radowitz, bu iki gruptan birinin imtiyazı elde etmesi halinde, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunun önemli ölçüde artacağı kaygısını dile getirmektedir. Bkz. Radowitz'den Bismarck'a 23.7.1888 tarihli rapor, Manzenreiter, s. 43. Diğer başvurular için bkz. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, s. 23-26.

⁴⁰ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s. 18, 43.

⁴¹ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara 1993, s. 235 vd.

⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt 8, Ankara, 1988, s. 547-548.

⁴³ Kurt Zander, «Einwirkungen der kleinasiatischen Eisenbahnen auf die Hebung des Grundbesitzes», *AfEW*, Berlin, 1894, s. 942

⁴⁴ Blaisdell, s. 124

⁴⁵ Karl Helfferich, *Georg von Siemens, Ein Lebensbild aus Deutschlands Grosser Zeit*, Berlin, 1923, Cilt III, s. 44

⁴⁶ Heintze, s. 46

⁴⁷ Helfferich, Cilt III, s. 50

⁴⁸ Dr. Jaeck, Bağdat Demiryolu'nun temellerinin bu gezide atıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Jaeck, «Die Beziehungen der deutschen Industrie zum türkischen Reiche», *Technik und Wirtschaft*, No. 5, Mayıs 1916, ss. 193, 194. Wilhelm'in gezisi için ayrıca bkz. C. A. Engelbrechten, *Kaiser Wilhelms Orientreise und deren Bedeutung für den deutschen Handel*, Berlin 1890 ve Joan Haslip, *II. Abdülhamit*, İstanbul, 1998, ss. 209 - 224.

⁴⁹ Helfferich, Cilt III, s. 48

⁵⁰ Wilhelm'in notu «güzel» şeklindeydi. Bkz. Büyükelçi Radowitz'den Başbakan Caprivi'ye 4.7.1890 tarihli, 75 nolu rapor, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871 - 1914, Sammlung der diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes*, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Timme, Berlin, 1924, Cilt XIV, Bölüm II, nr. 3598, s. 441, 442.

⁵¹ İngiliz, Fransız ve Rusların imtiyazın yine Almanlara verilmesine tepkileri çok sert olmuştu. Fransızlar bir yandan büyükelçileri Chambon'un desteğiyle Anadolu Demir-

yolu'nun uzatılma imtiyazını almaya çalışırken, öte yandan Yıldız Sarayı'nda çevirdikleri türlü entrikalarla imtiyazın Deutsche Bank'a verilmesini engellemeye çalışmışlardır. Bkz. Helfferich Cilt III, s. 63. İngiliz Büyükelçisi Sir Clare Ford ise Konya imtiyazının Almanlara verilmesinin İngiliz çıkarlarına zarar vereceği düşüncesini resmen Babıali'ye ileterek, Osmanlı Yönetimi'ni İngiliz filosunun İzmir önlerinde yapacağı bir gösteriyle tehdit etmişti. Bkz. Radolin'den Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Marschall'a 9.1.1893 tarihli özel mektup, *Grosse Pol.*, Cilt XIV, Bölüm II, nr. 3970, s. 456

⁵² Max Schlagintweit, *Reise in Kleinasien*, Münih, 1898, s. 29

⁵³ 1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyükelçilik görevine atanan Marschall, görevde kaldığı 15 yıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun güçlenmesi için var gücüyle çalıştı. Bkz. Lothar Rathmann, *Stoss-richtung Nahost 1914-1918*, Berlin, 1963, s. 25, 26.

⁵⁴ Marschall, ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu artırmanın yollarını, şansölye Hohenlohe'ye yazdığı 46 sayfalık bir raporda ayrıntılarıyla ele almıştı. Yazdıklarından Marschall'ın en önem verdiği konunun Bağdat Demiryolu olduğu anlaşıyor. Raporun ayrıntısı için bkz. Özyüksel s. 125-128.

⁵⁵ Wilhelm von Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968, s. 135.

⁵⁶ Ortaylı, s. 53.

⁵⁷ Friedrich Nauman, *Asia, Eine Orientreise über Aethen Konstantinopel, Baalbek, Nazareth, Jerusalem, Kairo, Neapel*, Berlin, 1913, s. 73.

⁵⁸ Edward Mead Earle, *Bagdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 147.

⁵⁹ Bkz. A. S. Jerussalimski, *Die Aussenpolitik und Diplomatie des deutschen Imperialismus Ende des 19 Jahrhunderts*, Berlin, 1953, s. 682.

⁶⁰ Londra Büyükelçisi v. Castell'den, Başbakan Hohenlohe Schillingsfürst'e 9.11.1898 tarih 754 nolu rapor. Manzenreiter, ss. 118, 119.

⁶¹ Jerussalimski, s.686.

⁶² Damat Mahmut Paşa'nın desteği için bkz. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1980, ss.37,38. Bu konuda İngiliz casus Vambery'nin yazdıkları için bkz. Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul, 1983, s.113. Sir O'Conor'un desteği için bkz. Helfferich, Cilt III, s. 99.

⁶³ Helfferich, Cilt III, s. 102, 103, 105.

⁶⁴ C. Mühlmann, «Die deutschen Bahnunternehmungen in der asiatischen Türkei», *Weltwirtschaftliches Archiv*, Cilt 24, Jena, 1926, s. 374.

⁶⁵ Dicle ve Fırat nehirlerinde gemicilik yapmak isteyen Alman Şirketleri, Deutsche Levante Linie ile Norddeutscher Lloyd idi. Bkz. Lothar Rathmann, «Zur Legende vom antikolonialen Charakter der Bagdadbahnpolitik in der Wilhelminischen Ära des Deutschen Monopolkapitalismus», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Sonderheft IX (1961), s. 249.

⁶⁶ Anton Mohr, *Der Kampf um Türkisch Asien, Die Bagdadbahn, Meissen* (tarihsiz), s. 45-48.

⁶⁷ Tevfik Nadir, *Tehlikenin Büyüğü, Uyanalım*, İstanbul, 1324, s. 14. Ayrıca 1903 sözleşmesiyle Almanlara verilen imtiyazlar için bkz. Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 88-96

⁶⁸ Ortaylı, s. 91

⁶⁹ a.g.e. s. 92, 93

⁷⁰ Mohr, s. 47

⁷¹ Ortaylı, s. 93

⁷² Richard Hennig Friedenau, *Die deutschen Bahnbaute in der Türkei*, Leipzig, 1915, s. 8; Hüber s. 45

⁷³ Mohr, s. 51

⁷⁴ Almanların Adana bölgesindeki çabaları için bkz. Paul Uhlig, *Deutsche Arbeit in Kleinasien von 1883 bis 1918*, Greifswald, 1925, s. 140-148; Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1982, s. 109; Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul, 1982, s. 55, 56; Ortaylı, s. 92; Imbert s. 43. Konya Ovası'nın sulanmasıyla ilgili olarak bkz. «Die Bewaesserung der Ebene von Konia», *Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient*, Sonderbeilage zu Nu. 4 des III. Jahrganges, 1916, s. 153; Willy Reibel, *Die Gründung auslaendischer Eisenbahnunternehmungen durch deutsche Banken*, Düsseldorf, 1934, s. 47, 48; Rosa Luxemburg, «Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi», Rathmann, *Berlin-Bağdat...* içinde, s. 185.

⁷⁵ Bkz. Şehmus Güzel, "Anadolu - Bağdat Demiryolu Grevi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, (1985), s. 830. Demiryolu'nun sağlık hizmetleri şefi Dr. Arhangelos, meşrutiyet idaresini Abdülhamit'in baskıcı yönetimine son verdiği ve hürriyeti ilan ettiği için övüyor, sendikanın kuruluşunu ise "İşte bu mukaddes meşrutiyetin yetiştirdiği çiçeklerden biri de Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkârisi oldu" diyordu. Bkz. Gavriel Arhangelos, *Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresinin İçyüzü*, İstanbul, 1327, s.236.

⁷⁶ Gündüz Ökçün, «Osmanlı Meclis-i Mebusanında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar», *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, XXV, 2 (Haz. 1970), s. 22-43. Benzeri yorumlar için bkz. Nadir, s. 30; Th. Rothstein, «Der Streit um die Bagdadbahn», *Die Neue Zeit*, Cilt II, (1912/1913), s. 525. Demiryolu yapımının tüm maliyetini, gerçekte ödedikleri vergilerle Anadolu köylüsünün karşıladığı konusunda bkz. Luxemburg, «Emperyalizmin, s. 187-190.

⁷⁷ «... Ama Paris'te Fransızlar, Türk Maliyesini... Fransız denetimi altına sokmak anlamına gelen ve kendisine saygısı olan hiçbir hükümetin kabul edemeyeceği koşullar öne sürdüler.» Bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul, 1985, s. 46

⁷⁸ Earle, s. 246.

⁷⁹ Max Wiedemann, *Bagdad und Teheran: Politische Betrachtungen und Berichte*, Berlin, 1911, s. 41.

⁸⁰ Rothstein, s. 530

⁸¹ Helmut Mejcher, «Die Bagdadbahn, Als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich», *Geschichte und Gesellschaft*, nr. 1-4 (1975), s. 477; Mühlmann, s. 384; Rathmann, *Berlin....*, s. 102.

⁸² Haluk Ülman, *1860 - 1861 Suriye Buhranı, Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara, 1966, ss. 8, 9, 49 v.d.

⁸³ Ulrich Fiedler, *Der Bedeutungswandel der Hedschasbahn*, Berlin, 1984, s.14

⁸⁴ Murat Özyüksel, "Bir Nüfuz Mücadelesi Aracı Olarak Suriye Demiryolları", *Toplum ve Ekonomi*, No.10, (Temmuz 1997), ss. 3 - 5.

⁸⁵ İngiliz Büyükelçiliğinin tüm çabalarına rağmen imtiyazı engelleyemediği hakkında bkz. Alman Büyükelçise Marschall'dan Başbakan Bülow'a 28.11.1902 tarihli rapor, Pera, *Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes*, Türkiye, 152. Ayrıca bkz. Sadrazam Rifat Paşa'nın maruzatı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Y.A. - Hus., nr. 410/27-1.

⁸⁶ Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 3.5.1900 ve 7.5.1900 tarihli raporlar, Pera, *Politisches Archiv....*, Türkiye 152. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 1994, s.58 v.d.; Murat Özyüksel, "Osmanlı Demiryolu İşletmeciliğinde Bir Devlet Girişimi: Hicaz Demiryolu (1), *İktisat Dergisi*, Sayı. 292, (Mart 1989), s.18.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul, 1992, s. 217-227

⁸⁸ Benzeri bir yorum için bkz. Şerif Mardin, «İslamcılık», *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1983, Cilt 5, s. 1402.

⁸⁹ Özellikle Tunus ve Mısır'ın işgalinden sonra, İngiliz ve Fransızlardan gelen panİslamizm suçlamaları için bkz. Koloğlu, ss.193-200. Dönemin Batılı şarkiyatçılarının panİslamizm üzerine yazdıkları makalelere örnekler için bkz. *Siyasi İslam ve Panİslamizm*. Çev. Mümtaz'er Türköne, Ümit Özdağ, Ankara, 1993. Bu derlemede Becker, Vambery, Von Eckardt, Arnold Toynbee gibi yazarların sekiz adet makalesi bulunmaktadır. Abdülhamit'in panİslamizm politikası izlediğini iddia eden bir diğer çalışma için bkz. Eduard Mygind, *Syrien und die türkische Mekkapilgerbahn, Halle*, 1906, s. 8 vd. İlginç bir panİslamizm yorumu için bkz. Chedo Mijatovich, «Abd ul Hamid», *Die Zukunft*, No. 47, 22.8.1908

⁹⁰ Yıllarca Osmanlı ordusundaki Alman askeri heyetinin misyon şefliğini yürüten von der Goltz Paşa Abdülhamit'in «sınırlarına dayanan Hristiyan/Avrupa nüfuzunun kaybettirdiği prestiji, İslam dünyasında artıracığı saygınlıkla telafi etmek istediğini ve amacının «içeriye fethetmek» olduğunu yazıyordu. *Neue Freie Presse*, 3.9.1908. Goltz Paşa daha önce benzeri görüşlerini Auler Paşa'nın *Die Hedschasbahn* adlı kitabına yazdığı önsözde anlatmıştı. Bkz. Auler Pascha, *Die Hedschasbahn, Auf Grund einer Besichtigungsreise und nach amtlichen Quellen*, Gotha, 1906, von der Goltz'un önsözü, s. 2. Auler Paşa'nın da görüşleri paylaştığı anlaşıyor. a.g.e. s. 62

⁹¹ Bu durumda ancak içeride kullanılacak türden bir panİslamizm söz konusu olabilir. Georgeon, s.160.

⁹² 1900 yılına gelindiğinde İngiliz gazetelerinde artık açıkça Arabistan'ın İngiliz himayesine girmesi tezi savunulabiliyordu. Abdülhamit anılarında bu durumu aşağıdaki cümlelerle açıklıyordu: «İngiliz gazeteleri şimdiye kadar pek çok defa İngiltere'nin Arabistan siyasetini açıklamışlardır. Fakat şimdiye kadar hiçbir Arabistan, İngiliz himayesine girmelidir, 56 milyon Müslüman tebaası olan İngiltere'nin, Müslümanların mukaddes şehirlerine sahip olması tabiidir diye yazmamışlardır.» Bkz. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1984, s.144.

⁹³ Kutsal kentlere sahip olmayan bir Halifenin İslamcı politikasının inandırıcılığının kalmayacağı ortadaydı. Bu nedenle Arabistan'ı kaybetme olasılığı Abdülhamit'i en çok korkutan konulardan biriydi. Bkz. Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1961, s. 74. Prof. Hell, Abdülhamit'i haklı çıkarırcasına, «Mekke ve İstanbul. Bu İslamdır, İslamın tarihidir» diye yazmaktadır. Bkz. J. Hell, «Stambul und Mekka», *Erlanger Aufsätze aus ernster Zeit*, (1917), s. 59.

⁹⁴ Hiçbir zaman devlet otoritesinin kurulamadığı bu bölgede egemen yaşam biçimi göçebelikti. Aşiretlerin sosyal, ekonomik, dini ve siyasi yaşamlarında, Arap şeyh ve emirlerinin önemli bir yeri vardı. Bu durumda Abdülhamit politikasını Arap aşiretleriyle şahsi ilişkilerini geliştirerek yürütmeyi tercih etti. Gerçekten de Abdülhamit Arap eyaletlerinde, Şamlı veya Halepli güçlü ailelerin ileri gelenlerine ya da kabile reislerine dayanıyordu. Sultan aşiret reislerini hediyeler, tavizler ve iltifatlarla kendine bağlıyordu. Abdülhamit anılarında da «Ancak kabile reislerine hediye ve bahşiş dağıtmak suretiyle İngiliz entrikalarına karşı kendimizi müdafaaya çalışıyoruz» demekteydi. Bkz. Sultan Abdülhamit, s. 145; Kodaman, s.85. Abdülhamit, aşiret reisleriyle ilişkileri sıcaklaştırmak amacıyla, 1892 yılında İstanbul'da Aşiret Mektebi adıyla bir okul açtı. Mektebin kuruluş amacı, önde gelen şeyh ve aşiret reislerinin oğullarının eğitimlerini kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmektir. Bkz. Alişan Akpınar, *Aşiret Mektebi*, İstanbul, 1997, s. 27 v.d.; Auler Pascha, s.162; Kodaman, s. 89. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, «II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi», *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, (1976)

⁹⁵ Sultan Abdülhamit, s. 145

⁹⁶ Hugo Grothe, *Meine Studienreise durch Vorderasien (Kleinasien, Mesopotamien u. Persien)*, 1906 ve 1907, Halle 1908, s. 38; H. von Kleist, «Die Hedjasbahn», *Asien*, No. 6 (Mart 1906), s. 84.

⁹⁷ «Die neu Mekka-Bahn», *Die katholischen Missionen*, (1906/1907), Nr. 10, s. 219

⁹⁸ Sadrazam Ferid Paşa'nın maruzatı, *B.O.A., Y.A. - Res.*, nr. 129/3. ;Max von Oppenheim'dan Bülow'a 18.4.1905 tarihli rapor, Kahire, *Politisches Archiv...*, Türkiye 152.

⁹⁹ Imbert, s.79.

¹⁰⁰ Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 3.2.1905 tarihli rapor, Pera, *Politisches Archiv...*, Türkiye 152. Ayrıca bkz. *Frankfurter Zeitung*, 26.3.1905.

¹⁰¹ Marschall'dan Dışişleri Bakanlığı'na 7.4.1905 tarihli rapor, Pera, *Politisches Archiv...*, Türkiye 152.

¹⁰² Ranzi'den Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na, 4.6.1913 tarihli rapor, Şam, *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Wien, Administrative Registratur, F 19/33.

¹⁰³ Cemal Paşa, bu konuda ayrıntılı bilgi verirken, "Fransızlar istikraza muvafakat için, canımızı alacak şartlar ileri sürmüşlerdi" diyor, bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1977, ss.97, 98.

¹⁰⁴ Hayfa Konsolosu Löytved Hardeggen'in Başbakan Bethmann Hollweg'e yazdığı 16.7.1914 tarihli, "Das deutsche Interesse an der Hedschasbahn" başlıklı raporu, Hayfa, *Politisches Archiv...*, Türkiye 152. Hayfa'daki Alman kolonisi için bkz. Saad, "Die Mekkahahn und die Stadt Hayfa am Karmelgebirge", *Petermanns Mitteilungen*, No. 51, 1905, ss. 190, 191.

¹⁰⁵ Kurmut, ss. 88-98, 242, 248 v.d.

¹⁰⁶ Karl Kaerger, *Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld*, Berlin, 1892, ss.88-92.

¹⁰⁷ Schlagintweit'in görüşleri için bkz. Max Schlagintweit, *Deutsche Kolonisation in Kleinasien*, Münih, 1899, ss.32-36.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özyüksel, "Anadolu ve Bağdat Demiryollarını Kolonizasyon Aracı Olarak Kullanma Çabaları", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Kasım 1985, ss.33-38.

¹⁰⁹ Rakamsal veriler ve oranlar için bkz. A. Başer Kafoğlu, *Enflasyon, Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülkelerde*, (tarih ve yer belirtilmemiş), ss.180, 181.

¹¹⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Türkiye'de Ulaştırmanın Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, ss. 2763, 2765.

¹¹¹ Bu paragraftaki rakamsal veriler ve oranlar için bkz. Engin, ss. 222 - 224.

¹¹² Ülkemizde fıkra üretiminin, sınai, bilimsel ya da sanatsal üretimi çok gerilerde bırakmasının ipuçları, acaba halkın tepkilerinin bu dolaylı kanallara akışıyla mı ilgilidir?...Temel, bir gün İdris'e: "karar verdim, Başbakan olacağım" demiş. İdris'in yanıtı, "deli misun?" olmuş. Temel, şaşkınlıkla: "şart midur? diye sormuş.

¹¹³ Çalışmamızda vurgulandığı gibi, demiryolu Haydarpaşa'dan İzmit'e, daha 1873 yılında ulaşmıştı. İzmit ile Gölcük arası ise sadece 30 kilometreydi. Üstelik, Gölcük deniz kenarında kurulmuş şirin bir yerleşim merkeziydi. Ancak denizyolları da demiryolu gibi, ulaşım politikasının kurbanı olmuştu.

Bir Modernleşme Süreci: Osmanlı Mimarlığı Tarihi

Uğur Tanyeli*

Tarih yazımı ister global bir "büyük anlatı" oluşturmayı, isterse de parçasal bir açıklamayı hedeflesin hemen daima model(ler) kurgulamayı gerektiriyor. Modeller, geçmişte gerçekleşmiş sayısız olgudan sınırlı sayıda bir seçme yapıp veri olarak kullanarak, değişim mekanizmasının nasıl "çalıştığını" ortaya koymak için üretilir. Bu modeller sayesinde, belirli bir insani veya toplumsal etkinlik bölgesinde veya "Annales" tarihçilerinin yaptığı gibi neredeyse her alanda, dünyanın kavranabilir bir düzenlilik biçiminde yeniden üretilmesi söz konusudur. O halde, düzenlilik, olguların kendilerinde değil, her şeyden önce tarihçinin zihnindedir. Dolayısıyla, toplumlar ya da kişiler tarih yapmazlar. Toplumlar ve kişiler yaşar, üretir, değişir, değişmezler. Tarihi ise, bütün bu karmaşık gerçekliklerden çeşitli kanıtları ve kalıntıları aracılığıyla haberdar olan ve onları bir düzenliliğe kavuşturan tarihçiler yapar. Çünkü, yeniden üretilip yazılmadıkça, geçmiş tarih haline gelemmez.

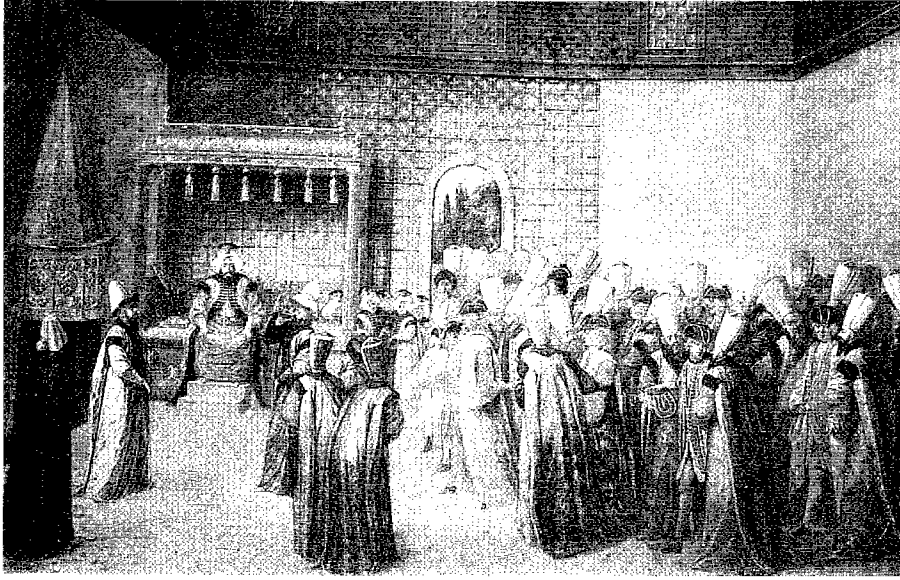
Osmanlı mimarlığının tarihini ya da daha genelde Osmanlı dünyasında fiziksel çevrenin tarihini yazmak da kaçınılmaz olarak model kurgulamaya yol açmıştır. En yaygın kullanımda olan ve yalnız mimarlığın tarihini değil, tüm Türkiye geçmişini anlamak için başvuru model "yükseliş-duraklama-gerileme-çöküş" biçiminde bir aşamalanmayı temel alır. Okullarda sürekli yinelenen, her Türk vatandaşının öğrenmekle kalmayıp içselleştirdiği genel tarih buna göre yazılmaktadır. Model, Türkiye tarihini bir biyolojik analogi çerçevesinde biçimlendirir. Yani, tarih canlı varlıkların yaşam sürecine benzer bir düzene göre yazılmaya çalışılmıştır. Hepimizin bildiği gibi, önce yükseliş adıyla tanımlanan bir gelişme dönemi vardır. 16. yüzyıl sonunda duraklamanın başladığı varsayılır. Duraklama Viyana kuşatmasıyla birlikte gerilemeye dönüşür ve kaçınılmaz son gelir çatar; 20. yüzyıl başında çöküş gerçekleşir. Model bu noktaya kadar gerçeklerin çok ciddi ölçekte tahrifatına yaslanan ve çocuksu bir mimarlık tarihini de temellendirebilmiştir. Osmanlı'nın çöküşü diye tanımlanan siyasal dönemeç sonrasında bu modelin yetersizliği iyice belirginleşir.

Çünkü model, çöküşün ardından Türkiye tarihini bir "yeniden doğuş" ile bütünlemiştir; ama mimarlıkta bu siyasal tanıma uyacak bir büyük atılım bekleyenler düş kırıklığına uğramışlardır. Bu naif tarih modelinin en hevesli savunucusu bile mimarlık alanında yeniden doğuşa benzer "parlaklıkta" bir şey bulamamaktadır. Bulunamayınca da, başka bir naif yargıya varılması ve bundan mimarlığın suçlu ilan edilmesi kaçınılmazdır. Daha 1930'lardan beri mimarlığın bu yeniden doğuş gerçeğini doğrulayan büyük başarıları neden gösteremediği sık sık sorulmuştur. Açıkçası, olguların zihinlerdeki modele neden uymadığı sorulmaktadır. Türk intelligentsiası olguları daha iyi açıklayacak başka modeller kurgulamak yerine, yani yaratıcı bir entelektüel çalışkanlık göstermek yerine, olguları elindeki kadim modele göre biçimlenmiş görmek istemektedir.

Oysa, eldeki tarih modelinin zafiyeti açıklamayı bile gerektirmeyecek kadar belirgin gözüküyor. Model, tarihi tek bir parametreye göre, sadece Osmanlı siyasal egemenliğin coğrafi yayılma alanına göre yazmayı öngörmektedir. Şöyle ki, bu siyasal egemenliğin coğrafi alanı genişledikçe yükseliş olarak tanımlanan evre yaşanmıştır. Duraklama, coğrafi yayılmanın sona ermesi, gerileme ise küçülme demektir. Şaşırtıcı olan, mimarlık gibi siyasal-askeri gerçeklerle bire bir koşutluk göstermeyen bir alanın tarihinin de bu modelle kılıplanmış oluşudur. Halbuki, başka parametreleri de hesaba katan ya da başka parametrelere göre planlanmış bir model esas alınarak yazılmış bir tarih için, ne coğrafi gelişme tek başına yükselme demektir, ne de coğrafi küçülme zorunlu olarak bir gerileme anlamına gelir. Bu, mimarlık bir yana, Osmanlı siyasal sistemi için bile geçerli olmaktan uzak bir kalıp-inançtır. Örneğin, Osmanlı resmi belgeleri üzerinde araştırma yapan birinin kolayca fark edebileceği gibi, bürokratik örgütler 17. ve 18. yüzyılda 16. yüzyılda olduklarından çok daha gelişkin ve uzmanlaşmış niteliktedirler. Osmanlı barınma kültürü ve gastronomik alışkanlıkları da bu süre içinde karmaşıklaşıp ayrıntılanmıştır.

"Gerileme-çöküş" modelinin asıl zaafı, Osmanlı dünyasındaki değişimi anlamak söz konusu olduğunda ortaya çıkıyor. Bugün bile kimi profesyonel tarihçilerinin kullanmaya devam ettiği, ilk ve orta öğretim-

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi

de ise rakipsiz olarak geçerli olan bu model, aslında değişim olgusunu hala 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı aydınlarının kavradığı biçimde kavramaya yol açıyor. Değişim, onlar için, tüm Modernöncesi toplumlar için olduğu gibi, bir yetkinlik noktasından giderek uzaklaşmak, yozlaşmak, bozulmak demektir. Dolayısıyla, aydının (ya da Osmanlı dünyasında uzun süre boyunca varolan tek aydın tipi olan bürokrat-aydının) görevi, bozulana onarmak, gerideki yetkin düzene dönmektir. Yönetim mekanizmasının ayrılmaz bir bileşeni olan aydınlar "çürüme" olarak tanımladıkları gerçekliğe karşı hep bu devayı önerecekler, yönetim de asla başarılması mümkün olmayan bu hedefi vazgeçilmez ideali olarak benimseyecektir. Osmanlı dünyası değişmekte, ama Premodern ideolojik saplantıları nedeniyle, entelektüel planda kendi kaçınılmaz değişiminin olağanlığını bir türlü fark edememektedir. Geleneksel toplumsal, siyasal, ekonomik yapılar sürekli yıkılmaktadır. Ancak, devasa İstanbul merkezli entelektüel-siyasal tekel, değişimin zihniyet freni olarak işlev görmektedir. Merkezi yönetimin elinde bu frenin fiziksel planda işlerliğini sağlayan gerçek maddi güçler hala vardır. Örneğin, geleneksel kırsal dengeleri bozan Celali Ayaklanmaları türünden bir girişim yıllar süren inatçı bir çabayla bastırılabilmiştir.

Mimarlıktaysa, başka mekanizmalar ve benzer değişim frenleri işletilir. Merkezi yönetim kendi etkinlik alanı içinde kalan mimari üretim bölgesinde her şeyin eskisi gibi kalmasını sağlamaya çabalar. Örneğin, Sultanahmet ve Yeni Cami gibi yapıların 16. yüzyıl planimetrilerini sadakatle yinelemesi bu Modernöncesi zihniyet freniyle ilişkili olmalıdır. Oysa, aynı

yapılar bir yandan da modernleşmekte olan (ya da bir Ön-Modernite yaşamakta olan) bir toplumu müjdelemektedir. Her iki yapının yapımları artık Sinan çağındaki gibi ağırlıklı olarak devletin zorunlu işgücü temini ile yürütülmemiş, götürü usul ve ücretli emek gibi Modern dünyaya özgü araçlar kullanılmıştır. Her iki yapıda da demir donatı kullanımı Sinan çağından çok daha fazladır. Her iki yapıda da, örneğin, ana ibadet mekanından özerk hünkâr mahfilleri,

değişen ve karmaşılaşan bir Osmanlı barınma kültürüne referans verir. Ama, asıl kitlenin mimari tasarımı, Sinan çağına da uygulamada olan Modernöncesi zihniyet örüntüleri, bazı revizyonlarla aynen yürürlüktedir.

18. yüzyıl eşiği gelip de zaten varolan değişimin kaçınılmazlığı iyice belirgin hale gelince, Osmanlı intelligetsiası bu kez de değişim gerçeğini, bozulana onarmak için kullanılacak teknik araçları ithal etmek olarak anlamaya koyulur. Sonraki yıllarda Batılılaşma diye adlandırılacak olan etkinlikler bütünü büyük oranda (ve kökende) budur. Örtük olarak, Batı'dan yapılan her transfer "nizam-ı alem"i iade etme biçimindeki eski ideolojik amaçla meşrulaştırılır. Amaç bu olunca, "gerileme-çöküş" modeli çerçevesinde yazılan tarih, bugün Batılılaşma girişimleri dediğimiz programı, topluma Osmanlı bürokratik seçkinlerinin empoze ettiği ithal bir ilaç olarak sunar. Değişimin meşruiyeti de olağanlıktan ve kaçınılmazlıktan değil, "ilaç" olma niteliğinden kaynaklanır. Değişime böyle yüce bir erek, yani bir tedavi edicilik niteliği atfedemediği zaman, sistem onun meşruluğunu savunamamaktadır. Hatta, tam tersine, yönetici seçkinler bir türlü feda edemedikleri bu ideolojik gözlüklerinden ötürü, meşrulaştıramadıkları değişim biçim ve alanlarını mahkum etmekten de kaçınmayacaklardır. Tanzimat'tan bu yana Türkiye'de bu yüzden "yanlış anlaşılmış Batılılaşma" gibi bir kültürel motif hiç eksilmeden varlığını sürdürür. Çünkü, Türkiye'de meşrulaştırılamayan değişim ya aşırıdır, ya yanlıştır, ya da varlığının farkına bile varılmaz.

Lale Devri'nin bu historiyoğrafik modeldeki su-

nuluşu bu açıdan amblematiktir. Söz konusu çağda, gündelik yaşama alışkanlıklarını farklılaştıran, geleneksel lüks ve israf kavramlarını yenileriyle değiştiren, doğayla hem kişisel yaşam, hem de mimari tasarım alanlarında yeni bir ilişki kurmaya koyulan ve yeni bir kadın tanımı yapmaya başlayan Osmanlı üst sınıflarına yönelik çok karmaşık bir tepkiler yumağı ortaya çıkmıştır. Bir grup tepki yönetilenlerden gelir ve Patrona Ayaklanması ile sonuçlanır. Bir başka tepkiye intelligentsiadan kökenlenir. Örneğin, çağın geleneksel ideolojiyle silahlanmış tarihçileri bu değişimler dizisini derinlemesine sorgulamak yerine, hemen mahkûm etmeye koyulurlar. Onlara göre, büyük siyasal ve askeri sorunlar varken üst sınıflar bunları görmezden gelmiş, "zevk ü sefa"ya dalmışlardır; bugünün okul kitapları bile onların ideolojik gözlüklerini kullanmayı sürdürür: "Damat İbrahim Paşa çok iyi niyetli bir 'ilericidir', ama 16. yüzyıldaki sadrazamlar gibi savaş önderi olmadığı için hatalıdır; zamanını boşa harcamıştır". O dönemde yapılanlardan sadece geleneksel ideolojinin meşrulaştırabildikleri geçerli sayılmış, kalanlar anlamsız saplantılar olarak takdim edilmiştir.

Eldeki ideolojik tarih modeli, yeni beliren helva sohbetleri alışkanlığının ya da sayfiye kavramının ya da mimari yeniliklerin matbaanın kuruluşu kadar önemli bir değişime işaret ettiğini anlamaya olanak vermez. Çünkü bu köhne model değişimi değil, ancak onun Osmanlı ideolojisi içindeki görüntüsünü algılamaya yeteneklidir. Çünkü bu ideoloji ile bütünleşik olan tarih modeli, değişimin egemen olduğu Modern dünyada değil, değişimi arızî olarak tanımlayan Modernöncesi bir toplumda üretilmiştir ve kendisini üreten toplumsal grubun patrimoniyal Modernöncesi alışkanlıklarını sürdürmeye hizmet etmektedir öncelikle. Bunun anlamı, o ideolojinin ve onun tarih modelinin tanımladığı gibi, değişimi arızî hale getirmek için çalışmaktır. Değişim bu nedenle ideolojik planda tek bir kanala yöneltilir ve sadece bürokratik intelligentsianın buyurduğu bir kurtuluş programı olarak meşrulaştırılır. Böylelikle Osmanlı yönetim aygıtı kendi varlığını da meşrulaştırmaktadır. Meşrulaştırma mekanizması eski model kullanımında kaldığı müddetçe giderek tırmanan bir ısrarla, yönetimin yenilikleri (sunulan ilacı) kabul etmeye direnen bir topluma yararlı bir kurtuluş programını empoze etmeye çalıştığı savında temellendirilir. Ama, eldeki model çerçevesinde yazılan tarih, bu direncin o "kurtuluş programı"na mı, yoksa başka yönetsel-toplumsal sorunlara mı yönelik olduğunu sorgulamaya niyet etmemiştir. Tarih, Osmanlı sistemine yönelik direnci çoğu zaman müthiş karmaşıklıkla

ğından soyutlar ve yalın bir tutucu muhalefet biçimi olarak takdim eder: Yönetimin iyi niyetli değişim programı, gerekçesi "gericilik" biçimindeki bir etiketten daha derinlikli olmadığı varsayılan bir karşı çıkışla engellenmeye uğraşmaktadır. Oysa, bürokratik seçkinlerin ideolojik gözlükleri çıkarılınca, tarihsel bir araştırma gericiliğinin geride kalmayı istemekten daha ciddi nedenleri bulunduğunu pekala ortaya koyabilir. Daha da önemlisi, o kurtuluş programını önerenlerin de çoğu zaman "geride ve geçmişte kalmayı" başka ciddi gerekçelerle arzuladığını kanıtlayabilecektir.

Ama, model tam aksine, değişime yalnızca yönetilenlerin direndiğini ve onların bir türlü değişmediğini varsayar. Sadece kendi uyguladığı siyasal, kültürel ve toplumsal programlar çerçevesinde ortaya çıkan değişimlerin farkına varabilen ve sadece kendi amaçlarına uygun olanları meşrulaştıran bir sistem için bu varsayış doğaldır. Oysa, Osmanlı yönetici seçkinleri farkına varmasa da, değişim her noktada vardır. En azından mimarlık bağlamında böyle olduğunu biliyoruz. Üstelik, çoğu "yenilik"in toplumsal bir dirençle karşılaştığı da söylenemez. Örneğin, geleneksel muhaleffetle karşılaştığı sık sık ileri sürülen matbaa için bile aksi geçerlidir. 16. ve 17. yüzyıllarda matbaa kurulmaya çalışıldığını ve bunun da tutucu bir karşı duruşla engellendiğini söylemek dayanaksızdır. Basım teknolojisinin Türkiye'ye geç transfer edilişinin gerçekçi bir alternatif açıklaması, bu ülkede kitap talebinin ancak 18. yüzyıl başlarında kitleselleşmeye olanak verecek bir yoğunluğa ulaştığı biçiminde olmalıdır. Hatta, çoğu zaman direncin yönetimden kaynaklandığını söylemek daha doğru olur. Özellikle ekonomik konularda durum budur. Sözgelimi, yönetim yapımcı ve üreticilerin talep edeceği kapitalist koşullara uygun gerçek fiyatı daima Modernöncesi "haklı fiyat" kavramı uğruna engellemeye çalışmıştır. Narh gibi Modernöncesi ekonomik denetim tipleri Türkiye'nin bir türlü ortadan kaldıramadığı saplantılardır.

O halde, Türkiye'nin "üstten aşağı doğru" uzanan bir değişim süreci yaşadığını söylemek bile kolay değil. Daha doğru bir saptama, kökeninde değişim gerçeğinin farkında bile olmayan, olması da mümkün olmayan bir ideolojinin, sonradan duruma uyarlanarak, sadece "gerektiği kadar" değişilmesi programları yaptığı biçiminde olmalıdır belki de. Bu mimarlık için de bugün bile "establishment"ın gündeminden düşmeyen bir beklentidir. Egemen mimari söylem, Türkiye'nin mimari manzarasının makrodan mikroya uzanan her ölçekte gelenekselle bağlantılı kalmasını önerir. Adı nasıl konursa konsun değişime itiraz eden sözde yoktur. Ancak, en açık ifadesi bir ütöapist düşüncenin ye-

şerme olanağı bulamayışı olgusunda gözlemlenen bu toplumsal atmosferin radikal olmayı (kopuşları) imkansızlaştırdığı da açıktır. Yönetim gerçekten de cüretli değişim programları önermiş ve uygulayabilmiştir. Ama, sürekli olarak "gerektiği kadar"ı vurgulayan ideolojik yapı düşünce alanında ütöplast aşırılıklara, kopuşlara filizlenme şansı vermemiştir. Değişimi en radikal gibi gözüktüğünde bile sadece Türkiye'nin kurtuluşu için gerekli olduğu kadarıyla meşru sayan bir ideolojik yapı, tanımı gereği araçsal olmayan bir ütöplast radikalizmi içine sindirememiştir. Türk mimarlık düşüncesinin (hatta genelde tüm alanlardaki düşünme alışkanlıklarının) Geç Osmanlı'daki kökenlerinden bu yana hep çok evcil oluşunun nedeni herhalde budur.

Osmanlı dünyasını ve mimarlığını anlamak için başvuru genelgeçer tarih modelinin kadim bir kökene dayanan Osmanlı üst sınıf ideolojisiyle sağlam biçimde bağlantılı olduğunu kısaca irdeledikten sonra, nasıl bir alternatif model önerisi (daha doğrusu önerileri) ortaya konulması gerektiği tartışılmalıdır. Gelecek kuşakları kuşkusuz çok meşgul edecek bu soru hangi biçimde yanıtlanırsa yanıtlanırsın, bütün ikna edici yanıtlar, öncelikle değişimin meşrulaştırılmasına (ve bazen de mahkum edilmesine) yönelik ideolojik ısrarı terketmelidir. Değişim olgusunun doğru mu, yoksa yanlış mı olduğu sorunuyla uğraşmak yerine, olağanlığının ve her yer için özgül olduğunun farkına varmak gerekiyor. Buysa, Osmanlı mimarlığı tarihini Premodernite'den adım adım uzaklaşan bir Modernleşme süreci olarak yazmakla başarılabilecekmiş gibi gözüktüyor. Bu tarihe ilişkin sayısız anomali ancak böyle düzeltilebilir. Örneğin, ancak bu sayede Fatih çağında Batı'dan yapılan sanatçı transferlerinin bir kültürel değişim programı olmadığı, hele hele Batılılaşma girişimi hiç sayılamayacağı kavranabilecektir. Mimarlardan ressamalara uzanan bu ithalatın tipik ve yaygın bir Premodern hükümdar davranışı kalıbı oluşturduğu böyle görülebilir. Ya da Sinan'a atfedilen bireysellik, yaratıcılık gibi niteliklerin aslında onun Modernöncesi kimlik yapısıyla uzlaşmadığı böyle fark edilebilir. Bu farkına varış, Sinan'ın büyük oranda Premodernite'yi temsil ettiği bir çağda, örneğin, Mora'daki küçük Anavarin kalesinin tasarım ve yapımında Osmanlı mimarlığının Modernite'ye çok daha yakın durduğunu da ortaya koyacaktır. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi burada da mimari Modernite'nin askeri mimarlıkta bir öncü bulduğu, dolayısıyla Modernleşme sürecinde başkalarıyla ortak bir paydayı paylaştığımız söylenmelidir. Bu askeri ortak paydanın ya da vurgunun bizim Batılılaşma sürecimize özgül bir ger-

çek olmadığı da açıktır. Bizim askeri mühendishanelerimizle Fransız Politeknik Okulu ve Amerikan Westpoint'inin hemen hemen zamandaş ve akraba olduğunu keşfetmek çok zor gözükmüyor. Ya da 18. yüzyıl Osmanlı mimarının meslekî kariyer bağlamında Modernite Çağı'nın mimarına 16. yüzyıldaki meslektaşlarından çok daha yakın olduğu ve bunun da Batılılaşma'nın bir sonucu olmadığı, ama modernleşme ile ilişkili bulunduğu ileri sürülmelidir. Açıkçası, Osmanlı mimarlığı tarihi, imparatorluğun coğrafi yayılma alanının boyutlarından bağımsız bir değişim süreci içinde formüle edilmek zorundadır.

Bir modernleşme süreci olduğu savlanan bu tarih, tabii ki, dünyanın önemli kesimini kapsayan bir paydayı içerir. Dünya en azından Geç Ortaçağ'dan beri Türkiye'ye tümüyle bağımsız bir tarihsel konum bahsedecek kadar küçük değil. "Tuğla" ve "fırın" gibi mimari terimleri muhtemelen daha 14. yüzyılda İtalyanca'dan ödünçlenen bir kültürün kendi tarihini neden daha global bir model çerçevesinde irdelemeyi denemediği ise özellikle sorulması gereken bir sorudur. Yukarıda bu soruya kısa bir yanıt verilmeye çalışıldı. Yanıtın özünüyse şu oluşturuyor: Hem Osmanlı tarihini genelde, hem de Osmanlı mimarlığı tarihini özelde, eski modelimizdekinden daha ikna edici biçimde açıklamak için, önce onun başkalarıyla ortak olan paydasını tanımlama gereği var. Bu ortak payda eğer yukarıda önerildiği gibi bir modernleşme süreci ise, onun içinde başkalarından farklı olmak, özgül bir çizgi izlemek olağan gözüktüyor. Yalnız Osmanlı'nın değil, modernleşen her toplumun kendi özgül yolunu izlediği bilinen bir gerçek. Nasıl ki, Rus modernleşmesiyle Alman, İngiliz modernleşmesiyle Fransız modernleşmesi aynı değilse ve her biri kendi özgül süreci içinde yürümüşse, Osmanlı-Türk modernleşmesi de böyledir. Açıkçası, bugünün Türkiye tarihçiliği kendi farklılığımızın olağanlığını açıklayan bir historiyoğrafik model(ler) oluşturma ve ardından da tarih(ler) yazma yükümlülüğüyle karşı karşıya bulunuyor.

Ne var ki, Türkiye kendi tarihini, mimarlık da dahil her alanda, başkalarının tarihleriyle koşut düşünmemek için öylesine kesin bir kararlılık göstermiş gözüktüyor ki, bugün bir "tarihsel hilkat garibesi" olmadığımızı kavramak için çok uğraşmak zorundayız. Başka bir deyişle, geçmişi 16. yüzyıl Osmanlı ideolojisine dek uzanan bir tarih modeline alternatif yaratmak için yüzyıllardır pek az emek sarfeden bu ülke, ortadaki tıkanıklığı aşmak için artık çok fazla emek harcamak durumunda.

Osmanlı Kültüründe Müziğin Kaynakları

Namık Sinan Turan*

Giriş

Osmanlı kimliğinin belirlenmesinde tarihsel altyapı, devletin kurulduğu saha ve bunun üzerinde yaşayan topluluklar temel etken olmuştur. Selçuklu, İlhanlı, Sasani, Bizans modellerinin siyasi ve kültürel mirasından yararlanarak büyük bir imparatorluk haline gelen Osmanlı'nın çok uluslu ve kültürlü bir sosyal yapıya sahip olan kimliği bu renkli yapının sentezinden oluşmaktaydı. Nasıl ki, temelinde Yakın Doğu'da Avrupa kültürünün altyapısını oluşturan Greko-Romen ve Hristiyan geleneklerine ek olarak göçebe Asya'nın değişik gelenekleri İslam kültürünün oluşumunda katkı sahibi olmuşlarsa, Osmanlı coğrafyası üzerinde yaşayan ve ona tabii olan tüm Osmanlı kültür daireleri de Osmanlı sentezini oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Osmanlı kavramı homojen olmaktan çok farklılıkları içeren ve etnik bir anlayıştan çok siyasi bir içeriğe sahip bir anlamı ifade etmiştir. Bu sosyal çeşitlilik kültürel ve sanatsal alanda da klasik çağ olarak tanımlanan dönem boyunca zengin bir ortamın oluşmasını sağlamıştır.¹ Mimariden el sanatlarına, plastik sanatlara kadar yaşanan canlılık müzik yaşamına da yansımıştır. Osmanlı sanatı başlangıçta Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük kentlerde gelişmiş ancak devletin siyasi ve ekonomik büyümesine paralel olarak gelişen bu sanat anlayışı memalik-i mahrusa'nın diğer bölgelerini de etkilemiştir.² Bugün Balkanlardan Mısır'a, Suriye ve Delhi'ye kadar etkisini gördüğümüz Osmanlı mimarisinin yanısıra Osmanlı edebiyatı ve müziği de geniş bir sahada etkisini hissettirmiştir. Osmanlı müziğinin toplumsal analizini yaparken dikkat edilmesi gereken nokta, müziğin üretildiği sosyal tabanın doğru değerlendirilmesidir. Finkelstein'in de işaret ettiği gibi müzik yapıtlarının anlamlarını lâıykıyla kavramak için, insanların nasıl yaşamış olduklarını, sosyal sınıflar arasında ne gibi ayrımlar bulunduğunu, müziğin hangi toplumsal sınıfa hizmet ettiğini, dünya görüşünü, insan, toplum ve doğaya ilişkin görüşlerinin ne olduğunu sorgulamamız gerekir.³ Osmanlıda da seçkin kent kültürünü temsil eden yönetici sınıf beğenisine uygun müziği yaratır-

ken bu kültür sahası dışında kalan halk (reaya) kendi müziğini oluşturmuştur. Müziğin Osmanlı kültürü içindeki gelişimi dört ana kolda gerçekleşmiştir.⁴ Bu ayrım başta saray olmak üzere yönetici zümrenin desteği ile gelişen kent kökenli müzik, geniş bir tabanı bulunan kırsal kökenli halk müziği, orduda nevbet geleneğine bağlı olarak mehter müziği, sosyal hayatta önemli etkileri hissedilen Tekke ve Tarikatlarda tasavvufî dinsel müzik olarak belirmektedir.

I- Yönetici Sınıf ve Kentli Müzik

Başlangıçta göçebe Türkmen geleneğinin temsilcisi durumunda olan Osmanlı yönetici sınıfı ve saray, II.Mehmet'le beraber birlikte bu geleneği kırarak kapıkulunun egemenliğine girdi.⁵ Arap ve Acem etkisinin güçlenişi sarayın ve idarenin de dokusunu değiştirdi. 16.yy'ın ikinci yarısında tarihçi Mustafa Ali, kendisinin gerçek kültür olarak gördüğü saray ve medrese kültürünü imparatorluk bünyesinde yerli yerine oturtanların Arap ve İranlı bilginlerle edebiyatçıları olduğunu ileri sürerek, henüz sağlamca yerleşmemiş bu narin çiçeğin yaşama şansı için padişahın sürekli özen ve desteğini gerekli görüyordu.⁶ Osmanlı üst sınıfına mensup olmak bu kültür dairesinin içinde yer almakla oluyordu. Bunun anlamı kişinin müslüman olması, yazılı ve sözlü Osmanlıca'yı bilmesi ve bu tabakada geçerli olan davranış kalıplarına uymasıydı.⁷ Dilin birleştirici unsur olduğu bu kültürel dairenin oluşumunda medrese ve Enderun gibi kurumlar öncü rol oynamaktaydı. Devletin tüm idari mekanizmalarına hükmeden sarayın sanatın tüm dallarındaki destekleyici tavrı Batı ve Doğu toplumlarının ortak özelliklerindendir. Özellikle Doğu'da bu olgu ileri bir aşamaya ulaşmıştır. İdarecilere öğüt vermek üzere kaleme alınan Siyasetnâme ve Nasihatnâme örneklerinde müziğe yer verilmesi bu gerçeği yansıtmaktadır. Hicrî 4.yy.'da yaşamış olan Ebu Mansur Es-Sealibî, Adabu'l Müluk adlı eserinde hükümdara çevresinde sanat erbabını ve özellikle usta müzisyenleri toplaması yolunda öğüt verirken⁸, Selçuklu veziri Nizam ül-mülk 1091'de yazdığı Siyasetnâme'sinde sultan nedimlerinin sahip olması gereken yüksek meziyetler arasında müziği de sayıyordu.⁹

* İ.Ü. İktisat Fakültesi

Müziğin saray içindeki konumu Osmanlı öncesi Selçuklu sarayında da güçlüydü. 1.İzzettin Keykavuz'un düğün töreninden bahseden İbn-i Bibi aracılığıyla Selçuk saraylarında Mutriban-ı şehri ve hasse ile raks eden kavalan-ı hasse gibi sanat erbabının daima var olduğunu öğreniyoruz.¹⁰ Aynı döneme dair iki menşur da konuya açıklık getirmektedir. Bu menşurlarda "her an davudî ses ve nâmelerle ruhlara ferahlık ve tazelik veren erbab-ı tarab olmadıkça sultana ait eğlence ve içki meclislerinin tam bir neşe kazanamayacağı" ifade edildikten sonra bu işi yapmakla yükümlü müzisyenlere ıshraf divanı kaleminden kararlaştırılan maaşın tahsis edildiği bildiriliyordu.¹¹ Edebiyat ve müziğin gelişiminde merkezin katkıları belirleyici olmaktadır. 13.yy'da Selçuklu saraylarında dünyevi zevkleri anlatan, zuhdî ve didaktik eğilimlere yabancı din dışı bir şiir türü doğmuştu. İlk örneklerine Hoca Dehhani'de rastlanan bu edebî akım ve buna bağlı gelişen müzik Osmanlı sarayında da yer edinmişti.¹² Özellikle II.Murat ve imparatorluk düşüncesini hayata geçiren II.Mehmet döneminde bu tarz edebiyat, sarayın desteğini kazanmıştı. Fatih ve Sadrazamı Mahmut Paşa döneminde yaptıkları beste ve şiirler karşılığında maaşa bağlanan şair ve bestekârlar arasında Necmî, Fenayî, Nur Aşkî, Daî, Bursalı Ahmet Paşa gibi isimler bulunmaktaydı. Örneğin Aşkî'nin günlük ödeneği 100 akçe idi.¹³ Osmanlı sultanları arasında da İran etkisinde de şiir yazmak oldukça yaygındı. Edebî kimliği ile dikkâti çeken ilk Osmanlı Padişahı Sehi Bey'in

Tezkîre'sinde "konuşurken dâhi nâzım söylerdi" dediği II.Murat'tır. Bunun yanı sıra II.Mehmet (Avnî), I.Selim, I.Süleyman (Muhibbi), III.Selim (İlhamî) gibi siyasi başarılarıyla tanınan padişahlar da müzik ve edebiyatla ilgilenmişlerdir.¹⁴

Sarayın sanata ilgisi dönemin değerli müzisyenlerinin bu çevrede toplanmasını sağlamıştır. Hızır bin Abdullah'ın II.Murat'a sunduğu eserinin girişinde Edirne sarayındaki Hacı Ali, Hüseyin gibi hanendelerden bahsetmesi, Eymen ve Mehmet adındaki usta müzisyenlerin yanında bu konuda yazmanın haddi olmadığını belirtmesi bu dönemde yetkin müzisyenlerin yetişmiş olduğuna dair delillerdir.¹⁵ Klasik Türk Müziğinin ilk büyük ustası olan Abdülkadir Merâî de II.Murat'a ithaf ettiği Makasîd-ül Elhan isimli çalışmasında bu müziğin kuramsal altyapısını oluşturmaktaydı.¹⁶ Kentli müziğin kuramsal alandaki gelişimi Fatih zamanında devam etmiştir. Osmanlı kaynaklarının Ebu'l Feth olarak andıkları II.Mehmet için kaleme alınan Abdülaziz'in Nekavet-ül Edvar'ı ve Fethullah Mumin-i Şirvanî'nin eseri bu gelişimi ortaya koymaktadır. II.Beyazıt'ın oğulları Korkut ve Ahmet de müziğin icra yönünün yanı sıra kuramıyla ilgilenmişlerdir. Amasya valisi Ahmet, İran'da ud ve kemençe çalmada meşhur olan Zeynel Abidin'i himayesine alarak elli akçe günlük tahsis etmişti. Batılıların Korad olarak tanıdıkları şehzâde Korkut ise kendi yapımı olan Ruhefza adlı sazla Zeynel Abidin'in bile hayranlığını kazanacak derecede iyi bir müzik kültürüne sahipti.¹⁷ I.Selim devrinde sık seferler nedeniyle sarayın müzikle olan ilişkisi göreceli olarak azalmışsa da İran seferlerinin ardından Nâyî Şeyh Murat, Neyzen İmam Kulu, Kanunî Şeyh Murat gibi tanınmış sanatçıların Enderun'a alındığını biliyoruz. 16.yy., Osmanlı siyasal düzeninin uzayan Avusturya ve İran savaşları nedeniyle sarsıldığı ve Celâli İsyanlarıyla zor bir süreci yaşadığı bir dönemi içermekle beraber özellikle sanatın gelişmesi açısından canlı bir yüzyıl oldu. Fuzulî, Bakî, Nevî, Bağdatlı Ruhi edebiyat alanında yüksek bir düzeyi temsil ederken Merâî'ye oranla Hacı-Sani olarak anılan Abdüllali Efendi müzik hayatında etkisini hissettirdi.¹⁸ Kent kökenli müziğin gelişiminde önemli atılım, pozitif bilimlerdeki durgunluğa rağmen güzel sanatların her alanında parlak bir devir olan 17.yy.'da gerçekleşmiştir. Kendisi de bestekâr olan IV.Murat, Tebriz'i aldıktan sonra buradaki müzik bilgilerin on ikisini İstanbul'a getirerek hizmetine almıştır.¹⁹ Nefî, Atayî, Şeyhülislâm Yahya, Nailî, Şeyh Necatî, Nabi gibi ünlü divan şairlerinin yanı sıra Mustafa İtrî, Hafız Post, Çömlekçizâde Recep Efendi, Zakirin Hasan, Solakzâde Mehmet, Yusuf Dede gibi usta bestekârlar bu yüzyılı sanatsal yönü itibarıyla zengin-

leştirmişlerdir. Aslen Romen asıllı bir prens olup II.Ahmet zamanında Enderun mektebine girerek Türk Müziğini inceleyen ve yazmış olduğu Edvar o zamana dek yapılan en önemli çalışma olan, Dimitri Kantemir kentli müziğin durumunu şöyle açıklamaktadır:

"Tereddüt bile etmeden Türk Musıkîsi'nin gerek usul, gerek güfte bakımından bütün Avrupa milletlerinin musıkîlerinden mükemmel olduğunu söyleyebilirim. Dünyanın en büyük ve kalabalık sarayı olan padişahın sarayının bulunduğu İstanbul'da pek çok müzisyen ve pek çok musıkî sever vardır, fakat musıkî nazariyatı ile üç dört müzisyenden başkası meşgul olmaz."²⁰

Yirmi iki peşrev, on bir saz semaî, iki aksak semaî ve bir besteden oluşan otuz altı eseri yanında eğitmen olarak da müziğe katkısı olan Kantemir, İstanbul'da "Sinik" Mehmet ve Bardakçı Mehmet Çelebi gibi, müzik alanında üne kavuşan kimselerin devam ettiği bir okul kurmuştu. Kantemir'in nazariyata dayalı Edvarının önemi, kendi buluşu olan yeni bir nota sistemini uygulamasıdır. Temeli, otuz üç ayrı dizi gösteren Arap ve Türk alfabesinden alınan otuz harfe dayanan bu dizge sayesinde üç yüz dokuz peşrev, otuz dokuz semaîsi, bir beste ve iki aksak semaî olmak üzere toplam 341 eser kaydedilmiş ve kaybolmaktan kurtarılmıştır.²¹

I.Mahmut ve III.Selim'in teşvikiyle seçkin örneklerin verildiği 18.yy.da devlet adamları arasında nazariyata eğilenler bulunmuştur. Kazasker Abdülbâki Arif Efendi, Şeyhülislâm Ebu İshakzâde Mehmet Esad Efendi, Damatzâde Feyzullah Efendi, Bursa Kadılığı yapmış olan Eyüplü Derviş Mustafa Efendi bu isimlerden başlıcalarıdır.²² Özellikle İslahat projesiyle devre damgasını vuran Kırımlı Ahmet Kamili Efendi ile Tanburî Hoca İshak'tan aldığı derslerle müzikte üstad düzeyine erişen III.Selim tanbur ve ney icracılığının yanısıra bulduğu on beş makam dizisiyle de ustalığını kabul ettirerek başlı başına bir üslup oluşturmuştur. Sonraki dönemin büyük bestekârlarından Hacı Sadullah Ağa ve hatta İsmail Dede Efendi'de bu üslubun etkilerini yakalamak olanaklıdır.²³

Geleneksel üretim alanı kent olan ve yüksek bir sanat değeri taşıyan bu müziğin Osmanlı resmi ideolojisinin aktarıldığı kurumlar olan medreselerde sarayın aksine daha sınırlı bir yer edindiği görülmektedir. Aristo'nun sınıflandırmasına dayanarak müziği Riyazî ilimler arasında sayan Taşköprülüzâde, bu sanatı kendi içinde "İlmü'l - Alati'l - Acibe", "İlmü'r Raks", "İlmü'l Gane" olarak üç alt başlığa ayırmıştı.²⁴ Müzik medreselerde ders programına girememişse de,

tasavvufa meyilli kimi medrese mensupları müzikle ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında matematik ve tıp bilgini Ahmet b. İbrahim El - Halebi, hukuk bilgini Abdülkadir b. Muhammed ve tarihçi şeyh Ahmet Dede (Müneccimbaşı) ilk akla gelenlerdir.²⁵

Kentli müzik dönemsel özelliklere ayak uydurarak 19.yy. sonlarına doğru klasik yapısından büyük ölçüde uzaklaşmış gerek form gerek icra yönünden geleneksel kalıpların dışına çıkmıştır. Batılılaşma rüzgârının da etkisiyle yönetici zümre arasında Batı müziği karşısında ikincil bir konuma itilmiştir. Bu dönemde Batı sazlarından bazıları Türk Klasik Müziği icrasında kullanılmaya başlamıştır. Gelenekçilerin bu gidişe karşı tepkileri ise Sümbülzâde Vehbi'nin

"Perdesizliktir aman etme güman

Yakıştır sine-i coci'ye keman" dizeleriyle dışa vurulmuştur.

II- Nevbet Geleneği ve Mehterhâne

Batı müziğindeki cantata ya da suite benzetilebileceğimiz Nevbet temelde davul ve vurmali sazlarla bunların icra ettikleri özel bir forma dayanır. Nevbet, eski Türklerde bağımsızlık sembolü olarak kabul edilmiştir. Çinliler Türk ve Tatar beylerine Hakanlık pâyesi vermek istediklerinde davul ve sancak gönderirlerdi.²⁶ Bu gelenek İslâm sonrası Türklerde de sürmüştür. Nevbet çalmak metbu hükümdarın iznine tâbi idi. Vassal hükümdar Fazlaveyh, Hemedan'a gelerek sultana kardeşi Kavurd'dan şikayette bulunduğunda, sultanın ikramına nail olduğu gibi günde beş vakit nevbet çaldırma izni de almıştı. Vassal hükümdarların üç defa nevbet vurma hakları olduğu dikkate alındığında bu önemli bir ayrıcalıktı. Nevbet Anadolu Selçuklularında tabilhâne olarak yerleşmişti. Özellikle İlhanlı tâbiliği altındaki Anadolu tarihiyle ilgili temel kaynağın yazarı olan Aksarayî, II. Süleyman Şah'ın günde üç nevbet çaldırdığını sonraki dönemde ise İlhanlılardaki uygulamaya paralel beş nevbet çaldırdıklarını kaydeder. Harizmşah Sultanı Alaü'd-din Mehmet ise beş nevbet usulünü kaldırarak "İki defa çalınan" Nevbet-i Zulkarneyn usulünü yerleştirdi. Aynı dönemde tâbi olunan hükümdarın izni olmadıkça beş nevbet vurma isyan kabul ediliyordu. Celalü'd-din Harizmşah buna teşebbüs eden bir tâbiini idam ettirmiştir.²⁷ Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'e de Söğüt ve Eskişehir'deki hakimiyeti dolayısıyla Selçuklu Sultanı Gıyas al-Din Mesut II'ten ve Mısır'daki halifeden tâbil, âlem ve tuğ gönderilmiştir.²⁸ Mehter müziği I. Murat zamanında düzenli ordunun kuruluşuyla gelişmeye başlamıştır. 14. Yüzyıla ait Hamze-

vi'nin İskender kitabındaki şu ifadeler dikkat çekicidir.

*"Şukkarın çezip tablü nakkareleri urup surna
ve nefirlerde ecel iri ürüp saflar keşide kılıç at
yiği er yiği dilaverleri orup ön safta sedd-i isken-
der gibi turup..."*²⁹

Mehterhâne'nin devlet katındaki konumunun sağlamlaştırılması ise Fatih Kanunnamesi ile olmuştur. "Ve bir Cemiyet-i âli ve mecma-i ahali olsa ehli divana aherden âdem karışmasun. Evvelâ vüzera, anlardan sonra kadiaskerler andan sonra defterdarlar ve anlardan aşağı yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları, mir-i âlem oturur." Burada adı geçen mir-i âlem, saltanat sancakları ile mehterhaneyi içeren bölüklerin baş amiridir.³⁰ Askeri müziğin kaynağı olan mehterhâne açık havada devlet töreni, saat duyurulması, savaşa yüreklendirme, eğlenti gibi pek çok işlevi üstlenerek örgütlenmiş ve II.Mahmut dönemine kadar bir özerklik simgesi olarak yaşamıştır.

Üst düzey devlet adamlarının rütbe ve mevkileriyle orantılı olarak nevbet vurdurma hakları bulunmaktaydı. Saray mehteri dışında özellikle savaş durumlarında merkezî mehtere katılan esnaf mehterleri de vardı. Cülus törenlerinde, Hırka-i Şerif ziyareti, sancak töreni, zafer kutlamaları, düğün ve bayram günlerinde çalmak mehterin görevi olup repertuarı günün içeriği ile örtüşürdü, sözelimi elçi kabullerinde elçi peşrevi çalınırdı.³¹ Büyüklüğü enstrümanlarıyla belirlenen mehterin en büyüğü her sazdan on ikişer tane olan ve bu nedenle *dokuz kat* diye anılan padişah mehteriydi. Enderun'da yetişen 12 katlı bir takım 80 kişiyi bulup, zaman zaman bu sayıda artışlar oluyordu.³² 15.yy. sonundan 19.yy. başlarına dek padişah mehterlerinin mevcudu şu şekilde seyretmişti: II.Beyazıt devrinde 187, I.Selim'in Mısır seferinde 200, Kanunî devrinde 1525'te 187, II.Selim zamanında 200, III.Murat'ın cülusunda 158, 1640 IV.Murat zamanında 200.³³ Ulufe almayıp sadece yatsı sonrası üç fasıl nevbet vuran esnaf mehterlerinin dahil olmadığı bu rakamlar 18.yy.da daha da artmıştı. 17.yy.Osmanlı sosyal tarihiyle ilgili temel kaynaklardan olan ve son derece renkli bir üslupla kaleme alınan Seyahatnâme'sinde Evliya Çelebi, İstanbul'daki mehter topluluklarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır:

"İstanbul'da Mehterhâne-i Humayun'da 300 sanatkar vardır. Bunlar gayet değerli, ağır maaş alan kimselerdir. Yedikule'de ayrıca 40 kişilik bir mehter takımı vardır. Günde üç nöbet vururlar. Bu, Fatih kanunudur. Ayrıca bunlardan başka İstanbul'da 1000

mehter sanatkarı daha vardır. Bunların takımları Kasımpaşa'da, Galata'da, Tophane'de, Rumeli Hisarı'nda, Yeniköy'de.... Kavak Yeni Hisarı'nda, Beykoz'da Anadolu Hisarı'nda, Üsküdar'da Kız Kulesi'ndedir. Buralarda seher ve akşam vakitlerinde bu mehter takımları günde iki nöbet vururlar."³⁴

17.yy'da İbrahim Ağa, Zurnazen Dağı, Edirneli Ahmet Çelebi gibi mehter kökenli besteciler özgün formlar ortaya koymuşlardır.³⁵ Elçi peşrevi, Hünkâr peşrevi gibi törensel ezgilerin yanısıra At peşrevi ve sancak peşrevi gibi askeri temalar içeren ezgiler de yapılmıştır. Din dışı müziğin kollarından biri olarak gelişen mehter müziği diğer müzik formlarından da etkilenmiştir. Mehterlerin ilk devirlerde ilahi okumuş olmaları olasılığı, dini müzikten etkilenmiş olduğunu gösterdiği gibi, mehter takımlarının asker müziği dışında kentsel müzikten de parçalar çalmaları, buna karşılık esnaf mehterlerinin askeri müzik çalma zorunluluğu türler arası kaynaşmaya işaret etmektedir.³⁶ Mehter müziği ile kırsal müzik arasındaki ilişkiyi vurgulaması açısından 18.yy'ın ikinci yarısında yaşamış olan Hekimbaşı Aziz Efendi'nin güfte mecmuasının sonunda yer alan "Usulat-ı Mehteran-ı Âlem" listesi oldukça önemlidir. Listede yer alan kalenderi, türkü, ezgi gibi halk müziğinin tanınmış formları bu etkileşimi ortaya koymaktadır.³⁷ Çeşitli dönemlerde asker ocağında bulunan Öksüz Dede, Kul Mehmet (16.yy), Gevherî, Kul Mustafa (17.yy), Şermî, Kara Hamza, Seferlioğlu gibi halk ozanlarının çabalarının bu yakınlashmada etkili olduğu görülmektedir.³⁸ Mehterin etkisinin içeriyle sınırlı kalmayıp Avrupa'ya yayıldığı bilinmektedir. Bulgar müzik bilgini Dr. Panoff, mehter müziğinin 16.yy'da Türklere karşı savaşan ücretli Alman askerlerinin aracılığıyla Avrupa'ya geçtiğini belirtmektedir.³⁹ 16.yy boyunca bazı Alman prensliklerinde (Markgraflar) mehterhane benzeri orkestralar oluşturulurken, aynı dönemde magnatlar olarak anılan Polonya prensliklerinde de "Janczarska Kapela" yani Yeniçeri mızıkası adı verilen müzik topluluklarına rastlanmıştır. 1542'de İngiliz kralı 8.Henry, at sırtında çalınan nakkarelerden oluşan bir takım kurdurmuştu. Büyük Petro'nun kızı Elizabeth, ordu mızıkalarından memnun olmadığı için Rus Ordu mızıkaları müdürü Schirmfell'ı Türk mehterhanesini incelemek üzere İstanbul'da göndermişti.⁴⁰ 1688 yılındaki başarısız Viyana kuşatmasından sonra Türk askerlerinin geri çekilirken bıraktıkları mehterhaneye ait enstrümanlar Batılıların büyük ilgisini çekmişti. Doğu flütünün (nısfıyye) keskin tonları ve birçok vurmalı çalgı ve çevgan kısa zamanda orkestralara dahil edilmiş, Doğu sazlarına eşlik edebilmesi için piyanoya bile ek pedal-lar takılmıştı.⁴¹

1720'de III.Ahmet'in dostluk nişânesi olarak Lehistan kralı II.Augustus'a tam takım bir mehter hediye etmesinin ardından diğer krallıklardan da bu tarz talepler olmuştu. 18.yy'ın büyük bestecileri mehter müziğinin etkilerini eserlerinde yansıtmışlardı. Iphigenia en Tauride adlı operasında Türk zillerini kullanan Glück, Viyana Saray Orkestrasını yönettiği on yıl süresince (1754-64) mehter müziğinden örnekler icra ettirmiştir. Bunun yanı sıra Mozart ve Beethoven de bu etkiden paylarını almışlardır.⁴²

Mehter müziğinin Osmanlı kültürü içinde ayrı bir önemi vardır. Birincisi bu müzik toplumun her katmanınca kabul görmüştür. Ulema arasındaki saz müziğine izin verilmesi ya da yasaklanması konusundaki tartışmalara karşılık sazlı ya da koral mehter müziğinin törenlerde icrasına dair hiçbir zaman fikir ayrılığı doğmamıştır. IV. Murat'ın Bağdat seferi öncesi düzenlenen esnaf alayında kimin ön sırada yeralacağı tartışmaları sırasında mehterbaşının mimarbaşına verdiği yanıt halk içindeki bu onayın bilinçaltındaki yansımasıdır. "Bizim hizmetimiz padişaha her-bar lâzımız kim bir canibe müteveccih olsa mehabet-i selabet şan ü şöhet-i şevket için dosta düşmana karşı tabl, kudüm nefirin döğerek gider. Ba husus ceng mahallinde guzat-ı müslimini cenge tergib idüb yüz yigirmi koldan ceng tablına ve kös-ı hakanilere turrallar urulup asker-i İslami cenge kıldırmağa sebep olur. Ba husus padişahım bir şeye elem-zedde oldukça def-i gam için huzurunda oniki makam, yigirmi dört şube ve yigirmi dört usul ve kırk sekiz tergib ilm-i musıkardan fasl idüb padişahım mesrur olur. Huk amayı kudema kavlince saz ü söz ve hanende ve mahbub rakkas ademin ruhuna sefa verir. Bu gune ruha gıda verici esnaflar hod bize mensubdur."⁴³ Mehter müziğinin toplumsal işlevlerinden bir diğeri de, kırsal alana seslenen halk müziğinin, sarayların ve konakların duvarlarında yankılanan klasik müziğin, dini ve din dışı müziğin eğitim merkezlerinde yeşeren tekke müziğinin aksine bu müzik toplumsal hiyerarşinin bütün basamaklarına sesleniyordu. Popescu - Judetz'in de işaret ettiği üzere "Mehter gösterileri ile icraları Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal dokusunu meydana getiren bütün bir halkı günün belli bir saatinde tekbir cemaat halinde simgesel olarak birleştiriyordu."⁴⁴

III - Halk Kültürünün Müziğe Etkisi

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde halk tabakası ve göçebe aşiretler arasında, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi halk edebiyatı ürünlerinin ve eski oğuzların ozan dedikleri halk şair ve müzisyenlerinin

varolduğu biliniyor. Bu halk ozanlarının kökleri oldukça erken devirlere dayanmaktaydı. Attila; Burgundiya kralına çalgı çalıp şiir söyleyen ozanlar göndermişti. Bizans hükümdarının Attila nezdindeki elçisi Periskos'un notlarında özellikle değindiği bu halk ozanlarıyla ilgili olarak Budist hacısı Hiuan-tsang'ını miladi 630'da yazdıkları önemli bilgiler vermektedir. İslamiyetin Türkler arasında yayılmasıyla birlikte bu ozanlar da yeni kültüre uyum sağlayarak varlıklarını sürdürdüler. Divan-ı Lügati't - Türk'ten öğrendiğimize göre Karahanlılar devrinde zengin halk edebiyatı ve müziği örnekleri bulunuyordu.⁴⁵ Bu gelenek Selçuklular ve Harezmsahlar zamanında da devam etmiştir. İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in, Abbasi Halifesi'nin kızıyla nikah merasimini tasvir eden tarihçi Abu'l Farac Oğuz halk şairlerinin de varlığından söz etmekteydi. J.G.Herder'in "Halkın Sesi" olarak nitelendirdiği halk ozanlarının beylik devri Osmanlı sosyal yapısı içinde önemli bir yerleri vardı.⁴⁶ Bu halk müzisyenleri halk arasında dolaşarak kemençe ve bağlama gibi telli sazlarla şiirler söyleyip Oğuz destanlarının, Dede Korkut hikâyelerinin halkın belleğinde canlı kalmasını sağlıyorlardı. Ancak güçlü bir merkezi yapının oluşturularak beylikten İmparatorluğa geçiş süreci içinde yöneticilerle yönetilenler arasındaki sınıfsal farklılar belirginleşmeye başladı. Özellikle merkezin devlet güdümlü ortodoks İslam'a dayalı resmi ideolojisi, Fars ve Arap etkisindeki sanat anlayışı, kırsal kesimde çoğunluğu heteredoks inanç mensubu halk ile yollarının ayrılmasına neden oldu. Divan edebiyatına karşılık sade bir dille ve hece ölçüsüyle yazılan halk şiiri toplumsal altyapı olarak birbirine yabancı iki olguydular. Yaşadıkları çevre ve yetişme tarzı olarak halk kültürünün çok dışında bulunan Divan şairleri halkı küçümseyerek cahil Türk, deni Türk olarak nitelendiriyorlardı. "Türk'e, hak, çeşme-i irfanı haram etmiştir. Eylese her ne kadar sözlerini sihr-i helâl" diyen Nef'i, "Cahilim, Türk-i merkeb evarım, Har-ı Layufham-ı alef harım" itirafında bulunan Vahit Mahtumi, "Türk ehlinin biraz başı kabadır." İddiasındaki Bâki'nin sergiledikleri küçümseyici tavır bu yabancılaşmayı gösteren ilgi çekici örneklerdir. Fatih devri şairlerinden Tokatlı Lea'li kendisini Acem bilginlerinden gibi gösterip padişahın takdirini kazanmışken, Anadolu'lu olduğu anlaşılınca eski itibarını yitirmişti. Aşık Çelebi, sırf anlaşılır bir dille yazdığı için Hamze-vî'yi şair olarak kabul etmemiştir.⁴⁷ Elit kültür ile halk kültürü arasındaki çatışma sanat dışındaki alanlarda da söz konusuydu. Bunun bilinçaltı yansımasını Osmanlı zanaat ve ticaret erbabının "Esnaf-ı suk ve sair erazil ve esafil-i nas" olarak tasvir edilışinde de görebiliriz.⁴⁸

Klasik Türk Müziğinin idealize edici ve hayalci yönüne karşılık halk müziğinde konular halk yaşam ve üretiminin doğrudan parçası olma özelliği taşır. Bu nedenle salt belli dönemlere özgü halk yaratmaları olmayıp, süreklilik içeren yaratmalardır. Kentli müziğin Divan şiirinin kalıpları karşısında halk müziği, özellikle türküler, doğumdan ölüme insan yaşamının her yönünü, doğa olaylarını, insanlararası ilişkileri konu edinmiştir. Çoğunluğu anonim olan halk müziği kulağa aktarılacak büyük bir geleneğin parçası olmuş derin bir geçmiş ve mekan içinde yaygınlaşarak yöresel dil ve müzik özelliklerini de taşıyarak zengin bir birikim oluşturmuştur.⁴⁹ Temelinde geniş halk kitlesinin ortak değerleri yatan halk müziği zaman içinde klasik edebiyat anlayışını da etkilemiştir. Özellikle 17.yy sonrası en güzel örneklerini veren aşık edebiyatı merkezin sınırlarını zorlamıştır. Nedim'den sonra başlayan mahallileşme ve halkın zevklerini göz önüne alma eğilimine bağlı olarak Enderunlu Vasıf, Fazıl Bey ve İzzet Molla gibi isimler aruz vezniyle, basit bir dille yazdıkları şarkı ve gazellerle halkın zevkini okşamaya çalışmışlardır. Aşık Ömer, Aşık Garip, Gevheri ve sonrasında Dertli, büyük şöhret kazanırken o dönemin en ünlü müzik fasıllarında bile aşık tarzındaki eserler ve mahalli türküler yer bulmuş, ağırkarlardan, nakışlardan zevk alanlar aynı şekilde aşıkların divan, koşma ve türkülerini de beğeniyle dinlemişlerdir.⁵⁰ Osmanlı döneminde halk müziği Balkanlardan, Kuzey İran'a, Kırım'dan Arap Yarımadasının Kuzey yörelerinde, kısacası Türkçenin konuşulduğu her yerde etkisini göstermiştir.

IV - Mistisizm ve Tekke Müziği

Osmanlı müzik kültürünün gelişim dallarından birisi de Tekke müziği dediğimiz, daha çok tasavvuf düşüncesi ışığında gelişen tekke ve cami gibi dinsel kurumlarda icra edilen müziktir. Tekke, derviş denen tasavvuf ehlinin toplanıp zikrettikleri, kendilerince tekerrür etmiş töreyi yerine getirdikleri yapılara verilen ad olup ortaçağ İslâm coğrafyasında önemli etkinlikleri olan sosyal kurumlardır.⁵¹ Hicri II.yy sonuna doğru gelişen zühhd anlayışının olgunlaşmasıyla meydana gelen tasavvuf düşüncesi müziğe kendi ritüelleri içinde özel bir yer vermişti. Sema, tarikat ayinlerinin vazgeçilmez bir ögesi haline gelirken, önceleri zühdiyat denilen ilahilerin ve tasavvufi şiirlerin melodiyle okunması adeti yerleşmiş, daha sonra ney ve kudüm gibi müzik aletleri de buna eklenmişti.⁵² Bu gelişim zaman içinde kitabı islâmı temsil eden çevrelerin tepkisine yol açmışsa da tasavvuf ve müziğin ilişkisini engellememiştir. Ancak bu saldırılardan korunmak ama-

cıyla sufiler "dini müzik" deyimini yerine sema tabirini kullanmışlardır. Gına sözcüğünü kullanmayışlarının nedenleri arasında o devirde yaygın bulunan keyf ve nefis ehli ile karıştırılmamak isteyişleri, kendilerini dini bozmak ve yeni ibadetler uydurmakla suçlayan ulemanın hücumlarından sakınmak isteyişleri sayılabilir. İlk sufiler olan Haris el Muhasibi, Yahya b. Muaz, Ebu Said gibi isimlerden başlayarak müziğe ve dansa tasavvuf içinde olumlu bakılmış ve teşvik edilmiştir.⁵³

Anadolu'nun 13.yy'dan başlayarak, 17.yy başlarına kadar çok önemli tarikat hareketlerine sahne olduğu, Rumeli'ye geçişle birlikte bu faaliyetlerin Balkanlar'da da yayıldığı bilinmektedir. Bu devirde Moğol akınından batıya göçen büyük ve güçlü şeyhlerin tasavvufu yaymakta önemli etkileri olmuştu. Gölpinarlı'nın da yerinde tespitiyle "Maddi refahın kalmadığı ülkede halk elbette manevi huzura ihtiyaç duyacaktı." Yesevi, Hayderi, Kalenderi, Babai, Edhemi, Şemsi, Bektaşî gibi heteredoks tarikatlarla, Mevlevî, Halvetî tarikatlarının Osmanlı Devleti'nin her yanında ve her sınıf halk arasında tasavvuf düşüncesini yaymak konusunda büyük rolleri olmuştu. Kırsal alanda etkinlik sağlayan heteredoks tarikatlarda, daha 13.yy'dan başlayarak hece vezni ile yazılan halk edebiyatı örneklerine uygun yeni bir şiir meydana gelmişti. Orta Asya'da Ahmet Yesevi ile başlayan tekke edebiyatı 13. ve 14.yy'lardan sonra aşama kaydederek Yunus Emre'nin etkisiyle geniş kitlelere ulaştı. İdeoloji yönüyle klasik İslâm kültürüne bağlı kalan tekke edebiyatı ve müziği dış etkilenmelere rağmen özgün bir yapı ortaya koydu.⁵⁴ Anadolu'nun ve Balkanların pek çok yerinde zaviye ve tekkelerin var olduğunu, buralardaki zikir sırasında müziğin önemli yer tuttuğunu İbn-i Battuta'nın seyahat notlarından bilmekteyiz. Tasavvufa göre müzik, ezeli yaratıcıdan ayrılmış olan insanın ona ulaşmak için çırpınışı sırasında ortaya koyduğu özlem nağmeleridir. Mevlana

*"Musikî Allah aşıklarının ruhlarının gıdasıdır
Zira musikîde Allaha ulaşma ümidi vardır."*

derken bu gerçeğe işaret etmektedir. Tekke kültürü Mevlevîlik kanalıyla kentli müziği etkilerken, Bektaşîlik aracılığıyla da halk müziğine eserler kazandırmıştır. Tekke ve tasavvuf ehli aynı zamanda müziğe karşı çıkan softalara karşı da kalkan konumunda olmuşlardır.⁵⁵ Daha 13.yy'da Mevlana, rebab çalmayı dine aykırı bulan kimi bilginlere şu yanıtı veriyordu: "Bütün ulema bilsin ki; biz dünya işlerinden vazgeçtik, medreseleri de tekkeleri de onlara bıraktık, bunların gelirlerinden dilediklerince yararlanabilirler... İşle-

rine yarasaydı rebabı da onlara bırakırdık. Fakat ne yapalım ki, onlar rebabı haram sayıyorlar, onun aleyhinde konuşuyorlar. Rebab garip kalmıştır. Biz o garibi okşuyor onun gönlünü hoş tutuyoruz. Gariplere dost olmak tanrı erlerinin işidir."⁵⁶

Gerçekte medreseye oranla daha geniş bir serbestiye sahip olan tekkelerde müziğe bu denli yer verilmesi eski Türklerdeki şamanist etkilerin islam kılıfıyla tezahürünün bir sonucuydu. Nitekim gerek Rauf Yekta, gerekse Rus bilgin S.E.Molov yaptıkları araştırmalarla bu gerçeği ortaya koymuşlardır.⁵⁷

Osmanlı merkezi yöneticilerinin de bu kurumlara yaklaşımı olumlu olmuştur. Ayasofya imaretine bağlı kalenderhanede ve Edirne'de ki II.Murat imaretinde olduğu gibi vakfiyelere sema ve müzikle ilgili maddeler koyulmuştur. "... Bir kimesne zaviye-i şerifin nazırı olup, mucavirinin et'ime-i muvazzafa ve misafirinin ziyafet-i mürettebesi ile tekayyüd ... ve dört nefer dervişan ve mevleviyan semazen tabir olunur yaranla hasbe'le ade, akd-ı meclis-i sema ederler..."⁵⁸

Ayrıca II. Beyazıt'ın saltanatı sırasında İstanbul'da Galata Mevlevihanesi'nin kuruluşuna (1491) verilen destek idarenin olumlu yaklaşımının doğrudan göstergesidir.⁵⁹ Bununla birlikte tüm tasavvuf ehlinin müziğe onay verdiğini düşünmek de gerçekçi değildir. Mimar Sinan'ın öğrencisi olan Sedefkâr Mehmet Ağa ile Halveti Şeyhi Mehmet Efendi arasında geçen bir diyalog bu konuda ilginç bir örnektir. Kendisine müzisyen olma hevesiyle ve bir rüyasını yorumlatmak amacıyla gelen genç adama şeyhin yanıtı sert olmuştur:

"Oğul, o sanattan vazgeçmek gereksin. Eğer o sanat iyi sanat olsa, doğru ve hayırlı kimselerin arasında kullanılır, onun gibi insanların en alçağı olan şeytan kavmin ellerine düşmezdi. Madem ki, muradın sanattır, lâyük olan budur ki, birkaç gün durup tabiatın da bir sanata meylederse yine bizimle danışık eyle. Eğer dünya ve ahirette bir yararı olduğu görülürse bizde sana izin verip hayır dua edelim. Ondan sonra iznimizle ve hayır duamızla o sanata varasın... kısacası, bu sanattan istiğfar ve son derecede tevbe edip günahlarının bağışlanmasını istemen gerek..."⁶⁰

Şeyhin bu sert çıkışı karşısında Mehmet Ağa müzisyen olmaktan vazgeçerek mimarlığa yönelmiştir. Tekke kültürü yalnız dini müzik alanında değil din dışı sahada da eserler veren müzisyenler yetiştirmiştir. Mustafa İtri, İsmail Dede, Müsahip Ahmet Ağa, Zekai Dede hatta Refik Bey, Rauf Yekta, Tanburi Cemil, Zekaizade Ahmet gibi ünlü bestekârlar tekkeden yeti-

şerek eserler vermişlerdir. Ancak İmparatorluğun tüm siyasi ve sosyal kurumlarında başlayan gerileme, yozlaşma bu kurumu da etkilemiş, zamanla bu yerler sosyal ve sanatsal işlevlerini kaybederek kendilerine tanıyan ayrıcalıkları kötüye kullanan, bağlı oldukları şeyhin arzusuna göre hizmeti görev sayan, devlete vergi vermeyenlerin, askerlik yapmak istemeyenlerin barındıkları yerler durumuna gelmişlerdir. Bu çözülüş tekke edebiyatı ve müziğini de olumsuz yönde etkilemiştir.

V - Günlük Yaşamın Bir Parçası: Müzik

Selçuklu mirasının da etkisiyle Osmanlı gündelik yaşamı müziğin farklı işlevleriyle kullanıldığı renkli bir uygulama alanına sahip olmuştur. Özellikle bir şehzadenin ya da sultanın doğumu, sünnet ve evlenme törenleri, ordunun sefere çıkması, bir savaşın zaferle sonuçlanması, bir yenilginin unutturulması ya da herhangi bir ülkeye gözdağı verilmesi nedeniyle düzenlenen şenliklerde müzik geniş yer tutmuştur. Müzik, Rönesans Avrupası'nda olduğu gibi saray duvarları içinde kalmayıp halkla bütünleşmiştir.⁶¹ Evliya Çelebi'nin kaydettiği müzisyen esnafı içinde usulbendler, kemençeciler, neyzenler, şeştar, çökür, kopuz, yelte-me ve bunun gibi sazları çalanlar yerahırken üç yüz kadar hanende arasında en ünlüsünün Tokatlı Derviş Ömer Gülşeni olduğu belirtilir.⁶² Müziğin günlük yaşam içinde eğlence ve dinsel törenler dışındaki bir diğer işlevi de tedavi yöntemlerinden biri oluşudur. Gerek Fatih gerekse oğlu II. Beyazıt yaptırdıkları Darüşşifalarda akıl hastalıklarında müzikle tedavi yönteminin uygulanmasına destek olmuşlardır. İstanbul ve Edirne'nin yanı sıra Kayseri, Bursa, Sivas ve Manisa şifahanelerinde müzikle tedavi yöntemlerine yer verilmiştir.⁶³

Osmanlı'da müziğin üreticileri erkeklerle sınırlı değildi. Kadınlar arasında müzik yaşamın doğal bir parçasıydı. Anadolu'da Alevi tekkelerinde kadınlar da cem ayinlerinde müziği sosyalleşme aracı olarak icra ederken kentli kadın daha çok dindışı müzikle ilgilenmiştir. Fatih'in tarihçisi Tursun Bey'in eserinde şehzadelerinin sünnet düğününde kadın şarkıcı ve çalgıcıların varlığından bahsetmesi, 18.yy'da yazmış olan Lady Mantagu'nun Türk kadınlarının boş zamanlarını dikiş nakış gibi el işlerinin yanısıra çalgı öğrenmek ve müzikle uğraşmakla geçirdiklerini belirtmesi bu olguya işaret etmektedir.⁶⁴

Osmanlı müziğiyle ilgili dikkat çekici bir başka nokta ise eğlence müziğinin profesyonel müzisyenlerce yapılmamasıdır. Çoğu kez dini, tasavvufi, askeri iş-

lerin bir parçası olarak varolan müzik bunların dışında hoşça vakit geçirmek amacıyla yapıldığında bu görev bunu yan uğraş olarak sürdüren kişilerce yerine getiriliyordu. Müziğin başlıbaşına bir uğraş haline gelmesi 19.yy sonrası gerçekleşmiştir. Müziğin günlük hayat içindeki yaygınlığı zaman zaman ulemanın tepkisine yol açmıştır. Kanuni devrinin ünlü şeyhülislamı Ebus-suud Efendi askeri amaçla yapılan müziğe olumlu yaklaşırken, bunun dışında kalanlarla ilgili olumsuz hükümler vermiştir.⁶⁵ Aynı tavır 17.yy'ın ikinci yarısında İstanbul'da terör havası estiren Kadızadeliiler hareketi öncülerinden Balıkesirli Mehmet Efendi'de görülmüştür. Dinsel gerekçelerle karşı çıkışların yanı sıra müziğin toplumsal düzeni bozduğu iddiasında bulunanlar da vardı. "İder halkı isyan okuna nişan / Kıyamette ey mutrib-i kemnazar"⁶⁶ diyerek tepkisini ortaya koyan Arnavud Yahya Bey, müziği yasakladı diye padişahı övdüğü bir başka şiirinde de şunları söyler:

*" Belayı can idi sazende kısmına tanbur
Elinde avretin ağlardı sanki oğlanı
Ne zulm idi bu ki def etti padişah cihan
Kemançe mutrip elinden içerdi efganı"*⁶⁷

Hangi kaynaktan ve hangi gerekçeyle gelirse gelsin tüm karşı çıkışlara rağmen Osmanlı toplumu müziğe yaklaşımı itibarıyla olumlu bir izlenim vermektedir. Özellikle Osmanlı seçkini kendi kültürel sentezinin üretimi olan müziğin yanı sıra dış dünyanın müziğine de ilgisiz kalmamıştır. Gezgin temsil gruplarının ve İstanbul'daki yabancı temsilciliklerin dış dünyanın müziğini Osmanlı başkentine taşımada önemli rolleri olmuştur. Kanunî devrinde o yıllarda Avrupa'da çok yaygın olan Moreschi ve Metazini gösterilerinin İstanbul'da yapılması,⁶⁸ III. Murat'ın şehzadelerinin sünnet töreninde batılı müzisyenlerin bulunması, IV.Mehmet'in kızı Hatice Sultan'ın II. Vezir Mustafa Paşa ile düğün merasimi nedeniyle Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Venedik'ten opera getirtme girişimi bu ilgi ve merakın sonucudur.⁶⁹

Görüldüğü üzere Osmanlı müziğinin kaynakları da tıpkı edebiyatında olduğu gibi toplumsal zemin olarak çeşitlilik arz edip renkli bir tablo oluştuyordu. 19.yy başı itibarıyla batıyla başlayan kültürel ve siyasal etkilenim sonucu batı müziği de özellikle idareci sınıf ve geliştirmek isteyen Levanten zümre arasında yer edinmeye başlayacaktı. 1826'da Mehterhanenin kapatılışı ve Muzika-ı Humayun'un kuruluşu Osmanlı elitinin siyasal olarak hedef edindikleri yeni bir düzenin kültürel formlarıyla da uzlaşma arayışlarının bir yansımasıydı. Osmanlı sosyal ve kültür tarihiyle ilgili ça-

lışmalar arttıkça Osmanlı toplumunun farklı dönemlerde müzikle olan diyalogu ve sosyal değişimlere bağlı olarak bu ilişkideki etkilenmeler daha açık biçimde ortaya çıkacak böylece az bilinen bir yönüyle de Osmanlı aydınlığa kavuşacaktır.

Dipnotlar

¹ Köprülü, Fuad; Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, TTK Yay., Ankara 1959, ss.5-9

² Arseven, Celal Esat; Türk Sanatı, Cem Yay., İstanbul 1973, sf. 83-84

³ Finkelstein, Sidney; Müzik Neyi Anlatır, Kaynak Yay. İstanbul 1987, sf. 17 vd.

⁴ Turan, Şerafettin; Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yay. İst. 1990, sf.160

⁵ Bu dönüşümle ilgili olarak bkz. İnalcık, Halil; The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600, Phcenix, London 1995, ss.19 vd.

⁶ Farogi, Suraiya; Osmanlı Kültürü ve Günlük Yaşam; İst.1997, ss.19 vd.

⁷ Farogi; a.g.e., 1997, sf.45

⁸ Ebû Mansur es SEALİBİ; Adabu'l -Mulûk , İnsan Yay., İstanbul 1997, ss.19 vd.

⁹ Nizam-ül Mülk; Siyasetnâme, Çev. M.Altay Öymen, Ankara 1990, sf.114

¹⁰ İbn Bibi; Selçuk Nâme, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, ss 192 vd.

¹¹ Turan, Osman; Türkiye Selçukluları Hakkında Vesikalar, TTK, Ankara, 1988, ss.38-41

¹² Köprülü, Fuad; Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926, s.270 vd.

¹³ Köprülü, Fuad; "Türk Edebiyatı", md. İ.A. c.12/2, ss.544-546

¹⁴ Şardağ, Rüştü; Şair Sultanlar, İş Bankası Yay., Ankara 1982, sf.39

¹⁵ Uzunçarşılı, İ.Hakkı; Osmanlı Tarihi; TTK, Ankara 1964, c.2, s.610

¹⁶ Bardakçı, Murat; Meragalı Abdülkadir, Pan Yay., İstanbul 1986, ss.143-144

¹⁷ Uzunçarşılı, İ.Hakkı; "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", Belleten, Ankara 1997, sayı 161, ss.80-84

¹⁸ Öztuna, Yılmaz; Türk Musikisi, Teknik ve Tarih, İstanbul 1986, s.81

¹⁹ Arel, H.Sadettin; Türk Musikisi Kimindir?, İstanbul 1969, s.119

²⁰ Öztuna, Yılmaz; Türk Musıkîsi Ansiklopedisi, Ankara 1990, c.2, ss.422-423

²¹ Cioranescu, Georges; Dimitri Kantemir'in Doğu Bilim Araştırmalarına Katkısı, Çev. Zeki Arıkan, ss.19-24

²² Behar, Cem; Klasik Türk Müziği Üzerine Denemeler; Bağlam Yay. İstanbul 1987, ss.22-23

²³ Öztuna, Yılmaz; a.g.e. 1990, s.279

²⁴ İzgi, Cevat; Osmanlı Medreselerinde İlim, İz Yay. İstanbul 1997, ss.187-188

²⁵ İzgi, a.g.e., 1997, ss.469-470

²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. H.G.Farmer'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki Nevbet ve Tabilhâne maddeleri

²⁷ Taneri, Aydın; Osmanlı Devleti'nin kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Oluşması, Ank.1978, ss.47-49

²⁸ Hammer, Joseph, Osmanlı Tarihi, İst.1998, s.70 vd.

²⁹ Gazimihal, M.Ragıp; Türk Vurmalı Çalgıları, Ank.1975, s.54

³⁰ Akgündüz, Ahmet; Osmanlı Kanunnâmeleri, İst.1990, c.1, s.318

³¹ Erol, Ayhan; "Mehterhâne ve Toplum", Tarih ve Toplum, İst.1996, s.154, ss.29-31

³² Sanal, Haydar; Mehter Musikisi, İst.1964, ss.20-22

³³ Sanal, a.g.e., (1964), ss.13-14

³⁴ Uzunçarşılı, İ.Hakkı; Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, TTK, Ank.1984

³⁵ Sanal, a.g.e., (1964), ss.13-14

³⁶ Tuğlacı, Pars; Mehterhane'den Bandoya, İst.,1986, s.9

³⁷ Sanal, Haydar; "Mehter Musikisi İlişkileri" TKA., İst.1969

³⁸ Sanal Haydar; a.g.m.; (1969), s.151

³⁹ Gazimihal, M.Ragıp; Türk Askerî Mızıkaları Tarihi, İst.1955, s.33

⁴⁰ Aksoy, Bülent; Yabancı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musıkî, Pan Yay., İst.1994, s.14

⁴¹ Stradner, Gerhald; "Avusturya'ya Müzik Getirmek", Tarih ve Toplum, İst.1984, s.1, c.1, s.47

⁴² Altar, C. Memduh; 15. Yy'dan Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkileme Güçleri, Ank. 1981, ss.24

⁴³ Evliya Çelebi; Seyahatname; çev. O.Ş.Gökyay, c.1, İst.1996, ss.299

⁴⁴ Judetz, Eugenia Popescu; Türk Musıkî Kültürünün Anlamları, Pan Yay., İst. 1996, ss.57-58

⁴⁵ Köprülü, Fuad; Edebiyat Araştırmaları, TTK, Ank. 1986, ss.157-164

⁴⁶ Boratav, Pertev Naili; Folklor ve Edebiyat; İst.1985, c.1, ss.340

⁴⁷ Köprülü, Fuad; a.g.e. (1986), ss.196-202

⁴⁸ Mardin, Şerif; Türk Modernleşmesi; İletişim, İst.1991, ss.58

⁴⁹ Kaynar, Ümit; Türk Halk Kültürü ve Halk Müziği; İst.1996, ss.40-45

⁵⁰ Köprülü, Fuad; a.g.e. (1986) ss.220-221

⁵¹ Gölpınarlı, Abdülbaki; Tasavvuf, İst.1995, ss.17 vd.

⁵² Uludağ, Süleyman; İslam Açısından Musıkî ve Sema, Bursa 1992, ss.223

⁵³ Uludağ, Süleyman; a.g.e. 1992, ss.232 vd.

⁵⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Köprülü, Fuad; Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İst.1918

⁵⁵ Yazıcı, Tahsin; "Mevlana Devrinde Sema", ŞM. c. 5. İst. 1964, ss.135-149

⁵⁶ Taneri, Aydın; Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya 1979, ss.58-59

⁵⁷ Özdemir, Nurdane; Anadolu Halk Kültüründe Resim, Heykel ve Müziğin Yeri, Ank. 1997, ss.253-254

⁵⁸ Kara, Mustafa; Tekkeler-Zaviyeler, İst.1993, ss.253-254

⁵⁹ Tanrıkorur, Çinuçen; "Osmanlı Musikisi", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, c.2, İst.1998, ss.506 vd.

⁶⁰ Ayvazoğlu, Beşir; İslam Estetiği ve İnsan; Çağ Yay., İst.1980

⁶¹ Nutku, Özdemir; "Eski Şenlikler", İstanbul Armağanı, İst. 1997, ss. 97- 138

⁶² Nutku, Özdemir; IV. Mehmet'in Edirne Şenliği, TTK, Ank. 1972, ss.81

⁶³ Güvenç, R.Oruç; Türk Musikisi Tarihi ve Türk Te-davi Musikisi, İst.1987, ss. 17-19

⁶⁴ Aksoy, Bülent; "İstanbul Kültüründe Musıkî ve Kadın", İstanbul Armağanı, İst. 1997, ss. 278-284

⁶⁵ Düздаğ, M.Ertuğrul; Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları, İst. 1986, ss. 202 vd.

⁶⁶ Gazimihal, M. Ragıp; Asya ve Anadolu Kaynaklarında İkliğ, Ank. 1958, ss. 35-36

⁶⁷ Gazimihal, M. Ragıp; a.g.e. (1958), ss. 38

⁶⁸ Bu gösteriler İstanbul'da 1524'de Venedik Dojunun oğlunun evinde, kadınlı erkekli 300 kişilik bir izleyici topluluğu önünde gerçekleştirilmiştir. İlk önemli bale gösteriminin 1581'de Fransız Sarayı'nda "Balet Comigue de la Roynne" olarak gerçekleştirildiğine dikkat çeken değerli tiyatro adamı Metin And bu tarihten tam 57 yıl önce İstanbul'da sergilenen bu temsillerin önemine işaret eder.

⁶⁹ Osmanlı sarayında ilk opera gösterisi Sırkatibi Ahmet Efendi'nin tuttuğu Ruzname'den anlaşıldığı üzere III.Selim zamanında olmuştur. Ancak Ruzname'deki kayıtlardan anlaşıldığına göre bu gösterinin uyandırdığı izlenim pek sıkı olmamıştır. Bkz. Ruzname; Yay. Sema Arıkan, TTK, Ank. 1993, ss. 248

Kitap Tanıtımı:

**Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar - Emine Kıray
İletişim Yay., 1993**

Osmanlı Ekonomisi: Vergileme mi, Borçlanma mı?*

Ertuğrul Tokdemir*

Emine Kıray'ın, "Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1993", adlı eseri 1987 yılında Massachusetts Institute of Technology Ekonomi Bölümü'nde tamamladığı "Foreign Debt and Economic Structure of the Ottoman Empire, the 'sick-man' of Europe, 1850-1875" tezinin Türkçe çevrisidir. Bu eser İmparatorluğun iktisadi çözülüşü ile dış borçlanma sürecini birlikte analiz eden kayda değer bir çalışmadır. Konuya ilişkin gerekli bütün açıklama unsurlarına şu veya bu oranda yer verilmiş olması da eserde, derinliğine bir inceleme yapma iradesinin belirtisidir. İşte bu nedenle ve bazı temel kaynaklara başvurmak koşuluyla şimdiden Türkçede ikinci baskısı gerçekleşen eserin ileride gözden geçirilerek yeniden basılabileceği düşüncesiyle bu çalışmadaki bazı önemli noktaları tartışmayı uygun bulduk.

Eser Türkçeye oldukça akıcı bir dille çevrilmiş olmakla birlikte kullanılan sözcük ve kavramlarda yer yer İngilizcenin etkileri de göze çarpmıyor değil. Söz gelişi s.17'de "gelecekteki tüketim pahasına" ifadesi tek başına bir anlam taşımıyor. Yine s.153'te Türk-Mısır savaşı deyişi de Türkçe tarih kitaplarındaki anlatımla uyuşmamaktadır. Bu, Batılıların yaklaşımına daha uygun bir tarzdır. Buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür. Bunda ve aşağıda ayrıca üzerinde duracağımız çeşitli noktalarda, yazarın konuyla ilgili pek çok temel kaynağa başvurmamış olmasının büyük rolü olmalıdır. Ancak biz burada ayrıntılara girmeden son olarak s.113-116 arasında yer alan altın sistemi içindeki klasik denkleme mekanizmasının da okuyucu için oldukça muğlak kaldığını ve kimi cümle düşüklüklerine rastladığımızı belirtmekle yeteniyoruz. Aslında bu kısım, eserden tümüyle çıkarılabilir.

Asıl üzerinde durmak istediğimiz tabii eserin ana fikrini oluşturan temel varsayım ve görüşlerdir. Bunlar, yine yazarın kendi ifadesiyle başlıca şu noktalar etrafında özetlenebilir: "Devlet, ekonomik fazlanın ayana kaptırdığı bölümünü geri alabilmek için dış borçlanmaya yöneldi. Vergi gelirlerinin artacağını ve borçlarını ödeyebileceğini umarak borçlandı (s.18)... Ekonomik fazladan aldığı payı ve bu fazla üzerindeki denetimini arttırmak üzere, âyana ve eşrafa karşı Avrupa mali sermayesiyle ittifaka karar verdi (s.86)... Galata bankerlerinden faizle borç para almak... merkezi bürokrasinin uzun vadeli çıkarlarına, yani ekonomik fazlanın denetiminin merkezileştirilmesine zarar veriyordu (s.84). Devlet, borçlanmada Avrupa'ya yönelmek suretiyle Galata bankerleri ve Osmanlı tüccarlarına borçlanmaktan doğan bağımlılığını azaltmakta ve Avrupalı tüccarların imparatorluğun içine girebilmesine olanak tanıyan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasıyla Osmanlı tüccarlarının ekonomik durumlarını zayıflatmakta da başarılı oldu (s.151). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, kendisini sonunda klasik bir devletten kapitalist bir devlete dönüştürdü (s.198)... Avrupa mali sermayesiyle ittifak halindeki devletle, Avrupa ticaret sermayesiyle ittifak halindeki mültezimeler arasındaki yenişememe durumu ve devletin, yabancı egemenliğindeki dinamik sektörü vergilendiremeyişi, borçlarını ödeyememesi anlamına geliyordu (s.200). Harcamaların merkezileştirilmesinin, gelirlerin merkezileştirilmesinden çok daha kolay olduğu ortaya çıkınca bürokrasi, Avrupa'dan finans sağlamaya yöneldi (s.149)."

Yukarıda değinildiği gibi Kıray, eserinde konuyla ilgili gerekli açıklama unsurlarına yer vererek, akla gelebilecek başlıca soruları belirli bir analiz çerçevesinde sunmayı amaçlıyor. Ancak yine yukarıda seçtiğimiz ifadeler ve bunlardan hareketle ileri sürülen tezler, acaba Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü açık-

* Prof. Dr., İTÜ, İşletme Fakültesi

lamada ne derecede yeterlidir? Bu düşünceleri başka bir ilişkiler bütünü içinde ve farklı bir öncelik sırasıyla ortaya koymak daha açıklayıcı olmaz mı? İşte Kıray'ın çalışmasını aşağıda bir kaç ana başlık altında bu çerçevede değerlendireceğiz.

1. Merkezileşme Sorunu

Önce ekonomik fazla ve harcamaların merkezileştirilmesinin, gelirleri merkezileştirmeden daha kolay olduğu varsayımını ele alalım. Bir kere harcamalar sadece merkezileşmemiş, aynı zamanda büyük bir artış da göstermiştir. Gerçekten 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısı bir merkezileşmeyle birlikte nakdileşmeye de sahne olmuştur². Nakdileşme, bu dönemde artan dış ticaret ilişkilerinin bir sonucudur. Yani gelirlerin merkezde toplan-

ması kadar, paralı ekonominin yaygınlaşması, nakde talebin artması, merkezi idarenin ihtiyaçlarının nakitle karşılanması zorunluğu daha önceki mali sistemde değişmeye yol açmıştır. Bu olguyu artan şekilde uygulanan malikane sisteminde, esham uygulamasında, müsaderede hep görüyoruz³. Burada sadece giderlerin merkezileştiği varsayımı ise tümüyle tartışmaya açık bir konudur. Cezar'ın çalışmaları, harcamaların, bütün güçlülere rağmen paralel bir gelir artışıyla karşılandığını ortaya koyuyor⁴. İmparatorluğun askeri yapısında ve yönetim sistemindeki merkezileşme, aynı zamanda mali kaynaklarının da merkezileşmesini zorunlu kılmaktaydı⁵. Devletin 1785'lerden 1840 yılına kadar giderleri 23 katına çıkarken aynı dönemde fiyatlar sadece 5 misline ulaşmıştı⁶; dolayısıyla reel giderler 4.6 katına yükselmişti. Bu "rakamlar... devletin merkezdeki kurumlar vasıtasıyla kontrolüne aldığı gelir-gider kapasitesinin eskiye oranla olağanüstü büyüdüğüünü göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, merkezi devlet "bütçe"si eski yıllara göre mühim bir büyüme göstermişti⁷. O halde, etkin bir mali sistemle artan devlet harcamalarını, izleyen dönemlerde de dış borçlara baş vurmadan vergi gelirleriyle karşılamak neden mümkün olmadı? Bu soruyu sadece devletin politika tercihlerini dikkate alarak cevaplamak mümkün değildir.

2. Maliyenin Etkinliği ve İktisadi Yapı

Osmanlı mali sistemi, tamamen dönemin iktisadi şartlarının bir ürünüdür. Gerçekten, "Osmanlı İmpara-

torluğu'nun 19. yüzyıldaki iktisadi çıkmazı, etkin bir merkezi maliye örgütünün kurulmasına imkân vermedi. Her az gelişmiş toplumda olduğu gibi gelir kaynakları saptanamıyor ve gelirler düzenli bir biçimde toplanamıyordu, yani etkin bir mali denetim ve kayıt sistemi geliştirilemedi... Osmanlı maliyesine ciddi muhasebe teknikleri maalesef... Duyun-u Umumiye'nin etkisiyle girmiştir... Avrupa devletlerinde ve hatta 18. yüzyılın gerisinde kalan (ve) modern maliye bir geçiş dönemi sayılan iltizam sistemi 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin gelir ve gider düzenlemesini sağlayabilecek en uygun mali sistem olarak kaldı...

Tek olumlu değişiklik, iltizam yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldıracak güçlü yöneticilerin varlığına son vermektir⁸. Sistemin en uygun oluşu, muhassıllar eliyle vergi toplamadaki kesin başarısızlıkla da or-

taya çıkmıştır. "İltizam sistemi 1877'de yasal olarak kaldırıldı; ama tarım vergisinin doğrudan toplanması, yüzyılın sonuna doğru, yeni yapılan demiryolları gereken merkezi denetimi kolaylaştırdığı zaman, o da ancak birkaç eyalette gerçekleşecekti. Uzun vadede gerçekten radikal bir çözüm bulundu: 1926'da aşar kaldırıldı."⁹ Bu veriler, devlet harcamalarıyla birlikte, gelirlerinin de önemli artışlar gösterdiğini, ancak bütün 19. yüzyıl boyunca mali örgütlenmede etkinliğin sağlanamadığını, bunun iktisadi şartlardan, ulaşımdan vb. kaynaklandığını gösteriyor. Ayrıca aşar, pazarla ilişkilerin sınırlı, aynı ekonominin yaygın olduğu az gelişmiş bir ortamın eseri olup "... vilayetlerin çoğunun iptidai halde olmasına binaen ve Osmanlı köylüsünün tasarrufu altındaki cüz'î para, nakden tediye mecburiyetinde olduğu diğer vergileri ödemeğe güç halle yetiştirdiği cihetle, aynen ödenmesi icap eden aşar yerine para ile tediyesi kabil vergi ikamesine imkan yoktu"¹⁰ II. Dünya Savaşı sırasında içe kapanma dönemindeki benzer şartlarda aşarın yeniden uygulanması da bunu göstermektedir.

Bir diğer nokta, klasik dönemdeki yerel vergilerle eyalet ordularını ve taşra teşkilatını yerinde finanse etme usulünün merkezileşme uygulamasıyla -aynı ekonomide- bağdaşmazlığıdır. Devletin taşradaki mensupları, gelir taleplerini büyük ölçüde yerel üretimle karşılarlarken, merkezin harcamaları böyle bir gelir talebinin ötesinde nakit talebini de içinde taşımaktadır. Onun için Osmanlı yönetiminin dış borçlanmayı, hep bir nakit bulma, para sıkıntısını

giderme aracı olarak değerlendirmesi¹¹ son iktisadi tahlilde yanlış değildir. Ekonomide pazarla ilişkinin sınırlı, merkezlerle bağlantıların kopuk oluşu¹², hem nakde çevirmeyi hem de ürün olarak ihtiyaç maddelerinin merkeze naklini-merkezdekilerin de aynı ürünleri tükettiklerini varsaysak bile- engellemektedir. Bu, tabii dış pazarlar için de geçerlidir. Söz konusu malların kullanım değeri derecesinde bir mübadele değeri yoktur. Adapazarı'nda patates ve Doğu Anadolu'da canlı hayvan arzının, İstanbul'un Marsilya ve Romanya'dan ithalatını engellememesi bu nedenledir.

Özetle, dış borçlanmaya baş vurma ve iktisadi çözümlüş, yetersiz bir mali örgütlenmeyle ağırlaştırılmış olsa bile, bu mali yapının kendisi de mevcut iktisadi yapının bir sonucudur. O nedenle, analizde bir hareket noktası olarak seçilmesi uygun değildir.

3. Maliyenin Etkinliği İktisadi Çöküşü Engeller miydi?

Veri şartlarda, İmparatorluğun etkin bir maliye örgütü kurması, yine de borçlanmayı önler, çöküşü bertaraf edebilir miydi? İktisadi gelişmenin dünya üzerindeki coğrafi konumuna göz atınca bu soruya olumlu cevap vermek olanaksızdır. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ömrünün, iktisadi gücünün ötesinde uzun olduğu dahi söylenebilir. Zira yıkılmış bir ekonomi üzerinde güçlü bir kamu maliyesi tahayyül etmek anlamsızdır. Bu açıdan Andr(Gide'in 1914'te Anadolu seyahatinde Bursa, Eskişehir vb. demiryolu güzergahındaki nispeten ileri yörelere ait gözlemleri ibret vericidir. Çölün vahşi havasını bu ülkeye tercih edeceğini söyleyen yazarın yargısı çok ağırdır. "Bu talihsiz Anadolu'da medeniyet hiç ilerlememiş değil, aksine inkırazı uğramış." ¹³

4. Avrupa Mali Sermayesiyle İttifak Sorunu

Devletin ayan ve eşrafa karşı Avrupa mali sermayesiyle ittifaka girmesi dışarıdan borç almayı, Galata bankerleri ve Osmanlı tüccarlarından borçlanmaya tercih etmesi vb. fikirlere gelince, her şeyden önce ilk borçlanmanın, ayanlığın ve taşra mütegalibesinin artık çoktan bertaraf edilmiş olduğu bir döneme rastladığını unutmamalıyız. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezden bağımsız bir siyasal güce ve kural koyma yetkisine sahip bir taşra, ekonomik girişimcilik yoluyla yine merkezden özgür bir güç haline gelmeye çalışan yerel seçkinler hiçbir zaman olmamıştır. Yerel seçkinler, merkezin kendilerine tanıdığı rolü oynamış-

lar, belirlediği mevkileri doldurmuşlardır.¹⁴ Kendi iç dinamiğiyle hareket eden ve devletten bağımsız bir hareket güdüsüne sahip olan bir toplumsal sınıf değildirler. Bu gruplar, birbirleriyle yatay ilişki içinde de değildirler.¹⁵ Ama merkezi otoritenin zayıflama süreci içinde etki ve nüfuz alanlarını genişletmekten de kaçınmamışlardır. Ancak bu etkilerinin kırılışı ve merkeziyetçiliğe gidiş, yukarıda belirttiğimiz gibi dış borçlanmadan çok daha öncedir. Meseleyi devletin, bu gruplarla başa çıkabilmek için dış mali sermayeyle ittifaka girdiği ya da banker veya tüccara borçlanmaktan çekindiği için dış borç aldığı varsayımına indirgemek -ki bu olgunun, bu varsayımları da içine alması mümkün olabilir- o sıradaki Osmanlı yönetiminin kavrayabildiği var olma ya da yok olma sorununu görmemek veya bu grupların devlet karşısındaki konumunu doğru bir şekilde tahlil edememekten kaynaklanmaktadır. Zira daha 1806'da başlayan Rus Savaşı bittikten sonra "...Sultan Mahmut, Anadolu'daki ve Rumeli'deki memalik hanedanlarının kabusu kesildi. O devirlerde ülkeden geçen seyyahların bile yaratılan terörü ve taşralardaki efendilerin nasıl sindiklerini gözlemledikleri biliniyor."¹⁶ Bunun en açık örneğini Slade'ın anılarında görüyoruz: "Dört yüz yıldan beri yirmidört padişah tarafından haklarına saygı gösterilen bu yerel beylerin, II. Mahmut'un gözündeki iki suçları vardı: Mülklerini atalarından devralmışlar ve büyük servet sahibi olmuşlardı. II. Mahmut'un amacı, mülkiyet hakkını devralmak ve servetlerini ele geçirmektir. Kendi gölgesine bile güvenmemek üzere yetiştirilen saray mensuplarının aksine derebeyleri hiçbir şeyden kuşku duymuyorlardı, dolayısıyla bu en kaba oyunun kolay avları oldular. Baş eğmeyenler öteki dünyaya gönderildiler, boyun eğenlerin servetlerine el kondu. Birkaçı, sıranın kendisine gelmesini beklerken gözleri açılmış, bazıları da karşı koyma hazırlığına girmişti. Örneğin Karaosmanoğlu İstanbul'a çağırıldı ve orada yıllarca sürecektir masraflı işlere girmeye zorlandı. Nakit parası tükendi. Bu sırada Saray'dan onun yerine Manisa'ya gönderilen bir muhassıl orada oturarak gelirlerini topladı. Sonuçta Karaosmanoğlu'nun köylüleri artık kazançtan umutlarını kestiklerinden tarlaları ekip biçmeyi bıraktılar ve Karaosmanoğlu'nun bir zamanlar bayındır ve bereketli olan toprakları, paşaların pençesi altında her zaman olduğu gibi çabucak ıssız ve harap hale geldi."¹⁷ Daha sonra Tanzimatla birlikte artık âyânlık müessesesi de yok denecek kadar zayıflamış, yeni yeni kurulan müesseseler âyânlığın yerini almıştı.¹⁸ Zaten Osmanlı devlet sistemi içinde yukarıda değinildiği gibi hiç bir grup ya da zümrenin hukuksal ve iktisadi ayrıcalığı yoktu. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk çeyre-

ğinde İmparatorluğun mali gücüne ve örgütlenmesine hükmeden Ermeni bankerler arasında dahi servetlerine el konulmak üzere öldürülenler çoktu. Genellikle servetlerini bu bankerler aracılığıyla işleten devlet ricailinden de aynı kaderi paylaşanlar vardı. Esas itibarıyla yenicilerle iş yapan yahudi sarraflar ise Vakayı Hayriye ile birlikte tasfiye olmuş, gayet perişan bir durumdaydı.¹⁹ Dolayısıyla, bu sınıflar kendi başına devleti tehdit edecek halde değildi ve devletin onlara borçlanmasında kaygılanacak bir taraf yoktu. 1830'larda "bir tarihçi, bu gerçeği bütün çıplaklığıyla şöyle ifade ediyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık bütçesi, koparılan başların sayısı ve el konulan servetlerin miktarıyla orantılı olarak artmakta ya da azalmaktadır"²⁰. Zaten dış borçlanma, Galata bankerlerine bir alternatif ola-

***Devlet'in Galata Sarraflarına
borçlanması, dış borçlanmaya
gitmesinden sonra da devam etti, hatta
daha büyük boyutlara ulaştı.***

rak yahut onlara karşı değil, tersine devletin artan borçlanma ihtiyacının Galata bankerlerince karşılanamayacak bir büyüklüğe ulaşmasından doğdu.²¹ Kaldı ki, yukarıda değinilen kamu maliyesi ile ülke ekonomisi arasındaki ilişkiyi hatırlarsak, Galata Bankerlerinin sahip oldukları iktisadi güçle devleti uzun süre finanse ederek dış borçlanmayı geciktirdikleri dahi düşünülebilir. Hatta bu noktada yazarın bütün muhakemesini alt üst eden bir paradoksla karşı karşıyayız. Şöyle ki geleneksel olarak islam devletlerinde ve tabii bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'daki şekliyle bir iç borçlanma söz konusu olmayıp aksine esas gelirler vergiye dayanmaktadır²² ve maliye felsefesindeki bu temel farklılığa rağmen Osmanlı uygulaması borçlanmayı da vergilemeyi de yine de son haddine kadar kullanabilmiştir. O kadar ki Osmanlı iktisadi sistemi içinde "... hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye özetleyebileceğimiz fiskalizm... zamanla her türlü iktisadi faaliyeti daha ziyade getireceği vergi gelirleri açısından değerlendiren ve ondan ötesini idrak edemeyen bir nevi fisko-santrizme dönüşmüştü".²³ Ancak 18. yüzyıl sonlarından itibaren sarrafların, Batılı güçlerle ilişkileri ve onların himayesi sayesinde kavuştukları ve Osmanlı devletini aşan yeni statüleri, bir yandan devletin bu grup üzerindeki gücünü sınırlarken bir yandan da bu yeni ilişkiler borçlanmayı farklı bir niteliğe büründürüyordu. Yani "oyunu kurallarına göre oynama" zorunluluğu giderek artıyordu. İşte sarraf ve mütezimler nezdinde geleneksel tarzdaki kaynak kullanımının yerini böylece devletçe az çok sağlam bir şekilde temi-

nat altına alınmış doğrudan borçlar alıyordu. Bu durumda Osmanlı Devletinin borçlanmaya başvurusunu, "oyunun kuralları"ndan kaçmayı denemek, yani alacaklı grubu daha önceki statüsüne döndürmekten çok, sadece girdiği süreçteki son aşama olarak değerlendirmek daha doğru olur. Bu aşama zaten onun için öldürücü darbeyi oluşturdu.²⁴ Kaldı ki Devlet'in Galata Sarraflarına borçlanması, dış borçlanmaya gitmesinden sonra da devam etti, hatta daha büyük boyutlara ulaştı. Devletin moratoryum ilan etmesinden hemen önceki durum bunu açıkça göstermektedir: Vadesi

gelen 6-7 milyar İngiliz lirası tutarındaki borcun yarısı Galata Sarraflarının alacaklarından ve diğer yarısı da borç servisinden oluşuyordu.²⁵

Kıray'ın eserinde dış borçlanmaya karşı bir almaşık

olarak ileri sürülen etkin vergileme, esas itibarıyla özgün bir yaklaşımdır ve eserde de açıkça belirtilmektedir (s.98). Gerçekten Batılılar, Osmanlı ülkesini daima çok zengin kaynaklara sahip, gelişmeye müsait²⁶ ve kendilerine imtiyaz vermede çok katı ve isteksiz davranan bir konumda görmüşlerdir. Bunu anlamak güç değildir. "... iktisadi mali konularda son 150 yıllık Osmanlı Devleti hakkında yapıtlar vermiş olan hemen bütün batılı yazarlar misyon adamı olduklarından gerçekleri bu misyonları doğrultusunda değiştirmiş veya atlamıştır".²⁷ Kıray'ın da belirttiği gibi durağan bir tarım, yabancı egemenliğinde ve dinamik bir ticaret sektörü varken, eserde hep neden tarımın daha iyi vergilendirilemediği tartışılıyor. Oysa sorun neden tarımın vergilendirilemediğinde değil, sadece ve esas olarak ticaretin vergilendirilememesinde ve bu dış etkilere kaynaklanan zincirleme sonuçlarda saklıdır. Aslında hareket noktası bu olmalıdır. Ancak böyle bir hareket, Batının serbest ticaret gerekçesiyle çatışacağı için konu hep başka düzlemde tartışılmıştır. Kaldı ki dış ticaret sektörünün vergilendirilmeyişine ilişkin çok zengin bir literatür dahi mevcuttur.²⁸ Ayrıca bu sektörün dinamizmi dış borçlara başvurmadan çok önce kendisini göstermiştir. Masson, İncalcık, Ortaylı, Jamgocyan ve Frangakis bu gelişmeleri açıkça ortaya koyduğu gibi, Genç de yine sayısal verilerle ülke içindeki iktisadi faaliyetlere kıyasla dış ticaret sektöründeki olağanüstü büyümeyi açıkça gözler önüne sermiştir.²⁹ Tanzimattan önce beliren bu dinamizmin tanzimat sırasında ve daha sonraları da artarak devam ettiği, dış borçlanmayı hazırlayan gidişin bu süreçle az çok eşzamanlı bir şekilde ortaya çıktığı da başlıca ça-

İşmalarda izlenebilir.³⁰ Artan dış ticaretin vergilenmesi, kayıtlar ve tahsil maliyeti açısından daha kolay ve verimli olduğu gibi, sektörün parasal ekonomi içinde bulunması nedeniyle de likidite ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle elzemdir. Bu nedenle ticaretteki artışı Osmanlı yönetimi de başlangıçta olumlu karşılamıştır. Gümrük vergilerine müdahale edememesinin, bütün diğer iktisadi sonuçları bir yana, devletin, mekân ve organizasyon açısından düşünülürse, mali ve idari bakımdan imkan dahilinde olanı yapamaması olduğu unutulmamalıdır.

5. Mültezimler ve İthalat

Bu arada mültezimlerin harcamalarını neredeyse tamamen lüks ithal mallarına yaptığı (s.171, 194, 224), mali destekçilerinin ise Galata Bankerleri olduğu, bu grupların İmparatorluğun toplam ithalatı açısından hesaba katılması gereken bir lüks ithalat değerini üstlendikleri düşüncesi kuşkuludur. Bu gruplar iktisadi anlamda bir oligopol oluşturduğuna ve böylece olağanüstü gelirler edindiklerine göre sayılarının son derecede sınırlı olması kaçınılmazdır. Gerçekten önde gelen sarrafların sayısının 18. yüzyıl sonunda 30 dolaylarında olduğu kaydedilirken³¹, 1794 yılında "İradı Cedid Hazinesi'nce zabt ve idare olunan 6341 timar-zeametın üç binden fazlası yalnız yedi kişinin emanet veya iltizamına verilmiş durumdaydı. On yıl sonra da durum pek farklı değildi". 1804'te de toplam 3575 timar-zeametın %55'i altı kişiye, geri kalan %45'i ise 81 ayrı mültezim memura verilmişti.³² 19. Yüzyıl içinde bu sayılarda nasıl bir değişme olduğunu söylemek güçse de Kiray'daki şu alıntı manidardır: "... İstanbul'daki İngiliz tüccarlarından biri, Osmanlı Devletinin varolma nedenlerinden birinin, "ülkeyi soyarak zenginleşen elli altmış kadar banker ve tefeciyle otuz kırk kadar paşanın yararı" olduğunu ifade eder" (s.84). Yine de taşra yöneticilerinin iltizam aracılığıyla güçlenmesine Tanzimat'la son verildiğini yukarıda söylemiştik. Gerçekten "Tanzimat yönetimi; iltizam işlerini valilere ve diğer yöneticilere yasakladı, ayrıca iltizama konu olan kalem ve miktarları sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bunun sonucu olarak aşar mültezimi denen küçük oburlar toplumsal hayata girdi... Ancak mali merkeziyetçiliğe doğru bir adım atılmıştır".³³ Ortaylı'nın obur, görgüsüz ve aç diye nitelendiği bu taşra mütegalibesinin, yaşam tarzını, zevk ve tercihlerini, tüketim kalıplarını derinliğine incelemeyen ve hele sayılarının da az çok sınırlı olduğunu hesaba katmadan, Osmanlı ithalatı içinde belirleyici bir role sahip olduğunu ileri sürmek olanaksızdır. Ayrıca, gerek bankerler gerekse mültezimler parasal

işlemlere dayalı faaliyetlerde bulundukları için iddihara yönelmiş veya servetlerini ödünç verme işlemlerinde ya da çeşitli plasmanlarda kullanmış veyahut da doğrudan doğruya nakit olarak tutmuş olabilirler. Zaten 19. yüzyılda, bunların dışında, ülkenin geniş kısmında yeni zengin ve nüfuzlu sınıflar ortaya çıkmamıştır.³⁴

O halde lüks ithalatı, mültezimlerin talebi yerine, bu dönemde kentlerde dinamik ticaret sektörüyle birlikte büyüyen daha çok Avrupalı ya da Osmanlı ticaret kesiminin oluşturduğu batı tarzı yaşayışa açık, onu sürdüren ve hatta 19. yüzyılın İstanbul, İzmir, Trabzon vb. merkezlerine damgasını vuran yeni grupların ve toplumun en debdebeli yaşayan kesimini oluşturan devletin üst yöneticilerinin tüketim harcamalarıyla açıklamak daha uygundur.³⁵ Kentsel nüfusun bileşiminde bu gruplar lehindeki değişim de bunun en açık belirtisidir Özellikle İstanbul ve İzmir'in yaşadığı dönüşüm çok büyüktür.³⁶ Bu olgu, Osmanlı unsurları arasındaki iktisadi konum farklılaşmasının anıtsal göstergesidir.

6. Osmanlı Ekonomisi ve Kapitalizm

Eserde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda kapitalist sisteme dönüştüğü vurgulanıyor. Kapitalizm bir pazar bütünlüğünü içerir. Oysa İmparatorluk'ta köylüler ve küçük şehirli, yüzyılın sonlarına kadar, sadece kahve ve şekerden ibaret iki ithal malı tanıyordu.³⁷ İ. Hüsrev Tökin, 1930'larda dahi bizde, "istihsalde muharrik subjektif kuvvet, mahsul satarak kâr temini değil, ailenin zafî ihtiyaçlarının tatminidir"³⁸ diye yazıyordu. Tabii, bu saptamalar, 18. yüzyıldan itibaren giderek büyüyen dış ticaret sektörünün önemini gözardı etmemize yol açmamalıdır. Ancak kapitalizmi, Osmanlı'da kısaca ikili ekonomik yapının oluşumu diye özetlemek daha yerinde olur.

Sonuç

Kiray'ın, eserinde Osmanlı ekonomisindeki borçlanma sürecini analiz ederken ileri sürdüğü açıklama unsurları, kanımca ya sahip oldukları rollerin ötesinde değerlendirilmişler ya da analizi yanlış bir doğrultuya sürükleyecek şekilde farklı konumlara oturtulmuşlardır. Bu durum, analizin tutarlılığını kısıtladığı gibi, gerçeği ortaya çıkarmada ona ancak kısmi bir geçerlilik sağlamıştır. Bu zaafın aynı zamanda konuya ilişkin belirli temel araştırmalara başvurulmamasından kaynaklandığı da söylenebilir.

Dipnotlar

¹ Bu yazı, Tunus'ta "Fondation Temimi pour la Recherche Scientifique et l'Information" tarafından çıkarılan "Revue d'Histoire Maghrébine"nin Mayıs 1998 sayısında Prof. Halil Sahillioğlu'na armağan olarak "Economie ottomane: impôt ou dette" başlığı ile yayınlanmıştır. Yazının türkçe olarak basılmasına izin vermek nezaketini gösteren Vakıf Başkanı Prof. Abdeljelil Telili'ye teşekkür ederim (E.T.).

² Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, Alan Yay., İstanbul 1986, s.70.

³ Mehmet Genç, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, Düny ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, Eylül 1991, Sayı 2, s.107; Yavuz Cezar, a.g.e., s.110-111.

⁴ Yavuz Cezar, a.g.e., s.228-229.

⁵ İbid., s.247.

⁶ Mehmet Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi, s.283; Yavuz Cezar, a.g.e., s.301.

⁷ Yavuz Cezar, a.g.e., s.279-280.

⁸ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul 1983, s.92-94.

⁹ Emine Kıray, a.g.e., s.134.

¹⁰ Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1940, s.56, A. Heidborn, Les Finances Ottomanes, Vienne 1902'ye dayanarak.

¹¹ Engin Deniz Akarlı, 1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları, İFM, Özel Sayı 1, İstanbul 1982, s.226.

¹² İbid., s.239.

¹³ André Gide, Journal, Librairie Gallimard, Paris 1948, s.416.

¹⁴ Metin Heper, Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez Kenar İlişkisi, Toplum ve Bilim, Bahar-Yaz 1980, s.12,18.

¹⁵ İbid., s.20.

¹⁶ İlber Ortaylı, a.g.e., s.20; Sir Adolphus Slade, Records of Travel in Turkey, Greece, etc. and of a Cruise in the Black Sea With the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830, and 1831, s.320-322 zikreden Bernard Lewis, Slade on Turkey, Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara 1980 içinde, s.217-218.

¹⁷ Sir Adolphus Slade, a.g.e., 1. Cilt, s.218-219.

¹⁸ Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara 1977, s.303.

¹⁹ Onnik Jamgocyan, Les Finances de l'Empire Ottoman et les Financiers de Constantinople, 1730-1853 (Université de Paris I, Yayınlanmamış doktora tezi), 1988, s.692-693.

²⁰ M. Benoit Brunswik, La Banqueroute Turque, Ernest Leroux, Editeur, Paris 1873, s.33.

²¹ İbid., s.695; Haydar Kazgan, Galata Bankerleri, TEB, İstanbul 1991, s.12.

²² Haim Gerber, Jewish-Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries, Journal of Turkish Studies, Raiyyet Rüşûmu, Essays Presented to HALİL İNALCIK, Harvard University, 1986, s.143-144, M. D'Ohs-son, Tableau G(n)ral de l'Empire Ottoman, vol.2, Paris 1790, s.165'ten naklen.

²³ Mehmet Genç, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, s.100.

²⁴ Edhem Eldem, Banque et Cr(dit dans l'Empire Ottoman (XVIe-XIXe Si(cles): Bref Aperçu Historique, Varia Turcica XXVII, Paris 1995.

²⁵ M. Benoit Brunswik, s.35.

²⁶ V. Fontanier, Voyage en Orient, Turquie d'Asie, Paris 1929, s.215.

²⁷ Haydar Kazgan, Galata Bankerleri, s.9.

²⁸ Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, c.1, TKAE, Ankara 1974, c.2, İstanbul 1976; Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 4-5, İstanbul 1974; Tütün "Zer'iyye Resm-i" ve Dış Tesirlerle Kaldırılması, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1981, Cilt II; Engin Deniz Akarlı, a.g.m., s.242; Onnik Jamgocyan, a.g.e., s.43-58.

²⁹ Mehmet Genç, Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, Ankara 1975, s.258. Paul Masson, Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle, Paris 1911, s.507-508; Halil İnalçık, Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s.299-314; İlber Ortaylı, a.g.e., s.; Onnik Jamgocyan, a.g.e., s.121,137; Elena Frangakis-Syrett, The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820).

³⁰ Mübahat Kütükoğlu, a.g.e., c.1,2; Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara 1984, s.18-37.

³¹ Onnik Jamgocyan, a.g.e., s.572.

³² Yavuz Cezar, a.g.e., s.179.

³³ İlber Ortaylı, a.g.e., s.94.

³⁴ İbid., s.168.

³⁵ Haydar Kazgan, Osmanlı Modeli Tüketim İçin Borçlanma, İMF, 35/1-4 İstanbul 1974, s.82; Engin Deniz Akarlı, a.g.m., s.249; Mehmet Genç, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, s.108.

³⁶ Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme "Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar", İstanbul 1991, s.34; Said N. Duhani, Eski İnsanlar Eski Evler 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası, İstanbul 1982; Mübaccel Kıray, Örgütlemeyen Kent: İzmir, Türk Sosyal Bilimciler Derneği, Ankara 1972.

³⁷ İlber Ortaylı, a.g.e., s.165.

³⁸ İ. Hüsrev Tökin, Türkiye Köy İktisadiyatı, İletişim Yay., İstanbul 1990, s.25.

Euromoney seçerken zorlanmadı:

Euromoney, her yıl temmuz ayında dünyanın en iyi bankalarını açıklar. Dünya finans çevreleri her yıl bu sonuçları merakla bekler. Euromoney raporuna göre, dünya ölçeğinde orta büyüklükteki bankalar arasında en iyisi, dünya bankacılık tarihinde ilk defa bir Türk bankası: Garanti.

Euromoney temmuz sayısı sayfa 60, 62

Yine Euromoney raporuna göre Garanti, 95, 96, 97'de olduğu gibi 99'da da yine Türkiye'nin en iyisi. Müşterilerimizle, Türkiye'nin potansiyeline inananlarla bu haberi paylaşmaktan gurur duyarız. Henüz bankası Garanti olmayanlara da sormak isteriz: *Siz de dünyanın en iyi bankası ile çalışmanın tadına varmak istemez miydiniz?*

Dünyanın en iyi bankası seçildik.

GARANTİ

Başka bir arzunuz?

www.garanti.com.tr

Yatırımınızı sağlam temellere dayandırın.

Yatırımlarınız, tıpkı yapılar gibidir.
Temeli ne kadar sağlam ise, o kadar büyür.

Yatırımlarından yüksek ve güvenli verim almak isteyenler,
bilinçli portföy yönetimleri ile sonuca ulaşabilirler.

İSTANBUL
MENKUL KIYMETLER
BORSASI

<http://www.imkb.gov.tr>